

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАРТИНЮК ВІКТОР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 347.21

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ
ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ**

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____В. А. Мартинюк

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
Заслужений діяч науки і техніки України
ЛУЦЬ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ

Івано-Франківськ – 2020

АНОТАЦІЯ

Мартинюк В. А. Природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2020.

У дисертації представлено комплексне дослідження теоретичних і практичних основ правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, сформульовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства України в частині правового регулювання речових та зобов'язальних відносин, об'єктами яких є природні об'єкти та природні ресурси.

На основі аналізу категорій «природний об'єкт» та «природний ресурс» обґрунтовується доцільність використання поняття «природні об'єкти та природні ресурси» як єдиного об'єкту цивільних прав. Природні ресурси, позначаючи корисні, споживчі характеристики відповідних частин природного середовища, не існують поза межами цього середовища, його складових – вод, земель, лісів, надр. Природні об'єкти виступають просторовим базисом для природних ресурсів та нерозривно з ними пов'язані.

Проаналізовано доктринальну правову літературу та зазначено, що екологічне і цивільне право оперують різними об'єктами, адже на відміну від екологічного права, об'єктом цивільного права можуть бути лише відособлені природні об'єкти, обмежені і чітко визначені в просторі. Дискретністю в повній мірі характеризуються земельні ділянки, водні об'єкти (озера, ставки), лісові ділянки, об'єкти тваринного світу, водні біоресурси. Вони і підпадають під правовий режим об'єктів цивільного права.

Визначено авторське поняття «природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав» як функціонально і просторово відмежовані, індивідуально визначені, відособлені, юридично ідентифіковані частини чи компоненти навколишнього природного середовища, здатні задовольняти потреби учасників правовідносин, щодо яких можуть виникати цивільні права і обов'язки. Їх ознаками виступають: здатність задовольняти потреби суб'єктів цивільних правовідносин – матеріальні та нематеріальні; дискретність, яка визначається через фізичні (місцезнаходження, розміри, межі) та юридичні (кадастровий облік) ознаки; системність, а саме: інтегрованість правової ідеї про об'єкти прав в систему основних категорій права, а, по-друге, – системний зв'язок з іншими об'єктами; «юридична прив'язка» – нормативно гарантована можливість правового закріплення їх за суб'єктами цивільного права.

Встановлено, що природні об'єкти та природні ресурси у цивільно-правовій категорії «об'єкт цивільних прав» належить до речей. З позицій поділу речей на нерухомі і рухомі, більшість природних об'єктів та природних ресурсів класифікують до нерухомості. Зроблено висновок, що природні об'єкти, розташовані на земельній ділянці, не можна вважати окремими нерухомими речами, самостійними об'єктами цивільних прав, їх роздільний цивільний оборот неможливий.

Сформульовано базисну тезу про те, що цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів виступає елементом комплексного міжгалузевого правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів, спрямований на задоволення приватних майнових інтересів осіб, оперує приватно-правовими засобами регулювання. Він поширюється тільки на відносини майнового характеру, де допускається свобода та відносна самостійність учасників. Виведені особливості цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів, а саме: специфіка права власності на природні об'єкти та ресурси, зумовлена конституційною нормою про право власності Українського народу; більш ширший вплив публічного

інтересу в механізмі цивільно-правового регулювання, що зумовлює встановлення цілого ряду обмежень цивільних прав на природні об'єкти та природні ресурси; особливий порядок виникнення цивільних прав на природні об'єкти та їх ресурси, поєднаний з реєстраційними, адміністративно-дозвільними, погоджувальними процедурами; обмеженість в цивільному обороті природних об'єктів.

Обґрунтовано погляд, що про цивільний оборот природних об'єктів та їх ресурсів варто стверджувати при переході їх як об'єктів цивільних прав у межах цивільно-правових відносин та на підставі цивільно-правових механізмів. Запропоновано під оборотоздатністю природних об'єктів та їх ресурсів розуміти врегульовану нормами цивільного права можливість переходу прав на індивідуально-визначені, відокремлені ділянки природних об'єктів та природних ресурсів від одного суб'єкта до іншого з урахуванням умов та обмежень, встановлених природноресурсовим законодавством. В основі цивільного обороту природних об'єктів та їх ресурсів лежать загальні приписи цивільного права з урахуванням специфіки, особливостей та обмежень переходу природних об'єктів та природних ресурсів і прав на них, встановлених земельним, природноресурсовим, екологічним законодавством. Пропонується відносити до особливих умов оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів такі: збереження цільового призначення природних об'єктів при переході прав на них; обмеження суб'єктного та об'єктного складу відносин цивільного обороту; особливий порядок укладення правочинів (конкурсний, аукціонний); особливості визначення ціни (вартості) та майнової оцінки.

Підкреслено, що конституційне закріплення права власності Українського народу на природні об'єкти та їх ресурси є підтвердженням особливого правового режиму відповідних об'єктів. Однак, власність Українського народу не проголошена як виключна (як це визнавалося радянським законодавством в розумінні виключної державної власності на природні об'єкти), а тому природні об'єкти та їх ресурси можуть бути

об'єктами державної, комунальної і приватної власності. В роботі додатково обґрунтовується нетотожність права власності Українського народу та права державної власності з погляду аналізу суб'єктів права власності та суб'єктів здійснення права власності.

На основі аналізу чинного законодавства зроблено висновок, що обсяг природних ресурсів, які можуть перебувати у приватній власності фізичних та юридичних осіб, мінімальний (за винятком, хіба що, земельних ділянок). Аргументується теза, що встановлення обмежень права приватної власності на природні об'єкти та їх ресурси є абсолютно виправданим. Такі обмеження визначаються екологічним значенням, цінністю цих об'єктів, існуючими особливостями правової та економічної системи держави, правовими традиціями тощо. Незважаючи на відсутність в статтях спеціальних актів (Кодексу України про надра та Водного кодексу України) приписів щодо поширення на надра і водні об'єкти права приватної власності, комплексний аналіз законодавства, тлумачення ряду статей цих та Земельного кодексу України, дав підстави констатувати існування в обмеженому вигляді приватної власності на ділянки над та водні об'єкти. В роботі висунута пропозиція внесення змін в главу 27 Цивільного кодексу України, а саме: зміна її назви на «Право власності на землю (земельну ділянку) та інші природні об'єкти» та доповнення статтями, які б визначали особливості права власності на надра, ліси (земельні лісові ділянки), водні об'єкти, об'єкти тваринного світу та інші природні комплекси, як, наприклад, об'єкти природно-заповідного фонду.

На підставі аналізу та узагальнення наукових досліджень представників цивільно-правової, земельно-правової та еколого-правової науки доводиться можливість віднесення права постійного природокористування до системи речових прав. Аргументами на користь такого висновку є такі: існування цього права об'єктивно зумовлене господарсько-економічними потребами періоду реформування радянської правової та економічної системи; воно тісно пов'язане з правом власності (зокрема, публічної власності на природні

об'єкти та природні ресурси) і покликане в різних юридичних формах сприяти його функціонуванню; це право належить лише визначеному законодавством колу суб'єктів і його перехід до інших осіб обмежений; абсолютний захист права постійного природокористування, що дає можливість користувачу пред'явити речовий позов у разі порушення його права; визначене законодавством цільове призначення об'єкта користування і неможливість його зміни; обов'язкова державна реєстрація.

Аналіз сучасного українського законодавства та наукових досліджень дозволяє сьогодні виокремлювати існування, крім традиційного земельного сервітуту, лісових, водних, гірничих, фауністичних, флористичних сервітутів, які виступають різновидами земельних сервітутів. Це має знайти належне закріплення в природноресурсових законодавчих актах. Пропонується доповнити Кодекс України про надра, Водний кодекс України, Закон України «Про рослинний світ», Закон України «Про мисливське господарство та полювання» статтями, в яких закріпити можливість встановлення відповідних сервітутів з вказівкою, що їх регулювання забезпечується приписами Земельного та Цивільного кодексів України. Визнаючи дискусійність концепції запровадження публічних сервітутів, підтримана позиція заперечення введення публічного сервітуту. Закріплення такої форми регулювання суперечить сутності сервітутів як речових прав на чуже майно та веде до підміни понять. Водночас, забезпечення доступу громадян до природних об'єктів доцільно реалізувати з використанням інших правових механізмів – юридичних обмежень права власності, загального природокористування тощо.

Відзначено, що оскільки цивільно-правовий режим об'єктів регулюється нормами Цивільного кодексу України, то базові підходи, конструкції, умови дії приватно-правових механізмів повинні поширюватися і на майнові відносини, об'єктами яких виступають природні об'єкти та природні ресурси. Доцільним є розширення цивільно-правового регулювання природних об'єктів та природних ресурсів, що дозволить об'єднати діючі нині

положення щодо речових та зобов'язальних правовідносин, розміщені в природноресурсових законодавчих актах; забезпечить уніфікований підхід до закріплення базових засад їх цивільно-правового режиму; сприятиме подоланню існуючих прогалин та недосконалостей виникнення, переходу та припинення прав на природні об'єкти та їх ресурси. Пропонується внести зміни в Цивільний кодекс України та доповнити його приписами, які б вказували на приналежність природних об'єктів та їх ресурсів до об'єктів цивільних прав. Зокрема, викласти в новій редакції ст. 180 Цивільного кодексу України: «Земельні ділянки, лісові ділянки, ділянки надр, замкнені природні водойми та природні ресурси, що вони включають, а також тварини є особливими об'єктами цивільних прав. До них застосовуються положення цього Кодексу, що встановлюють правовий режим речей, з урахуванням особливостей та обмежень, встановлених законодавством»; доповнити ст. 178 Цивільного кодексу частиною такого змісту: «Цивільний оборот земельних ділянок та відособлених частин природних об'єктів допускається лише у випадках та на умовах, встановлених законодавством». Формування узгодженої системи правового регулювання речових права на природні об'єкти та природні ресурси, закріплення єдиних правил і умов їх цивільного обороту забезпечить належне здійснення і захист майнових прав на природні ресурси, сприятиме ефективному їх використанню.

Ключові слова: об'єкти цивільних прав, природні об'єкти, природні ресурси, природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав, цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів, оборот природних об'єктів та природних ресурсів, право власності на природні об'єкти та природні ресурси, право постійного природокористування, природноресурсові сервітути.

SUMMARY

Martyniuk, V. A. Natural objects and natural resources as objects of civil rights. – Academic Research Paper (manuscript copyright).

The thesis for the degree of the Doctor of Philosophy in Law, specialty 081– Law. – Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Ivano-Frankivsk, 2020.

The dissertation presents a comprehensive study of the theoretical and practical foundations of the legal regime of natural objects and natural resources as objects of civil rights, formulates proposals for improving the legislation of Ukraine in terms of the legal regulation of property and obligation relations, the objects of which are natural objects and natural resources.

Analysis of the categories “natural object” and “natural resource” provides the basis for substantiating the validity of using the concepts of “natural objects and natural resources” as the single object of civil rights. Natural resources, denoting the useful consumer characteristics of certain parts of the environment, do not exist outside the environment and its components — waters, lands, forests, subsoil. Natural objects constitute the spatial basis for natural resources and are inextricably linked to them.

Based on the analysis of doctrinal legal literature, it is noted that environmental and civil law have different objects, since unlike environmental law, civil law is applicable only to isolated natural objects, limited and clearly defined in space. Discretion is a distinctive characteristic of land plots, water bodies (lakes, ponds), forest plots, wildlife objects, aquatic bioresources. They fall under the legal regime of objects of civil law.

“Natural objects and natural resources as objects of civil rights” are defined by the author as functionally and spatially delimited, individually designated, isolated, legally identified parts or components of the environment capable of meeting the needs of participants in legal relations who have civil rights and

obligations. Their features are: the ability to meet the needs of subjects of civil law — tangible and intangible; discreteness, determined by physical (location, size, boundaries) and legal (cadastral register) features; systematicity, namely: integration of the legal regime of objects of rights into the system of the basic categories of law, and, secondly, a systemic relationship with other objects; “legal binding” — a normatively guaranteed opportunity of their legal linkage to subjects of civil law.

It is established that natural objects and natural resources from the perspective of the civil law category “object of civil rights” belong to things. In the context of the division of things into immovable and movable, most natural objects and natural resources belong to real estate. It is concluded that natural objects located on the land plot cannot be considered as separate immovable things and independent objects of civil rights; their separate civil turnover is impossible.

The basic thesis is formulated that the civil law regime of natural objects and natural resources is an element of a complex intersectoral legal regime of natural objects and natural resources that uses private legal means of regulation and is aimed at satisfying the private property interests of individuals. It applies only to property relations, where the freedom and relative independence of participants are allowed. The specific characteristics of the civil law regime of natural objects and natural resources are defined, namely: the specifics of the property right to natural objects and resources, determined by the constitutional norm about the property right of Ukrainian citizens; the wider influence of public interest in the mechanism for civil law regulation that leads to the establishment of a number of restrictions on civil rights to natural objects and natural resources; a specific procedure for the emergence of civil rights to natural objects and their resources, combined with registration, administrative and permit procedures; a limited civil turnover of natural objects.

The view that a civil turnover of natural objects and their resources should be discussed in the context of their transition as objects of civil rights within the framework of civil law relations and on the basis of civil law mechanisms is

substantiated. It is proposed to define a turnover of natural objects and their resources as the possibility (regulated by civil law) of transfer of rights to individually defined, separated areas of natural objects and natural resources from one entity to another, subject to conditions and restrictions established by natural resource legislation. The basis of a civil turnover of natural objects and their resources is constituted by the general requirements of civil law with regard to the specifics and restrictions of the transition of natural objects and natural resources and rights to them, established by legislation on land and natural resources, environmental legislation. It is proposed to describe the specific conditions of a turnover of natural objects and natural resources as including preservation of the intended purpose of natural objects in the course of the transfer of rights to them; restriction of the subject and object composition of the relations of a civil turnover; a special procedure for concluding transactions (competitive, auction); the specifics of determining the price (value) and property evaluation.

It is emphasized that the constitutional consolidation of the property right of Ukrainian people to natural objects and their resources is the confirmation of the specific legal regime of the respective objects. However, the property of the Ukrainian people is not declared exclusive (as recognized by the Soviet law in the sense of the exclusive state ownership of natural objects), and therefore natural objects and their resources can be objects of state, communal and private property. The paper additionally substantiates the non-identity of the property right of Ukrainian people and the right of state property from the perspective of analyzing subjects of the property right and subjects of the exercise of the property right.

Based on the analysis of the current legislation, it is concluded that the amount of natural resources that can be privately owned by individuals and legal entities is minimal (excluding, perhaps, land). It is argued that the imposition of restrictions on the right of private ownership of natural objects and their resources is absolutely justified. Such restrictions are determined by the environmental significance and value of these objects, the current features of the legal and economic system of the state, legal traditions and so on. Despite a lack of special

acts and instructions on the extension of the property right to subsoil and water bodies (The Subsoil Code of Ukraine and Water Code of Ukraine), a comprehensive analysis of Ukraine's legislation, interpretation of a number of articles and the Land Code of Ukraine, gave grounds to state the existence of a limited form of private ownership of land and water bodies. The paper proposes amendments to Chapter 27 of the Civil Code of Ukraine, namely: changing its name to "The property right to land (land plot) and other natural objects" and adding articles that would determine the characteristics of the property right to subsoil, forests (forest plots), water bodies, objects of fauna and other natural complexes, such as objects of nature reserve fund.

Based on the analysis and generalization of research results by scholars of civil law, land law and environmental law, the author substantiates the possibility of classifying the right of permanent use of nature as belonging inside the system of property rights. The arguments in favor of this conclusion are as follows: the existence of this right is objectively determined by the economic needs of the period of reforms in the Soviet legal and economic systems; it is closely related to the property right (in particular, public ownership of natural objects and natural resources) and is designed in various legal forms to promote its functioning; this right belongs only to a circle of subjects defined by the legislation and its transition to other persons is limited; absolute protection of the right of permanent use of nature that allows the user to file a claim in rem in case of violation of their right; the purpose of the object of use is determined by the legislation and impossible to be changed; mandatory state registration.

The analysis of modern Ukrainian legislation and the relevant research papers allows us to talk today about the existence, in addition to traditional land easements, forest, water, mining, faunal, floral easements, which are types of land easements. This should be properly enshrined in natural resource legislation. It is proposed to supplement the Subsoil Code of Ukraine, the Water Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Flora", the Law of Ukraine "On Hunting Industry and Hunting" with articles that will state the possibility of establishing the

corresponding easements indicating that their regulation is provided by the Land and Civil Codes of Ukraine. Recognizing the controversy of the introduction of public easements, the view of disapproving the introduction of public easements was supported. Legislating on this form of regulation contradicts the essence of easements as property rights to another person's property and leads to the substitution of concepts.

In the meantime, it is reasonable to ensure the access of citizens to natural objects by means of other legal mechanisms — legal restrictions on property rights, public use of nature, etc.

It is noted that since the civil regime of objects is regulated by the Civil Code of Ukraine, the basic approaches, structures, conditions of private law mechanisms should apply to property relations, the objects of which are natural objects and natural resources. It deems sensible to expand the civil law regulation of natural objects and natural resources that will unite the current provisions on property and binding legal relations stated in natural resource legislation; provide a unified approach to consolidating the basic principles of their civil law regime; will help to overcome the existing loopholes and deficiencies in the emergence, transition and termination of rights to natural objects and their resources. It is proposed to amend the Civil Code of Ukraine and supplement it with instructions that would indicate the affiliation of natural objects and their resources to objects of civil rights. For instance, it is suggested to include in the new edition of Art. 180 of the Civil Code of Ukraine the following statement: "Land plots, forest plots, subsoil plots, closed natural reservoirs and natural resources that they include as well as animals are special objects of civil rights. The provisions of this Code that establish the legal regime of things with regard to specific features and restrictions established by law shall apply to them"; to supplement Art. 178 of the Civil Code with the part of the following content: "A civil turnover of land and isolated parts of natural objects is allowed only in cases and under conditions established by law." The formation of a harmonized system of legal regulation of property rights to natural objects and natural resources, the establishment of uniform rules and conditions of their civil

turnover will ensure the proper implementation and protection of property rights to natural resources and promote their effective use.

Keywords: objects of civil rights, natural objects, natural resources, natural objects and natural resources as objects of civil rights, civil law regime of natural objects and natural resources, turnover of natural objects and natural resources, property right to natural objects and natural resources, right of permanent use of nature, natural resource easements.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мартинюк В. А. Характеристика цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів. *Порівняльно-аналітичне право*: електронне наукове видання. 2018. №. 5. С. 130–133. URL: http://www.pap.in.ua/5_2018/34.pdf (дата звернення: 25.03.2019).

2. Мартинюк В. А. Особливості природних об'єктів і природних ресурсів як об'єктів цивільних прав. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7. Ч. 1. С. 249–255.

3. Мартинюк В. Природні об'єкти як об'єкти нерухомості. *Evropský politický a právní diskurz (European Political and Law Discourse)*. 2019. Vol. 6. Issue 5. С. 76–83.

4. Мартинюк В. А. Право власності Українського народу і право державної власності на природні об'єкти та їх ресурси. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: збірник наукових статей. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2019. Випуск 49. С.164-174.

наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Мартинюк В. А. Особливості поширення цивільно-правового режиму на природні об'єкти та природні ресурси. *Проблеми вдосконалення*

приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (м. Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 277–281.

6. Мартинюк В. А. Природні об'єкти як об'єкти цивільних прав. *Одеські юридичні читання*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 листопада 2018 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 38–41.

7. Мартинюк В. А. Окремі питання співвідношення цивільно-правового та земельно-правового регулювання земельних сервітутів. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Івано-Франківськ, 3-4 травня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 104–107.

8. Мартинюк В. А. Земельні ділянки та природні об'єкти, на них розташовані, як об'єкти нерухомості. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 19-20 липня 2019 р.). Харків, 2019. С. 70–73.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. Загальна характеристика природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав	26
1.1. Місце природних об'єктів та природних ресурсів у системі об'єктів цивільних прав	26
1.2. Класифікація природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав	48
РОЗДІЛ 2. Природні об'єкти та природні ресурси в механізмі цивільно-правового регулювання	82
2.1. Особливості цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів	82
2.2. Оборотоздатність природних об'єктів та природних ресурсів	104
РОЗДІЛ 3. Речові права на природні об'єкти та природні ресурс.....	141
3.1. Право власності	141
3.2. Інші речові права	169
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТОК А СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ.....	233

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сьогодні в правовій системі України беззаперечним є факт, що відносини використання природних ресурсів, як і самі природні об'єкти та ресурси, перестали регулюватися виключно адміністративно-правовими засобами. Приватно-правове «забарвлення» природноресурсових відносин відображається в юридичних конструкціях спеціальних нормативно-правових актів (інститути прав на землю – р. III Земельного кодексу України; прав на ліси – р. II Лісового кодексу України; права приватної власності на об'єкти тваринного світу – ст. 7, 8 Закону України «Про тваринний світ»; оренди водних об'єктів – ст. 51 Водного кодексу України та ін.). Крім того, в приписах базового законодавчого акту приватного права – Цивільного кодексу України, неодноразово згадуються природні об'єкти та ресурси. Відповідно, в цій частині, відносини, об'єктами яких виступають природні об'єкти та природні ресурси, підпадають під дію механізму цивільного права.

Намагання законодавця поширити окремі елементи цивільно-правового режиму на природні об'єкти, запровадити особливі приватно-правові механізми регулювання природноресурсових відносин привело до «вкраплення» відповідних приписів в природноресурсові законодавчі акти, які не завжди пов'язані з концептуальними публічно-правовими засадами, покладеними в основу цих актів. Цивільний кодекс України також не містить чіткого підходу і розуміння місця природних об'єктів та природних ресурсів в механізмі цивільно-правового регулювання. Особлива цінність та життєзабезпечувальне значення природних об'єктів для суспільства і держави; багатогранна фізична та юридична природа відносин, пов'язаних з природними об'єктами; багаторічна практика вилучення природних об'єктів та природних ресурсів з цивільного обороту, встановлення на них режиму виключної державної власності визначають проблемність визнання

майнових, цивільно-правових характеристик таких об'єктів. Заперечення таких характеристик не сприяє ефективному регулюванню відносин, пов'язаних з встановленням та здійсненням права власності та інших цивільних прав на природні об'єкти та їх ресурси; породжує створення штучних правових форм і конструкцій, відмінних від традиційних, перевірених практикою, цивільно-правових форм регулювання; приводить до суперечностей та колізій законодавчого регулювання. Разом з тим, в умовах розвинутої ринкової економіки досконале законодавче регулювання відносин присвоєння, володіння та користування природними об'єктами та природними ресурсами лежить в основі ефективності господарсько-виробничого їх використання.

Наведені аргументи засвідчують особливу актуальність та високу дискусійність дослідження питань, пов'язаних з визначенням місця природних об'єктів та природних ресурсів в системі об'єктів цивільних прав; розумінням і закріпленням цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів; встановленням підстав виникнення, визнання та підтвердження різних видів речових прав на ці об'єкти.

Слід наголосити, що сьогодні наукового-обґрунтована концепція цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів в правовій доктрині України відсутня. З позицій цивілістики найчастіше досліджувався цивільно-правовий режим тварин (дисертації О. А. Устименко, Г. Л. Крушельницької, Д. М. Луц.). Окремі аспекти приватно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів розробляються представниками науки екологічного, права: А. Г. Бобковою, І. І. Каракашем, Н. Р. Кобецькою, М. В. Красновою та іншими. Питання власності та обмежених речових прав на землю, підстав набуття і реалізації цих прав достатньо детально розроблені представники земельно-правової науки (А. М. Мірошниченко, В. В. Носік, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга, Т. Є Харитонова та інші). Однак ці дослідження проводились з позицій

екологічного, земельного права та акцентують на специфічних особливостях дії приватно-правових механізмів у відповідних відносинах.

Водночас, науковою основою для дослідження цивільно-правової сутності природних об'єктів та природних ресурсів стали розробки представників науки цивільного права: В. А. Васильєвої, О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця, Р. А. Майданика, Є. О. Мічуріна, А. С. Сліпченка, С. О. Сліпченка, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Я. В. Оніки, Є. О. Харитонова, Г. Г. Харченка, Р. Б. Шишки та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена вченою радою Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» 01.03.2017 року (протокол № 2) й уточнена вченою радою Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» 27.11.2018 року (протокол № 11). Дисертаційна робота виконана на кафедрі цивільного права навчально-наукового юридичного інституту в межах науково-дослідної роботи на тему «Правові проблеми здійснення майнових та особистих немайнових прав в умовах ринкової економіки» (номер державної реєстрації 0110U001557).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у комплексній розробці теоретичних і практичних основ правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, формулюванні пропозицій щодо вдосконалення законодавства України в частині правового регулювання речових та зобов'язальних відносин, об'єктами яких є природні об'єкти та природні ресурси.

Метою дослідження обумовлена необхідність вирішення таких завдань:

- розкрити зміст та співвідношення категорій «природний об'єкт» та «природний ресурс», розглянути їх майновий, цивільно-правовий аспект;
- сформулювати авторське визначення поняття природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, визначити їх особливості;

- узагальнено представити характеристику природних об'єктів та природних ресурсів на підставі віднесення до тої чи іншої класифікаційної групи речей;
- обґрунтувати особливості цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів;
- розкрити специфіку цивільного обороту природних об'єктів та природних ресурсів;
- розглянути цивільно-правові основи інституту права власності на природні об'єкти та природні ресурси, особливості різних видів власності;
- систематизувати та обґрунтувати види і особливості поширення інших речових прав на природні об'єкти та природні ресурси;
- розробити науково-обґрунтовані пропозиції щодо внесення змін до Цивільного кодексу України та інших нормативно-правових актів України, які визначають цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з використанням природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав.

Предметом дослідження є цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використовувалися загальнофілософські, загальнонаукові та спеціально наукові методи дослідження, зокрема, діалектичний, аналізу та синтезу, формально-логічний, системно-структурний, прогностичний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний.

Методологічне підґрунтя дисертаційного дослідження становить діалектичний метод пізнання явищ і процесів, застосування якого дало змогу дослідити суспільні відносини щодо залучення природних об'єктів в цивільний оборот в їх єдності та взаємозв'язку з іншими об'єктами цивільних прав, проаналізувати динаміку розвитку законодавства у цій сфері (*підрозділи 2.1., 2.2.*). За допомогою формально-логічного методу

дослідження проаналізовано норми чинного законодавства, які є правовою основою цивільної оборотоздатності природних об'єктів; встановлення щодо них тих чи інших речових прав; сформовано понятійно-категоріальний апарат дослідження (*підрозділи 1.1., 1.2.*). Системно-структурний метод використовувався для визначення місця природних об'єктів та природних ресурсів в системі об'єктів цивільних прав (*підрозділи 2.1., 2.2.*). Застосування методу аналізу сприяло дослідженню класифікації природних об'єктів та природних ресурсів у загальній класифікації речей; особливостей прояву речових прав на чужі земельні ділянки та інші природні об'єкти (*підрозділи 2.1., 2.2.*). Метод синтезу дав змогу виокремити особливості природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав; ознаки їх цивільно-правового режиму; особливості речових прав (*підрозділи 3.1., 3.2.*). Для визначення етапів становлення та розвитку цивільно-правового регулювання природних об'єктів використано конкретно-історичний метод пізнання (*підрозділи 1.1, 1.2.*). Порівняльно-правовий метод використано для порівняльного аналізу еколого-правового та цивільно-правового режиму природних об'єктів (*підрозділи 2.1., 2.2.*). При підготовці конкретних пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України застосовано метод моделювання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації на основі всебічного аналізу загальнотеоретичних і спеціальних напрацювань правової науки України, законодавства України, судової практики вперше проведено комплексне дослідження природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав.

Рівень наукової новизни отриманих результатів конкретизується в таких положеннях, висновках і пропозиціях, які виносяться на захист:

вперше

1) визначено специфіку природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, шляхом проекції на них загальних ознак об'єктів цивільних прав, а саме: здатність задовольняти потреби учасників цивільних

правовідносин та, водночас, їх підвищена значущість, цінність не лише для окремих приватних суб'єктів, а й всього суспільства; фізична і облікова визначеність і відособленість конкретних ділянок природних об'єктів та природних ресурсів – дискретність; системність та нерозривний зв'язок між собою та, в першу чергу, із земельними ділянками, на яких вони розміщені; можливість закріплення їх правового режиму нормами цивільного права;

2) виведено авторське поняття «природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав» як функціонально і просторово відмежовані, індивідуально визначені, відособлені, юридично ідентифіковані частини чи компоненти навколишнього природного середовища, здатні задовольняти потреби учасників правовідносин, щодо яких можуть виникати цивільні права і обов'язки;

3) конкретизовано поняття «цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів» як сукупність пов'язаних між собою засобів цивільно-правового регулювання, які забезпечують особливий порядок регулювання природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, встановлюють умови і порядок виникнення, здійснення та припинення прав на природні об'єкти та природні ресурси, їх захист, а також виведено його особливості: унікальність права власності на природні об'єкти та ресурси, зумовлена конституційною нормою про право власності Українського народу; більш ширший вплив публічного інтересу, що приводить до встановлення ряду обмежень цивільних прав на природні об'єкти та природні ресурси; особливий порядок виникнення цивільних прав на природні об'єкти та їх ресурси, поєднаний з реєстраційними, адміністративно-дозвільними, погоджувальними процедурами; обмеженість в цивільному обороті природних об'єктів;

4) запропоновано дефініцію поняття «оборотоздатність природних об'єктів та їх ресурсів» як врегульовану нормами цивільного права можливість переходу прав на індивідуально-визначені, відокремлені ділянки природних об'єктів та природних ресурсів від одного суб'єкта до іншого з

урахуванням умов та обмежень, встановлених природноресурсовим законодавством; особливими умовами оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів є: збереження цільового призначення природних об'єктів при переході прав на них; обмеження суб'єктного та об'єктного складу відносин цивільного обороту; особливий порядок укладення правочинів (конкурсний, аукціонний); особливості визначення ціни (вартості) та майнової оцінки;

5) представлено особливості інституту права власності на природні об'єкти та природні ресурси: конституційне закріплення особливого місця природних об'єктів та їх ресурсів в системі об'єктів права власності і встановлення щодо них режиму власності Українського народу; переважання публічних форм власності з обмеженою можливістю поширення права приватної власності; необхідність врахування об'єктивно існуючого взаємозв'язку природних об'єктів при встановленні права власності та наданні природних об'єктів у власність; обґрунтованість встановлення обмежень права приватної власності щодо суб'єктів, об'єктів, умов набуття та здійснення цього права;

удосконалено:

6) положення про розмежування правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів екологічного права (об'єктів правової охорони, що реалізується комплексом публічно-правових засобів) та об'єктів цивільного права (особливої категорії речей, наділених споживчою цінністю, майновим змістом, як об'єктів речових і зобов'язальних правовідносин)

7) висновок про розмежування природних ресурсів як складових природного середовища (природних об'єктів) та природних ресурсів як продукції, сировини, плодів тощо, характеристик яких вони набувають з моменту вилучення з природного середовища; відповідно, всі операції, пов'язані з природними ресурсами, вилученими з навколишнього середовища

(в тому числі, цивільно-правові угоди), не можна розглядати як цивільний оборот природних об'єктів та природних ресурсів;

8) розуміння співвідношення та сфери використання суміжних категорій – «ринок природних ресурсів», «ринок землі» (як відображення економічних характеристик структури, законів, принципів побудови відносин переходу природних ресурсів); «обіг землі», «обіг земельних ділянок», «обіг природних ресурсів» (як перехід прав на природні об'єкти та їх ресурси, що включає не лише традиційні для цивільного обороту способи, а й адміністративні механізми передачі природних об'єктів та їх ресурсів у власність чи користування); «цивільний оборот природних об'єктів та їх ресурсів» (як перехід їх у межах цивільно-правових відносин та на підставі цивільно-правових механізмів);

9) механізм законодавчого закріплення цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів, шляхом формулювання пропозицій змін та доповнень глави 27, ст.ст. 178, 333 Цивільного кодексу України, основою яких має бути базове положення ст. 180: «Земельні ділянки, лісові ділянки, ділянки надр, замкнені природні водойми та природні ресурси, що вони включають, а також тварини є особливими об'єктами цивільних прав. До них застосовуються положення цього Кодексу, що встановлюють правовий режим речей, з урахуванням особливостей та обмежень, встановлених законодавством».

набули подальшого розвитку

10) висновки по те, що об'єктами цивільного права можуть бути лише відособлені природні об'єкти, обмежені і чітко визначені в просторі – земельні ділянки, водні об'єкти (озера, ставки), лісові ділянки, об'єкти тваринного світу, водні біоресурси;

11) обґрунтування віднесення земельних ділянок до нерухомих речей (нерухомості) з урахуванням особливих їх характеристик як об'єктів природи та спеціального правового режиму, визначеного нормами цивільного і земельного права;

12) висновки про те, що природні об'єкти, розташовані на земельній ділянці, не можна вважати окремими нерухомими речами, їх роздільний цивільний оборот неможливий, зважаючи на об'єктивно існуючий природний зв'язок між ними та недопустимість їх самотійного юридичного оформлення (реєстрації);

13) заперечення доцільності запровадження публічних природноресурсових сервітутів, які не відповідають сутності сервітуту в цивільному праві.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційній роботі положення, висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані: *у науково-дослідній діяльності* – для подальших наукових досліджень і вирішення проблем, пов'язаних із поширенням на природні об'єкти та природні ресурси цивільно-правового режиму; *у правотворчій діяльності* – з метою вдосконалення норм чинного законодавства України, що регулює правовий режим об'єктів цивільних прав; *у правозастосовній діяльності* – при вирішенні спорів, які виникають у сфері привласнення та цивільного обороту природних об'єктів та природних ресурсів; *у навчальному процесі* – для викладання навчальних дисциплін «Цивільне право України», «Речові права», а також з метою підготовки відповідної навчальної та навчально-методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самотійним науковим дослідженням, містить власні авторські висновки і практичні рекомендації. Викладені в дисертації наукові результати отримано здобувачем особисто. Усі публікації за темою дисертації виконано без співавторства.

Апробація матеріалів дисертації. Положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри цивільного права навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Основні наукові результати дисертації були оприлюднені на: міжнародній науково-практичній конференції «Одеські юридичні читання»

(м. Одеса, 9 листопада 2018 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 19-20 липня 2019 р.); науково-практичній конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав» (м. Харків, 19 грудня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 3-4 травня 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 8 наукових публікаціях, з яких: 4 наукових статей у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, в тому числі, 1 опублікована в науковому періодичному фаховому виданні іншої держави, яка входять до Організації економічного співробітництва та розвитку і Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, та тезах 4 доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Структура дисертації обумовлена метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, поділених на 6 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з них основний текст становить 188 сторінок, список використаних джерел (290 найменувань) на 30 сторінках, додаток на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИРОДНИХ ОБ'ЄКТІВ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

1.1. Місце природних об'єктів та природних ресурсів у системі об'єктів цивільних прав

Категорія «об'єкт цивільних прав» є одною з основоположних категорій цивільного права. Розуміння і належне забезпечення правового регулювання об'єктів цивільних прав визначається особливостями предмета цивільного права як галузі права. В найбільш загальному вигляді під об'єктом цивільних прав розуміється «все те, на що спрямовані суб'єктивне право і суб'єктивний обов'язок учасників цивільних правовідносин» [1, с. 311]. Подібне сприйняття сутності об'єктів цивільних прав зустрічаються в працях відомих представників цивільно-правової науки. Зокрема, О. С. Іоффе вважав, що об'єктом цивільних прав є те, на що спрямоване чи впливає суб'єктивне цивільне право та цивільно-правовий обов'язок [2, с. 217]. Самостійне теоретичне дослідження системи об'єктів цивільних прав представлене в монографії В. О. Лапача, на думку якого «об'єкт – це частина матеріального чи духовного світу, на яку спрямована діяльність суб'єкта відносин» [3, с. 109].

Законодавче визначення поняття «об'єкт цивільних прав» відсутнє, однак в теорії цивільного права цій категорії присвячено чимало місця в роботах цивілістів як радянського періоду, так і сучасності. Докладний аналіз різних наукових підходів до розуміння об'єктів цивільних прав, їх системи, співвідношення з суміжними поняттями «об'єкт цивільного правовідношення», «об'єкт суб'єктивного права» міститься в новітніх наукових публікаціях українських цивілістів [4; 5; 6]. Не вдаючись в детальну характеристику різних концепцій, підходів до категорії «об'єкт цивільного права», зазначимо наступне.

В найбільш загальному розумінні об'єкт права і об'єкт правовідносин розглядаються як синоніми: «Кожне правовідношення виникає з приводу конкретних матеріальних чи нематеріальних благ, які в юридичній доктрині та в законодавстві визнаються об'єктами цивільних прав» [1, с. 311].

З усієї різноманітності підходів до розуміння об'єкта цивільних прав (об'єкт – річ, об'єкт – дія, об'єкт – правовий режим тощо) сьогодні найбільшу підтримку має розуміння об'єкта як блага. С. С. Алексєєв в 60-их роках минулого століття вказував, що термін «благо» може бути використаний для відображення специфіки об'єкта права у суб'єктивному значенні: різні блага (політичні, духовні, матеріальні, особисті), будучи предметом суспільних відносин, виступають як об'єкти суб'єктивних прав [7, с. 41]. В. А. Васильєва констатує: «Благами, як соціальною категорією, можуть виступати предмети матеріального і нематеріального світу. У такій якості блага є об'єктами цивільних прав, оскільки вони закріплені у ст. 177 Цивільного кодексу України і відповідно до якої об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага» [8, с. 86]. У своїй монографії С. О. Сліпченко обґрунтовує розуміння об'єкта цивільних прав як блага, визначає це поняття, а також виводить його ознаки. «Благо – це все те, що об'єктивно існує та завдяки своїм корисним властивостям здатне задовольняти потребу суб'єкта. Аналіз наведеного поняття «благо» дозволяє вивести його характерні ознаки. По-перше, певні явища об'єктивної дійсності повинні мати корисні властивості, де користь розуміється як полегшення, допомога, підспір'я, покращення, вигода, благополуччя. По-друге, корисні властивості та здатність задовольняти потреби мають бути відкриті і усвідомлені людиною. Це очевидно. В протилежному випадку людина про них просто не знає і не може повернути їх на свою користь. По-третє, явища об'єктивної дійсності можуть бути використані для задоволення потреби тільки тоді, коли вони вже належать або доступні особі, знаходяться

в межах її досягнення.» [9, с. 42–43] В пізніших своїх публікаціях науковець додає ще інші характеристики блага. Це, зокрема, визначеність (відособленість), яка розглядається у двох аспектах – у першому вона вказує на межі об'єкта, у другому – це відділення одного блага від іншого, найближчого, суміжного або навіть аналогічного. Також, на думку вченого, об'єктами правовідносин ті чи інші блага є не в силу їх фізичних або природних властивостей, здатних задовольняти людські потреби, а тому, що норми права, враховуючи ці властивості, забезпечують можливість існування щодо них суб'єктивних прав і обов'язків [10, с. 168].

Представники загальної теорії права залежно від специфіки блага виділяють такі види об'єктів правовідносин:

1) природні об'єкти – земля, її надра, атмосферне повітря, водні, лісові та інші природні ресурси; вони мають природний характер, не створюються людьми, але використовуються ними для задоволення своїх потреб;

2) речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше рухоме і нерухоме майно;

3) немайнові блага (особисті та соціальні) – життя, здоров'я, честь і гідність, свобода, недоторканність житла, права людини, конституційний лад, громадський порядок і безпека, довілля, належне управління та ін.;

4) результати дій, у тому числі послуги й результати робіт;

5) об'єкти права інтелектуальної власності [11, с. 237-238].

Ст. 177 Цивільного кодексу України [12] закріплює перелік об'єктів цивільних прав, до яких відносить: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. Цей перелік не є вичерпним, що об'єктивно зумовлено розвитком суспільно-економічних відносин, змінами політико-правової системи держави, в результаті чого в орбіту цивільного права можуть включатися нові блага. «Розвиток цивільних відносин веде до того, що в якості об'єктів починає циркулювати широке коло різного роду благ, оцінка

яких передбачає в суспільстві певні змін. Як наслідок, виникають раніше невідомі групи відносин або ж відомі відносини отримують незвичайний розвиток у нових умовах. Це породжує потребу в удосконаленні механізму їх правового регулювання, що, своєю чергою, вказує на необхідність постійної ревізії системи юридичних знань про такий механізм, про зміст його елементів» [13, с. 92].

Для з'ясування особливостей цивільно-правового режиму природних об'єктів та їх ресурсів, місця в системі об'єктів цивільних прав, поширення на них цивільно-правового регулювання слід, безумовно, визначити їх поняття, особливості, правові характеристики, провести розмежування правової сутності суміжних категорій, які зустрічаються в нормативно-правових актах (як наприклад, «ліс», «лісовий фонд», «лісова ділянка» тощо).

У радянський період, виходячи з основоположної конструкції виключної власності держави на природні об'єкти та їх ресурси, Цивільний кодекс УРСР [14] в ст. 2 при визначенні відносин, що регулюються Цивільним кодексом Української РСР, виключав природоресурсні відносини зі сфери свого регулювання. Відповідно, земля та інші природні ресурси були позбавлені цивільно-правового режиму речей та не визнавалися об'єктами цивільних прав. Разом з тим, навіть в наукових дослідженнях радянського періоду зустрічається розуміння природних об'єктів як речей. Так, на початку 70-их років XX ст. М. І. Краснов зазначав, що земля може бути об'єктом земельних відносин як індивідуально визначена річ, так і як річ, визначена родовими ознаками. В тих випадках, коли земля розглядається як об'єкт державної власності, вона виступає у вигляді єдиного земельного фонду, є даром природи в її природному стані. В тих же випадках, коли мова йде про землю як об'єкт конкретних відносин землекористування, об'єктом цих відносин є річ – індивідуально визначена земельна ділянка, межі якої встановлені на місцевості [15, с. 107-109].

Нинішній підхід законодавця є принципово іншим. Ст. 9 Цивільного кодексу України закріплює: «Положення цього Кодексу застосовуються до

врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства». Причому, Цивільний кодекс України неодноразово вказує на природні об'єкти та ресурси, як об'єкти цивільно-правового регулювання, та включає їх в цивільно-правовий оборот (ст. 180 «Тварини», ст. 181 «Нерухомі та рухомі речі», ст. 324 «Право власності Українського народу», ст. 333 «Привласнення загальнодоступних дарів природи», гл. 27 «Право власності на землю», гл. 32 «Право користування чужим майном» та ін.).

Щоправда, слід зазначити, що українське законодавство сьогодні все таки включає природні об'єкти в сферу приватно-правового регулювання дуже обережно і, швидше, як виняток. Це об'єктивно зумовлено особливостями цих об'єктів, на які постійно наголошують представники науки екологічного права. Вони є об'єктами природного походження і не створюються людською працею; не підлягають простому відтворенню в процесі виробництва як товар, частина з них взагалі є вичерпними і невідтворюваними; на відміну від товарно-матеріальних цінностей, не мають вартості; всі вони існують у нерозривному зв'язку між собою, з навколишнім природним середовищем, природними екосистемами, розвиваються за об'єктивними законами природи [20, с. 59]. І. І. Каракаш у монографічному дослідженні, присвяченому праву власності на природні об'єкти та їх ресурси, виділяє три основні ознаки природних об'єктів – природне походження, взаємозв'язок з природною екологічною системою та виконання функцій життєзабезпечення людини, суспільства та всіх живих істот і організмів [21, с. 394].

Однак сьогодні розвиток суспільних відносин та соціально-економічної системи загалом характеризується незворотним процесом розширення майнових економічних відносин та включення до їх складу природних об'єктів. Відповідно, природні об'єкти, з одного боку, є невід'ємною складовою навколишнього природного середовища зі своїм особливим

еколого-правовим режимом, а з іншої – законодавчо включені в цивільний оборот та, зокрема, визнані різновидами нерухомих речей, що дає підстави стверджувати про їх цивільно-правовий режим.

Легального визначення відповідних понять «природний об'єкт» і «природний ресурс» у законодавстві немає. Однак, ці категорії є предметом детального теоретичного дослідження науки екологічного права в контексті аналізу об'єктів екологічного права.

При характеристиці відповідних категорій в сучасних дослідженнях традиційно звертаються до базових розробок цих понять, представлених в працях радянського вченого-правника В. В. Петрова. В монографії «Экология и право» (1981 р.) він визначав ці поняття наступним чином: природний об'єкт – це складова частина природного середовища, яка охороняється законом, відрізняється природним характером свого походження, відсутністю вартості, станом в екологічній системі природи, виконанням екологічної, економічної, культурно-оздоровчої функції; природні ресурси в широкому аспекті – це всі природні блага, що призначені для задоволення потреб людини; у вузькому – природні джерела задоволення потреб матеріального виробництва [22, с. 205, 206]. Пізніше науковець деталізував розуміння природного об'єкту та сформулював його дефініцію як «завершений екологічний комплекс, який взаємодіє з навколишнім та соціальним середовищем на основі екологічних, економічних функцій, які він виконує». Об'єктом права користування може бути юридично визначений природний об'єкт (його частина). В процесі використання природного об'єкта з нього вилучається речовина або через нього споживається та чи інша корисна властивість, що задовольняє потреби людей. Така речовина, що входить у склад природного об'єкта, чи його корисна властивість, називається природним ресурсом. Тому природні ресурси є частиною природного об'єкта, який виступає як джерело задоволення матеріальних, економічних потреб та інтересів людини [23, с. 50].

Відповідно, більшим майновим характером володіє природний ресурс. На це вказують дефініції цього поняття, представлені в роботах як природничого, так і правового характеру. Зокрема, академічному словнику-довіднику «Природопользование» М. Ф. Реймерс наводить кілька розумінь природних ресурсів: 1) природні об'єкти і явища, що використовуються зараз, в минулому і майбутньому для прямого чи непрямого споживання, сприяють створенню матеріальних багатств, відтворенню трудових ресурсів, підтриманню умов існування і підвищенню якості життя; 2) тіла і сили природи (природні блага), суспільна корисність яких позитивно чи негативно змінюється в результаті трудової діяльності людини; використовуються (чи потенційно придатні для використання) як засоби праці (земля, водні шляхи, вода для зрошення), джерела енергії (гідроенергія, атомне паливо, запаси горючих корисних копалин і т.і.), сировина і матеріали (мінерали, ліси, ресурси технічної води), безпосередньо як предмети споживання (питна вода, дикорослі рослини, гриби, квіти, продукти рибальства), рекреація (місця відпочинку на природі, оздоровче її значення), банки генетичного фонду (ресурси надійності екосистем, виведення нових сортів і порід) або джерела інформації про навколишній світ (керівні палеонтологічні форми, заповідники – еталони природи, біоіндикатори і т.п.); при цьому зміна стану цих тіл і сил (явищ природи) в процесі їх використання прямо чи опосередковано зачіпає інтереси господарства зараз чи в досяжній перспективі [24, с. 456, 458].

Подібні визначення містять і сучасні наукові джерела: природні ресурси – це природні компоненти та сили природи, що використовуються або можуть бути використані як засоби виробництва та предмети споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства, підвищення якості життя людей [25]; природні ресурси – це певна сукупність запасів природних речовин, природної енергії чи певна корисна властивість природного об'єкта, які використовуються суспільством для задоволення своїх потреб (це джерело споживання людиною природи) [20, с. 29]; природні ресурси –

природні блага та об'єкти, які поширені у межах території України, вільній (морській) економічній зоні та континентального шельфу, мають споживчі властивості і можуть використовуватися на підставі права власності, права загального або спеціального природокористування для задоволення екологічних, економічних, соціальних та інших життєвозабезпечувальних потреб [26, с. 228]

Професор В. І. Андрейцев виділяє наступні ознаки, що характеризують природні ресурси як відносно самостійні об'єкти нормативно-правового регулювання: 1. Природні блага та об'єкти, які мають певні споживчі якості – екологічні, економічні, життєвозабезпечувальні, захисні, санітарно-гігієнічні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні тощо. 2. Поширення цих природних благ та об'єктів в межах території України, вільній (морській) економічній зоні, континентальному шельфі. 3. Приналежність їх на юридичному титулі Українському народу, державі, територіальним громадам, в окремих випадках фізичним та юридичним особам в залежності від загальнодержавного або місцевого значення. 4. Використання природних ресурсів здійснюється на праві власності, праві загального або спеціального використання. 5. Мета використання – задоволення різноманітних потреб людини, держави, інших осіб [26, с. 228].

Аналіз новітньої еколого-правової наукової літератури вказує на те, що сьогодні все частіше в процесі характеристики об'єктів екологічного права, правової охорони і використання йдеться лише про природні ресурси. Зокрема, у т. 14 «Екологічне право» Великої української юридичної енциклопедії відсутнє тлумачення поняття «природний об'єкт», а наявне роз'яснення категорії «природний ресурс» як сукупність об'єктів та систем живої і неживої природи, компоненти природного середовища, що оточують людину, які використовуються чи можуть бути використані для виробничих, оздоровчих, рекреаційних та інших потреб [27, с. 640]. Такий підхід підтверджується положеннями чинного законодавства. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного

середовища» [28] державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси. В Цивільному кодексі України частіше зустрічається поняття «природний ресурс».

Однак в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» неодноразово вживається і поняття «природні об'єкти». Крім того, природоресурсні законодавчі акти (Лісовий кодекс України, Водний кодекс України, Кодекс України про надра [29], Закон України «Про рослинний світ» [30], Закон України «Про тваринний світ» та інші) також вказують на відповідну категорію та її різновиди «водні об'єкти», «об'єкти тваринного світу», «об'єкти рослинного світу» тощо. У відповідних законодавчих актах містяться дефініції конкретних різновидів природних об'єктів та природних ресурсів, що підтверджує виокремлення цих категорій як самостійних, відмінних один від одного. Так, в ст. 1 Водного кодексу України водний об'єкт визначений як «природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, канал, а також водоносний горизонт)», а водні ресурси – як «обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території».

Не вважаємо за доцільне при дослідженні названих об'єктів як об'єктів цивільних прав та їх цивільно-правового режиму використовувати одну («природний об'єкт») чи іншу («природний ресурс») категорію, проводити між ними чітке розмежування. Природні об'єкти, як правило, виступають просторовим базисом для природних ресурсів та невід'ємно з ними пов'язані. Природні ресурси, позначаючи корисні, споживчі характеристики

відповідних частин природного середовища, не існують поза межами цього середовища, його складових – вод, земель, лісів, надр.

Для розмежування об'єктів цивільного і екологічного права треба звернутися до розуміння предмету і цільового призначення екологічного права як галузі права. Як зазначають автори академічного курсу «Екологічне право України», екологічне право є галуззю права, якою регулюються суспільні відносини щодо користування природними ресурсами, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки; під предметом українського екологічного права розуміють специфічні для нього відносини в галузі взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем [31, с. 10, 13]. Екологічне право нерозривно пов'язане з екологічною функцією держави, забезпечує її реалізацію. В. В. Костицький наголошує, що «в основі сучасного екологічного права як доцільного соціального феномену має бути підтримання оптимальної взаємодії законів двох сфер, а саме, екологічне право має базуватись на врахуванні вимог законів природи, вивченні проблем охорони довкілля і раціонального природокористування у напрямі пошуку механізму узгодження дії соціальних і природних законів, опрацюванні заходів для врегулювання співвідношення природних і соціальних екосистем» [32, с. 418]. Екологічне право має яскраво виражений охоронний аспект, пов'язане з регулюванням природних благ, має на меті забезпечення збереження природних систем, відновлення порушеного стану довкілля, організацію раціонального використання природних ресурсів, а в кінцевому рахунку – забезпечення безпечних умов існування людини. «Екологічне право – це публічно-правова галузь, в основі якої лежить правове забезпечення публічних інтересів, пов'язаних з немайновими благами, зокрема інтересів Українського народу на реалізацію права власності на природні ресурси як національне багатство, права на безпечне та якісне навколишнє природне середовище, права на екологічне благополуччя» [33, с. 8]. Природні об'єкти та природні ресурси екологічне право сприймає як об'єкти правової

охорони. Така охорона забезпечується в рамках екологічного права імперативним методом правового регулювання: встановленням заборон, обмежень, обов'язкових вимог, правил, положень. Основним інтегрованим об'єктом екологічного права є навколишнє природне середовище (довкілля) як сукупність природних та природно-соціальних умов і процесів, а також окремі, умовно функціонально виокремлені його частини – землі, води, ліси, надра тощо.

Крім категорії «землі», «ліси», «води» еколого-правові законодавчі акти включають категорії «лісовий фонд України», «водний фонд України», «фонд родовищ корисних копалин», «природно-заповідний фонд України» тощо. Зокрема, водний фонд України становлять усі води (водні об'єкти) на території України (ч. 1 ст. 3 Водного кодексу України), державний фонд надр включає ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони (ч. 1 ст. 5 Кодексу України про надра), лісовий фонд України складають усі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них (ч. 3 ст. 1 Лісового кодексу України). Як зазначають автори науково-практичного коментаря до Лісового кодексу України, цим самим визначається особливий об'єкт правового регулювання [34, с. 13].

Державні фонди природних ресурсів запроваджені радянською правовою системою. Так, вперше в радянській Росії поняття єдиного державного земельного фонду з'явилося ще в 1919 році в Положенні про соціалістичний землеустрій та заходи переходу до соціалістичного землеробства [35, с. 43]. При цьому радянське законодавство наголошувало на єдності таких фондів. І. І. Каракаш зазначає, що «в умовах виключної державної власності на основні природні ресурси, коли природні багатства належали єдиному власнику – державі, існували також єдині фонди державної власності на природні об'єкти. Держава була єдиним і виключним

суб'єктом права власності на природні об'єкти та їх ресурси, що поширювалось на всі природні багатства в межах країни.» [36, с. 173]

Нові українські природноресурсові акти сприйняли конструкцію «фондів», однак без вказівки на їх єдність. «Зрозуміло, що в умовах існування приватної, комунальної й державної власності на землю та законодавчого допущення різноманіття права власності на інші природні багатства встановлення в правовому порядку «єдності» фондів для всіх відносно диференційованих природних об'єктів було б щонайменше некоректним і малоефективним» [36, с. 176]. До того ж, діючий Земельний кодекс України взагалі відмовився від поняття «земельний фонд» та використовує поняття «землі». Правове значення та доцільність існування інших природноресурсних фондів в науковій літературі сьогодні піддається критиці. Зокрема, В. П. Печуляк, аналізуючи поняття «лісовий фонд», «лісова ділянка» робить наступні висновки щодо їх співвідношення та підставності застосування:

- використана у ст. 1 ЛК України термінологія, зокрема визначення лісової ділянки як «ділянки лісового фонду...», свідчить про намір законодавця уникнути труднощів у безпосередньому обігу поняття «лісовий фонд», який має дуже відносні або навіть умовні властивості нерухомого майна тільки через ту землю, на якій він розташований. Але навіть у цьому випадку юридична природа власності та речового права щодо ділянки лісового фонду та лісової ділянки пов'язана, головним чином, з майновою цінністю лісу, що на ній росте;

- поняття «лісовий фонд» відображає ліс швидше як географічне поняття та навколишнє для людини середовище, ніж як економічний ресурс;

- оскільки вартість прав власності на ліси залежить, по-перше, від властивих лісам продуктивності з погляду вартості реальних лісових продуктів та послуг і, по-друге, від того, наскільки ці права дозволяють їхнім власникам одержувати вигоди від цих продуктів і послуг, у системі державного регулювання повинні оптимально визначатися відповідні

категорії лісових земельних ділянок, які у сукупності становлять лісові землі. На основі викладеного приходимо до висновку, що об'єктом державного регулювання відносин у сфері лісового господарства є лісові земельні ділянки, які у сукупності становлять лісові землі [37, с. 40-42].

Зроблені науковцем висновки заслуговують на увагу, насамперед щодо розуміння поняття «лісовий фонд» (як і «ліс»), який немає чіткої юридичної конкретизації і, зокрема, не може використовуватись при характеристиці об'єкту цивільного права, поширення на нього правових титулів, речових прав. За аналогією така ж ситуація з іншими фондами (водним, надр та ін.). Ці категорії є виключно об'єктами регулювання екологічного права, слугують, насамперед, для позначення того чи іншого елемента природного середовища як об'єкту державного управління. Для цивільного права правового значення вони не мають.

Екологічне і цивільне право оперують різними об'єктами, адже на відміну від екологічного права, об'єктом цивільного права можуть бути відособлені природні об'єкти, обмежені і чітко визначені в просторі. Тому природний об'єкт як об'єкт екологічного права і природний об'єкт як об'єкт цивільних прав слід розглядати по-різному. Такі об'єкти як ліси (тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище – ст. 1 Лісового кодексу України), води (усі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води – ст. 1 Водного кодексу України), надра (частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння – ст. 1 Кодексу України про надра) є об'єктами регулювання і охорони екологічного, природоресурсного права. Дискретністю в повній мірі характеризуються земельні ділянки, водні об'єкти (озера, ставки), лісові

ділянки, об'єкти тваринного світу, водні біоресурси. Ці об'єкти і підпадають під правовий режим об'єктів цивільного права. [38, с. 39]

Ознаки об'єктів цивільних прав проектується на природні об'єкти з урахуванням їх специфіки. Ця специфіка відрізняє їх від звичайних речей, майна, оскільки природні об'єкти та їх ресурси, володіючи матеріальним, економічним змістом, належать до природного середовища. За основу визначення ознак природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав нами взяті загальні ознаки об'єктів цивільних прав, виведені В. А. Лапач [3]. Їх «накладемо» на категорію природних об'єктів та природних ресурсів і введемо особливості поширення цих ознак щодо природних об'єктів та природних ресурсів.

Першою, найбільш загальною ознакою об'єктів цивільних прав є їх здатність задовольняти потреби суб'єктів цивільних правовідносин. Саме ця ознака базується на розумінні об'єктів як «блага», адже, загалом, благами є все те, що, завдяки своїм корисним властивостям, здатне задовольняти потреби людини. У словнику М. Ф. Реймерса дається визначення поняття «блага природні» – сукупність природних ресурсів і природних умов життя суспільства, які використовуються в теперішній час чи можуть використовуватися в досяжному майбутньому [24, с. 52-53]. Можливості використання тих чи інших природних ресурсів проявляються через задоволення різних потреб суб'єктів. Правові категорії «природний об'єкт» та «природний ресурс» є багатоаспектними, оскільки щодо них можуть виникати різного характеру відносини, пов'язані з їх охороною, відновленням, використанням (причому, в різних цілях і на різних умовах – як життєво необхідні елементи, як територіальні, просторові об'єкти, як джерела корисних матеріальних компонентів тощо). Наприклад, характеризуючи тваринний світ як об'єкт використання і охорони, автори навчального посібника «Природноресурсове право України» вказують: «Тваринний світ є складовою навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного

збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень. Тваринний світ має велике економічне значення як джерело отримання харчових продуктів, промислової, технічної, лікарської сировини та інших матеріальних цінностей» [39, с. 245].

Виходячи зі змісту ст. 177 Цивільного кодексу України, розрізняють матеріальні і нематеріальні блага. Як відзначає С. О. Сліпченко, «матеріальність вказує на те, що благо має фізичну субстанцію, належить до предметів матеріального світу, має властивості форми, розміру, кольору, структури. Відповідно, нематеріальність вказує на те, що таке благо не має фізичної субстанції, не належить до предметів матеріального світу, не окреслюється властивостями форми, розміру, кольору, структури» [40, с. 93]. Представники науки екологічного права, досліджуючи природні ресурси як об'єкти екологічного права, їх самих ділять за критерієм матеріальності і нематеріальності. На думку М. В. Краснової, «Природні ресурси як матеріальні блага – це частини природи або ж природних об'єктів, що залучені в господарський обіг та які в силу притаманним їм якостям можуть використовуватися людиною, суспільством і державою для задоволення багато чисельних потреб. Природні ресурси як нематеріальні блага – це не залучені до господарського обігу природні об'єкти, що входять в екологічні системі як необхідні компоненти та внаслідок виконуваних екологічних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних, науково-пізнавальних, естетичних та інших функцій мають особливе значення для задоволення потреб середовища життєдіяльності людини і суспільства.» [41, с. 10]. Такий підхід до розуміння матеріальних і нематеріальних об'єктів природи характеризує природні ресурси як складові природи, об'єкти особливої охорони і відтворення в рамках еколого-правового режиму. Деякі природні об'єкти взагалі не мають споживчого значення, їх корисні властивості полягають в самому факті їх існування.

Розглядаючи з погляду цивільно-правового режиму, природні об'єкти та природні ресурси є виключно матеріальними благами. Зокрема, досліджуючи

води (водні ресурси) як об'єкти правовідносин, науковці зазначають: «Норми цивільного законодавства до регулювання відносин з водами застосовуються у тій частині, де вони не врегульовані водними. Відносини, що складаються у сфері власності на води (водні ресурси), є предметом цивільного права України, оскільки води, як матеріальне благо, здатні задовольняти різноманітні потреби осіб як природний ресурс або як товар, що є предметом цивільного обороту. Отже, води, як об'єкт цивільних правовідносин, є матеріальним благом, що виступають об'єктом права власності, тобто майнових відносин з володіння, користування та розпорядження у межах, встановлених актами вітчизняного законодавства.» [42, с. 139]

Одною з особливостей природних об'єктів та природних ресурсів, на якій неодноразово наголошується в науковій літературі, є їх особлива значущість і цінність, життєво забезпечувальне значення не лише для окремих суб'єктів, а для суспільства в цілому. Природні ресурси забезпечують природну основу існування суспільства. Це визначає їх особливий правовий режим серед всіх об'єктів права. Безумовно, значення природних компонентів як загальнонаціонального надбання впливає і на їх цивільно-правовий режим. Їх матеріальні та економічні характеристики – обмежений обсяг, природні властивості, цінність як засобу виробництва – впливають на цивільно-правові форми регулювання. Однак, природні об'єкти і природні ресурси як об'єкти цивільного права забезпечують задоволення потреб учасників цивільних правовідносин, а тому ознакою їх як об'єктів цивільного права є здатність задовольняти приватні (на відміну від публічних) інтереси.

Зі здатністю об'єкта цивільного права задовольняти потреби особи тісно пов'язана здатність цього об'єкта бути підконтрольним, підвладним людині. Як підкреслює С. О. Сліпченко, тут мова йде не про правовий режим, а про ознаку об'єкта, яка дозволяє його утримувати, контролювати, панувати над ним [9, с. 62]. С. І. Шимон вважає, що можливість певного блага виступати об'єктом цивільних правовідносин забезпечується його підвладністю людині,

тобто такою його властивістю, яка дозволяє особі панувати над ним для задоволення відповідних інтересів. Таке узагальнююче повноваження, яке охоплювало б будь-які можливості суб'єкта владарювати над об'єктом, вчена пропонуємо йменувати владуванням. Владуванням слід вважати забезпечену законом можливість управненої особи (суб'єкта цивільних правовідносин) підпорядковувати визначене благо (об'єкт) своїй волі у будь-який спосіб, який не суперечить закону та моральним засадам суспільства. Зокрема, можливість самостійно володіти та/або користуватися (використовувати, скористовуватися, послуговуватися, здійснювати), та/або розпоряджатися цим об'єктом. [43, с. 82]

Людина має можливість фізично підпорядкувати своїй волі та забезпечити своє володіння далеко не всіма об'єктами матеріального світу, в тому числі і не всіма природними об'єктами. Атмосферне повітря не піддається можливості володіння ним, не можуть приватні суб'єкти забезпечити своє владування над окремими водними об'єктами – морями, річками тощо.

Наступна важлива ознака об'єктів цивільних прав – дискретність. Під дискретністю об'єктів цивільних прав В. А. Лапач розуміє їх якісну, а також фізичну і / або облікову визначеність і відособленість від всіх інших об'єктів [3, с. 140]. Як зазначають автори науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України «річ повинна бути конкретною і матеріально відокремленою від зовнішнього світу» [44, с. 43]. Визначеність і відокремленість об'єктів проявляється в тому, що вони відособлені від інших об'єктів, а також самі мають фактичну визначеність (межі, розміри, інші фізичні характеристики).

У природоресурсних законодавчих актах закріплені критерії індивідуалізації природних об'єктів (їх частин): місцезнаходження, межі, розміри. Так, відповідно до ч. 1 ст. 79 Земельного кодексу України визначене земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. В коментарі

до Цивільного кодексу України вказується: «Земельна ділянка – це певна частина земної поверхні, яка може бути індивідуалізована в установленому порядку та є нерухомою річчю. Земельну ділянку характеризують такі ознаки, як індивідуальна визначеність на місцевості, кадастровий номер, розміри, конфігурація, якість ґрунтового покриву, цільове призначення, що може використовуватись особами на передбачених законом правових титулах для задоволення різноманітних потреб та інтересів. Разом з тим, не може вважатися річчю земля як частина довкілля. Ця частина навколишнього природного середовища, не будучи індивідуалізованою, не може виступати об'єктом цивільних прав та обов'язків» [45, с 375]. До того ж ст. 79-1 Земельного кодексу України веде мову про формування земельної ділянки, яке передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру. Саме формування земельної ділянки визначає її як об'єкт цивільних прав.

Об'єктом надрокористування виступає гірничий відвід (ст. 17 Кодексу України про надра). Автори підручника «Екологічне право» підкреслюють, що об'єктом «може бути якась одна, індивідуалізована на місцевості, у натурі частина (ділянка) державного фонду надр, що надається в користування для певної мети – гірничий відвід. До індивідуалізованих ознак такого об'єкта належить: розмір, межі та місце розташування. Відокремлена частина державного фонду надр (гірничий відвід) розглядається як юридично самостійний об'єкт користування» [46, с. 220]. В п. 18 Положення про порядок надання гірничих відводів, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 р. № 59 [47] встановлено, що, наприклад, для будівництва і експлуатації підземної споруди межі гірничого відводу визначаються, її технічними межами з урахуванням зон зсування і обвалення гірських порід, а також охоронних і бар'єрних ціликів, які забезпечують нормальне функціонування цієї споруди. А Додаток 2 до Положення, яким закріплені вимоги до проекту гірничого відводу, вказує про необхідність зазначати також загальні відомості про територію, на якій знаходиться

гірничий відвід, у тому числі про її географічне та адміністративне положення, площу, характеристику сільськогосподарських та інших угідь, річок, озер та інших водних об'єктів, окремі будівлі і споруди, а також про категорії до яких належать землі відповідно до земельного законодавства.

Дискретності в повному обсязі відповідає лісова ділянка і земельна лісова ділянка. «Лісова ділянка – ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до цього Кодексу для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі. Земельна лісова ділянка – земельна ділянка лісового фонду України з визначеними межами, яка надається або вилучається у землекористувача чи власника земельної ділянки для ведення лісового господарства або інших суспільних потреб відповідно до земельного законодавства» (ст. 1 Лісового кодексу України). Я. В. Оніка в дисертаційному дослідженні, присвяченому речовим правам на земельні ділянки лісогосподарського призначення, робить висновок, що право власності, лісовий сервітут, право постійного користування може встановлюватись не на землі лісогосподарського призначення, а на замкнені земельні ділянки лісогосподарського призначення як чітко визначені на місцевості об'єкти з певними межами і розташуванням [48, с. 8].

Однак, в ряді випадків тільки фізичного, просторового відокремлення для об'єкта недостатньо, потрібно його додаткове, спеціальне відокремлення за допомогою певних прийомів і способів, в тому числі облікових [3, с. 142]. Дискретність природних об'єктів та природних ресурсів підтверджується законодавчо передбаченою можливістю їх кадастрового обліку. Такий облік був би неможливий без якісного і кількісного відмежування природних об'єктів. У дисертаційному дослідженні З. В. Яремак формулює такі визначення понять: «державний кадастр природного ресурсу» – це систематизована сукупність документованих відомостей про просторове положення природного об'єкту, його економічний і правовий стан, природні, господарські, якісні, кількісні та інші характеристики, необхідні для

управління цим об'єктом; «кадастрова інформація» – це документовані відомості про стан природних об'єктів – землі, вод, надр, рослинного і тваринного світу, об'єктів природно-заповідного фонду; їх природні, господарські, якісні та кількісні характеристики та інші відомості, необхідні для управління цими об'єктами та для реалізації повноважень власників та користувачів природними ресурсами щодо володіння, користування та розпорядження ними [49, с. 7]. В Україні ведуться кадастри всіх природних ресурсів за винятком атмосферного повітря (Закон України «Про Державний земельний кадастр» [50], Порядок ведення державного водного кадастру, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8.04.1996 р. № 413 [51], Порядок ведення державного лісового кадастру та обліку лісів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.06.2007 р. № 848 [52], Порядок ведення державного кадастру тваринного світу, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15.11.1994 р. № 772 [53]).

Ряд природних об'єктів об'єктивно не можуть бути наділені такою характеристикою як дискретність. Це атмосферне повітря, моря, ріки, клімат. Отже, об'єктами цивільних прав можуть виступати не природні об'єкти як такі, що знаходяться в своєму природному стані, а саме відокремлені, виділені з інших подібних їм природних матеріальних благ, юридично ідентифіковані і, відповідно, включені в цивільний оборот.

Наступна ознака об'єктів цивільних прав – системність. Системність представляється в двох аспектах: по-перше, інтегрованість правової ідеї про об'єкти прав в систему основних категорій права, а, по-друге, – системний зв'язок з іншими об'єктами. Саме другий аспект яскраво проявляється щодо природних об'єктів та природних ресурсів. Їх органічний зв'язок між собою та основним базовим природним об'єктом – землею, впливає на їх правовий режим, зокрема, і цивільно-правовий. Про нерозривний фізичний і екологічний зв'язок природних об'єктів, який зумовлює взаємозв'язок і комплексність нормативних приписів, що визначають правовий режим

використання природних ресурсів, неодноразово наголошується в еколого-правових дослідженнях [54, с. 464; 55, с. 200]. У ч. 3 ст. 373 Цивільного кодексу України закріплено: «Право власності на земельну ділянку поширюється на поверхневий (грунтовий) шар у межах цієї ділянки, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір, що є над і під поверхнею ділянки, висотою та глибиною, які необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.» Така загальна норма деталізується в нормах спеціальних законодавчих актів. Наприклад, ст. 59 Земельного кодексу України, яка визначає права на землі водного фонду (зокрема, землі зайняті водними об'єктами), надає можливість безоплатно передавати у власність громадянам та юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування замкнені природні водойми (загальною площею до 3 гектарів). Об'єктом права приватної власності на ліси є земельні лісові ділянки і посвідчується це право документами, що посвідчують право власності особи на землю (ст. 12, 13 Лісового кодексу України). Об'єктивно існуючий нерозривний зв'язок природних об'єктів врахований у відносинах оренди водних об'єктів з внесенням змін у 2012 році до Водного кодексу України. Як зазначає Н. Р. Кобецька, питання оренди водного об'єкта (який буквально включає тільки воду) і земельної ділянки під ним та навколо нього, що було чи не найпроблемнішим для практики, неодноразово ставало предметом наукових дискусій [56, с. 170]. Діюча редакція ст. 51 Водного кодексу України закріплює, що водні об'єкти надаються в оренду в комплексі із земельною ділянкою. Орендодавцями водних об'єктів виступають органи, які здійснюють розпорядження земельними ділянками під водою (водним простором) згідно з повноваженнями, визначеними Земельним кодексом України.

Ще одною ознакою об'єктів цивільних прав В. А. Лапач називає «юридичну прив'язку» – нормативно гарантовану можливість правового закріплення їх за суб'єктами цивільного права. Він пише, що «те чи інше

матеріальне або нематеріальне благо повинно характеризуватися як правооб'єктне, тобто визнається об'єктом права за законом. При цьому правооб'єктність тих чи інших благ встановлюється по-різному: одні з них є об'єктами цивільних прав в силу прямої вказівки закону, іншим – для набуття об'єктних характеристик потрібна спеціальна кваліфікація в якості об'єкта» [3, с. 165]. Вітчизняні цивілісти також вказують, що об'єктами правовідносин ті чи інші блага стають не в силу їх фізичних чи природних властивостей, здатних задовольняти потреби людини, а тому, що норми права, враховуючи ці якості, забезпечують можливість здійснювати чи вимагати здійснення певних дій чи утримуватись від дій щодо них [57, с. 169]. Об'єкт цивільних прав втілюється в певному майновому чи немайновому благо, яке має відповідний цивільно-правовий режим (завдяки якому виступає як цивільно-правова категорія) та владування яким становить охоронюваний законом інтерес особи [43, с. 50].

У колективній монографії харківської цивілістичної школи вказується також на те, що «для всіх об'єктів цивільних прав, за виключенням особливих немайнових благ, які складають особливу групу об'єктів, характерною ознакою також є можливість їх грошової оцінки, тобто можливість мати економічну форму товару і оборотоздатність. ... Об'єкт цивільних прав як певна предметна цінність – благо як товар може характеризуватися тільки за наявності двох ознак – вартості і споживчої вартості» [58, с. 77]. Ці ознаки природних об'єктів та ресурсів, з урахуванням їх особливостей будуть деталізовані в розділі 2.2 роботи.

Природні об'єкти та природні ресурси є багатоаспектним об'єктом права. Відносини, які щодо них виникають, мають різне правове забарвлення залежно від того, в якому значенні використовуються об'єкти природи. Обстоювання лише одної природи їх правового режиму (екологічної, зокрема), на шкоду майновій стороні, необґрунтовано звужує значення природних об'єктів та природних ресурсів і не відповідає сьогоднішнім реаліям, коли багато відносини в сфері природокористування будуються на

товарно-грошовій основі, а природні об'єкти набувають майнової вартості. Та обставина, що природні об'єкти, які включені в цивільний оборот, зберігають свої природні, екологічні характеристики, залишаються частиною навколишнього природного середовища, багато в чому визначає їх цивільно-правовий режим. Специфічна особливість природних об'єктів та природних ресурсів – нерозривний зв'язок з навколишнім природним середовищем (як сукупністю природних та природно-антропогенних систем), неможливість існування в своєму первісному стані поза цим середовищем і/або природне походження. Втрата цієї характеристики не дає підстави розглядати такі об'єкти як особливу групу об'єктів цивільних прав. У більшості випадків природні властивості цих об'єктів не настільки несуттєві для цивільного права, як властивості інших предметів матеріального світу.

Враховуючи наведені вище характеристики, вважаємо, що природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав – це функціонально і просторово відмежовані, індивідуально визначені, відособлені, юридично ідентифіковані частини чи компоненти навколишнього природного середовища, здатні задовольняти потреби учасників правовідносин, щодо яких можуть виникати цивільні права і обов'язки [59, с. 254].

1.2. Класифікація природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав

Розуміння правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав неможливе без детального аналізу їх місця в системі об'єктів цивільних прав на підставі віднесення до тої чи іншої групи та різновиду об'єктів. «Виділення різних груп речей за певними фізичними ознаками дає можливість законодавцю встановити певні особливості їх правового режиму – сукупності правових засобів, за допомогою яких забезпечується їх цивільно-правовий оборот, враховуючи їх фізичні властивості і соціальну цінність» [60, с. 83]. Аналіз класифікаційних

характеристик природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав дозволить в подальшому проаналізувати особливості їх цивільно-правового обороту, встановлення на них речових прав.

У системі об'єктів цивільних прав Цивільний кодекс України виділяє майнову групу, окреслює її як «речі», «майно», «майнові права», «гроші і цінні папери». Такі категорії, як «майно», «річ» у переліку об'єктів, на думку вчених, несуть базове навантаження, бо саме вони наділені здатністю задовольняти потреби людини [61, с. 195; 1, с. 314]. Цивільний кодекс України у ст. 179 визначає, що «річчю є предмет матеріального світу щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки». Природні об'єкти з у цивільно-правовій категорії «об'єкт цивільних прав» можна віднести до речей. Більш того, в цивілістичній науковій літературі пропонується доповнення традиційної класифікації речей як об'єктів цивільних прав іншими критеріями, висуваючи за основу поділу походження речі і /або наявність природного (екосистемного) зв'язку речі з навколишнім природним середовищем. За таким критерієм пропонується класифікація речей на природні (які мають особливий цивільно-правовий режим) і штучні [58, с. 220-239].

У науковій літературі представлені різні визначення поняття «речей». В. А. Лапач вважає, що речами у цивільному праві можуть бути ті матеріальні й культурні (інтелектуальні) цінності, що мають вартість і з приводу яких виникають майнові відносини як предмет цивільного права, а також власне цивільні правовідносини. Речами можуть визнаватися предмети природного світу чи результати (продукти) людської діяльності, що беруть участь у товарному обороті [3, с. 244]. О. А. Пушкін визначає речі як предмети зовнішнього матеріального світу в їх природному стані (вода, земля, природні копалини тощо) або предмети, що створені в результаті людської праці (меблі, одяг, будинок тощо) [57, с. 168]. О. В. Кохановська називає речами надані природою і створені людиною блага (цінності) матеріального світу, які виступають як об'єкти цивільних прав [62, с. 254]. О.

Є Харитонов і О. І. Харитонova ведуть мові про «речі приватного права», які можуть бути визначені як предмети, властивості та відносини, що мають матеріальний зміст, стосовно яких можуть виникати цивільні права та обов'язки (конкретні цивільні правовідносини) [63, с. 82]. Речами також визнаються «предмети матеріального світу, які задовольняють відповідні потреби учасників цивільних правовідносин завдяки їх фізичним, хімічним, біологічним та іншим властивостям, що визначають їх товарний характер, а також сферу та напрями використання в людській діяльності» [64, с. 218].

Враховуючи положення Цивільного кодексу України, традиційно в навчальній і науковій літературі представлені такі класифікації речей: речі нерухомі та рухомі; речі індивідуально визначені та родові; речі подільні та неподільні; речі споживні та неспоживні; головні та приналежності; речі складні та складові частини речі.

Залежно від можливості переміщення речей в просторі вони поділяються на нерухомі і рухомі. Відповідно до ст. 181 Цивільного кодексу України «до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі». Проте, як зазначається в наукових публікаціях, особливий інтерес становлять саме нерухомі речі. «Їхня значна цінність, тривалий термін функціонування, особливості набуття і припинення права власності на них обумовлюють спеціальний правовий режим нерухомості, який можна розглядати як у статиці, так і в динаміці правових відносин. Аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства виявляє тенденцію до детального регламентування і встановлення особливого правового режиму речових прав на нерухоме майно. Це зумовлено особливим значенням цього майна і тією функцією, що здійснюється за

допомогою права власності та інших речових прав на нерухомість і на її основу – землю. Проте така докладна регламентація ніяк не заперечує й не обмежує самого права приватної власності та інших речових прав на землю та іншу нерухомість, а, навпаки, – визнає і захищає ці права, якщо це не суперечить соціальним, суспільним інтересам» [65, с. 28, 30].

Науковці називають наступні ознаки нерухомого майна: по-перше, нерухоме майно – це речі, призначені задовольняти суспільні потреби; по-друге, класичне нерухоме майно нерозривно пов'язане із землею, по-третє, переміщення об'єкта нерухомого майна без шкоди для його призначення неможливе, за винятками прямо передбаченими чинним законодавством [66, с. 387].

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 181 Цивільного кодексу України, можна виділити два види нерухомих речей (нерухомості): 1) земельні ділянки; 2) об'єкти, розташовані на земельній ділянці. До таких об'єктів, за логікою речей, можна віднести природні об'єкти та їх ресурси: надра, водні об'єкти, ліси тощо. Як зазначають автори науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України, що стосується нерухомості, просторова обмеженість проявляється в тому, що до нерухомого майна належить не земля, надра чи водні ресурси в цілому, а земельні ділянки, ділянки надр і відокремлені водні об'єкти. З урахуванням цього положення, під лісами слід також розуміти ділянки лісу. Тут необхідно розуміти, що лісові насадження визнаються нерухомістю доти, доки існує зв'язок із землею. У випадку відокремлення від неї, вони вважаються рухомими речами [67, с. 192]. В. В. Семків наголошує, що «земельні ділянки, ділянки надр, водні об'єкти, лісові ділянки є не просто нерухомістю, а основними об'єктами нерухомості, так званою нерухомістю за природою. Обороти таких об'єктів має здійснюватись у тих межах, у яких він допускається спеціальним законодавством» [68, с. 543].

Земельна ділянка, за висновками дослідників, «є особливим об'єктом цивільних правовідносин, що займає центральне місце в системі нерухомих

речей і володіє спеціальним правовим режимом в силу особливих фізичних властивостей як одного з видів природних ресурсів» [58, с. 263]. Поняття земельної ділянки визначено в ч. 1 ст. 79 Земельного кодексу України як частини земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. З погляду цивільного права, «земельна ділянка як об'єкт правових відносин є річчю, яка одночасно характеризується такими класичними ознаками речі як матеріальність та тілесність, оскільки являють собою частину земної поверхні, а також такою ознакою як умовність виокремлення земної поверхні у якості земельної ділянки що підтверджується умовністю ліній меж земельної ділянки» [69, с. 183].

П. Ф. Кулинич виводить такі ознаки земельної ділянки як об'єкта правовідносин: «1) земельна ділянка – це частина земної поверхні, до складу якої, за загальним правилом, не входять інші природні ресурси, а також будівлі і споруди, що можуть бути на ній розташовані; 2) земельна ділянка – це частина земної поверхні, яка відмежована від решти земної поверхні визначеними у встановленому порядку межами; 3) земельна ділянка – це частина земної поверхні з певним місцем розташування; 4) земельна ділянка – це частина земної поверхні з визначеними щодо неї правами. Аналіз вказаного визначення свідчить, що при формулюванні поняття земельної ділянки законодавець використав дві групи ознак: фізичні і юридичні. До фізичних ознак земельної ділянки входять визначення земельної ділянки як частини земної поверхні та наявність меж по всьому периметру ділянки. До юридичних ознак земельної ділянки безспірно належить така ознака, як наявність встановлених щодо неї прав» [70, с. 217].

У 2011 році Земельний кодекс України доповнений ст. 79-1 під назвою «Формування земельної ділянки як об'єкта цивільних прав» (зміни вступили в дію з 1 січня 2013 року). Відповідно до ч. 1 цієї статті формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру. Земельна ділянка

вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера (ч. 4 ст. 79-1). Відповідно до ч. 9, 10 названої статті «земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування (крім випадків суборенди, сервітуту щодо частин земельних ділянок) та державної реєстрації права власності на неї. Державна реєстрація речових прав на земельні ділянки здійснюється після державної реєстрації земельних ділянок у Державному земельному кадастрі». Тобто сьогодні правовою ознакою земельної ділянки як об'єкта цивільних прав є отримання кадастрового номеру та проходження державної реєстрації речових прав.

Однак, зважаючи на перманентні зміни земельного і цивільного законодавства в частині процедури та юридичного оформлення приватизації земель, встановлення та легального підтвердження речових прав на земельні ділянки (отримання свідоцтв про право власності, державних актів тощо), а також ряд суб'єктивних факторів, пов'язаних з власністю на об'єкти нерухомості та земельні ділянки під ними, практика ще тривалий час стикається і буде стикатися з «несформованими земельними ділянками». П. Ф. Кулинич вказує на принаймні дві групи земельних ділянок, які можна віднести до несформованих: «До першої групи несформованих земельних ділянок слід, на нашу думку, віднести земельні ділянки, які передавалися у приватну власність громадян (приватизувалися) на підставі Декрету Кабінету Міністрів України Про приватизацію земельних ділянок від 26 грудня 1992 р. Йдеться про мільйони земельних ділянок, які були надані протягом тривалого періоду часу (20–80 роки XX ст.), за різними правилами та з різною точністю. Крім того, до першої групи несформованих земельних ділянок потрібно віднести всі земельні ділянки, які надані у постійне користування громадянам та юридичним особам протягом усіх років радянської влади (1918–1991 рр.). Для всіх несформованих земельних ділянок першої групи характерним є відсутність землевпорядної документації, якою визначалися б межі, площа та місце розташування ділянок. До другої групи несформованих земельних ділянок слід віднести всі

інші земельні ділянки, які передані громадянам та юридичним особам у власність та користування до 2004 р.» [71, с. 325-327]. Відповідно, науковці, враховуючи викладені вище обставини, прогнозують, «що в найближчі кілька років норми інституту визнання права власності на земельні ділянки активно використовуватимуться для цивільного захисту набутих прав власності на земельні ділянки їх власниками, судами та іншими органами влади України» [72, с. 176]. За загальним правилом, власники несформованих земельних ділянок позбавлені права розпорядження ними, однак вони фактично зберігають можливість володіння і користування. Крім того, несформована земельна ділянка може стати об'єктом спадкування. Таким чином, несформовані земельні ділянки також є об'єктами цивільних прав.

У науковій літературі висловлюються пропозиції щодо особливого режиму земельних ділянок в системі об'єктів нерухомого майна, нерухомості. Так, О. Г. Бондар, не заперечуючи загалом майновий характер відносин власності на землю і земельних ділянок, обґрунтовує розмежування категорій «нерухоме майно» і «нерухомість» щодо земельних ділянок: «Щодо земельних ділянок категорія «нерухомість» видається більш раціональною, ніж словосполучення «нерухоме майно» [73, с. 15]. «Земля як багатоаспектний та поліфункціональний об'єкт (перш за все, природний) має значну кількість принципово важливих особливостей, які дозволяють відмежувати її від тих речей, які на підставі тісного нерозривного зв'язку з нею кваліфікуються як нерухоме майно. Тому конструкція «земля як нерухоме майно» є некоректною. Більш прийнятним є вживання терміна «земельна нерухомість». Як компроміс (враховуючи термінологічні звички, що склалися історично) можна запропонувати категорію «нерухомість в широкому розумінні», яка б охоплювала як нерухоме майно, так і земельну нерухомість» [74, с. 320-321].

Однак, на нашу думку таке розмежування є штучним та не відповідає приписам чинного законодавства. Підтвердження тотожності розуміння та правового режиму «нерухомих речей», «нерухомого майна», «нерухомості»

є, насамперед, формулювання змісту ст. 181 Цивільного кодексу України, де вони розглядаються як синоніми, а також легальні дефініції цих понять, закріплені в інших законодавчих актах. Наприклад, у другій редакції Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (2010 р.) [75] закріплювалось легальне визначення поняття «нерухоме майно» як земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення (ст. 1). Це поняття ідентичне розумінню нерухомих речей (нерухомого майна, нерухомості), закріпленому ст. 181 Цивільного кодексу України. Діюча редакція Закону не відтворює тлумачення цього терміну, а тільки наводить його перелік у ст. 5. У ст. 1 Закону України «Про іпотеку» [76] аналогічно визначено поняття «нерухомість».

Земельні ділянки належать до нерухомих речей (нерухомості), однак мають особливий правовий режим, з урахуванням об'єктивних особливостей земель як природного об'єкту та формально-юридичних положень, пов'язаних з поширенням на них норм земельного права.

У контексті аналізу нерухомих речей виникає питання про правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів, які знаходяться в межах відповідної земельної ділянки: чи можна їх розглядати як самостійну нерухомість чи тільки як елементи (складові) земельної ділянки? К. М. Тоцька, визначаючи поняття земельної ділянки як об'єкту права власності, вказує, що «земельна ділянка – це об'єкт, який не може переміщатися в просторі та елементами якого є поверхневий (грунтовий) шар, водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб» [77, с. 256]. У своїй дисертаційній роботі М. І. Гаврилюк обґрунтовує висновок, що елементами землі як правової категорії та об'єкта права власності є: частина поверхні землі (у тому числі поверхневий (грунтовий) шар); усе, що знаходиться над поверхнею земельної ділянки; усе, що знаходиться під поверхнею земельної ділянки [78, с. 18].

Однак, є і інші підходи до вирішення цього питання. Так, І. В. Мироненко стверджує, що «якщо за вченням римських юристів, яке довгий час вважалося аксіомою, право власності поширювалося на глибину під поверхнею земельної ділянки і на висоту над нею до безкінечності, то сучасна світова практика регулювання відносин власності на землю пішла по шляху звуження поняття землі як об'єкта права власності та формування спеціального законодавства, що регулює використання «відділених» від землі природних ресурсів» [79, с. 36]. П. Ф. Кулинич, досліджуючи розуміння земельної ділянки, як об'єкта правовідносин, і виходячи з формулювання поняття земельної ділянки в ст. 79 Земельного кодексу України, робить висновок, що законодавець не називає в якості її складових частин ні природні ресурси (ліси, води, надра), ні будівлі і споруди, що можуть бути розташовані на земельній ділянці. Вона, як частина земної поверхні, абстрагована від інших природних ресурсів, які на ній можуть бути розташовані [70, с. 215].

Водночас, в ч. 2 ст. 79 Земельного кодексу України закріплено, що право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб. Тривалий час ця норма входила в колізію з нормами спеціальних актів – Лісового кодексу України та Водного кодексу України, які, зокрема, не передбачали можливості приватної власності на ліси та водні об'єкти. В 2006 році були внесені зміни до Лісового кодексу України, які, певною мірою усунули відповідні колізії. Водне ж законодавство і сьогодні не відповідає положенням земельного щодо поширення прав власників земельних ділянок і на водні об'єкти, що на них розміщені. Детальніше питання проблеми встановлення власності на природні об'єкти та їх ресурси буде проаналізовано в розділі 3 роботи.

Досліджуючи співвідношення і розмежування «земельної ділянки як нерухомості» та «нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки»

І. В. Мироненко робить висновок, що належність певного об'єкта до «нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки», повинно визначатися поєднання фізичних (нерозривний зв'язок з земельною ділянкою) та юридичних (державна реєстрація у якості нерухомості) ознак [80, с. 161]. На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, державна реєстрація є наслідком фактичної належності майна до категорії нерухомого, а не його ознакою; якщо будь-яка річ буде відноситися до нерухомості за своєю природою, то вона обов'язково мусить піддаватися державній реєстрації [81, с. 390].

Обґрунтовуючи особливий правовий режим нерухомого майна, науковці вказують, що він полягає в тому, що право власності, інші речові права на нерухомість, їх обмеження, виникнення, перехід і припинення підлягають в обов'язковому порядку державній реєстрації в Єдиному державному реєстрі речових прав. Особливий правовий режим нерухомості зводиться до: особливого порядку набуття права власності на неї; особливого порядку її відчуження; особливої форми правочинів, об'єктами яких виступають нерухомі речі [82, с. 165]. У Державному реєстрі прав реєструються речові права та їх обтяження на земельні ділянки, а також на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення, а саме: підприємства як єдині майнові комплекси, житлові будинки, будівлі, споруди, а також їх окремі частини, квартири, житлові та нежитлові приміщення (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [83]). Відповідно до ч. 4 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» не підлягають державній реєстрації речові права та їх обтяження на корисні копалини, рослини, а також на малі архітектурні форми, тимчасові, некапітальні споруди, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких можливе без їх знецінення та зміни призначення, а також окремо на споруди, що є приналежністю головної речі, або складовою частиною речі, зокрема на магістральні та промислові трубопроводи (у тому числі газорозподільні мережі), автомобільні дороги,

електричні мережі, магістральні теплові мережі, мережі зв'язку, залізничні колії. Як бачимо, лісові ділянки, ділянки надр та водні об'єкти в цих переліках не названі. Деталізують характеристики та різновиди об'єктів нерухомості, що підлягають державній реєстрації Методичні рекомендації стосовно об'єктів нерухомого майна, права на які підлягають державній реєстрації, схвалені Колегією Державної реєстраційної служби України від 11.12.2012 р. [84]. Зокрема, в них виокремлюються три основні ознаки, які повинні бути притаманні тому чи іншому об'єкту при визначенні його належності до нерухомого майна, а саме:

- розташування на земельній ділянці;
- переміщення неможливе без його знецінення;
- переміщення неможливе без зміни його призначення.

Методичні рекомендації дають характеристику основних видів нерухомого майна, яке підлягає державній реєстрації, включаючи до них: земельні ділянки, садиби, підприємства як єдиний майновий комплекс, житлові будинки, квартири, будівлі, споруди, приміщення.

Ще більш деталізовано нерухоме майно (нерухомі речі) представлене в Класифікаторі державного майна, затверджене наказом Фонду державного майна України 15.03.2006 р. № 461 [85]. Лісові ділянки, водні об'єкти як самостійні різновиди нерухомих речей в нього також не включені.

Досліджуючи поставлене вище питання варто звернутися до положень ч. 1 ст. 13 Лісового кодексу України, згідно з яким право приватної власності на ліси громадян та юридичних осіб України виникає з моменту одержання ними документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, та їх державної реєстрації. Як зазначають автори науково-практичного коментаря до Лісового кодексу України, «роздільні правові режими земельних ділянок та лісів у момент набуття права приватної власності поєднуються одним колом юридичних фактів – одержанням документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, та їх державною реєстрацією» [34, с. 37].

Земельні ділянки, ділянки надр, ліси, інші багаторічні насадження, водні об'єкти не лише нерозривно пов'язані між собою, але не можуть фактично існувати поза цим зв'язком. Їх самостійне юридичне оформлення також не передбачене. За загальним правилом, природні об'єкти, розташовані на земельній ділянці не можна вважати окремими нерухомими речами, самостійними об'єктами цивільних прав, їх роздільний цивільний оборот неможливий. Однак, українське законодавство та практика правореалізації має підтвердження протилежного.

По-перше, це стосується самостійного значення окремих водних об'єктів та лісових ділянок як об'єктів цивільних правовідносин.

З першого погляду, водний об'єкт (озеро, ставок, морська акваторія) невіддільний від земельної ділянки (дна водного об'єкта) і реальне переміщення його неможливе. Цей зв'язок відображається в нині діючій редакції ст. 51 Водного кодексу України, в якій об'єктом оренди визнаний комплексний об'єкт: водний об'єкт разом з земельною ділянкою. Однак, законодавство України закріплює і інший варіант, зокрема, визнання частин водних об'єктів самостійними об'єктами зобов'язальних відносин. Відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про аквакультуру» [86] «частини рибогосподарського водного об'єкта надаються в користування на умовах оренди юридичній чи фізичній особі органами, які здійснюють розпорядження земельними ділянками під водою (водним простором) відповідно до Земельного кодексу України, лише для розміщення плавучих рибницьких садків. У такому разі межі наданої в користування частини рибогосподарського водного об'єкта визначаються координатами відведеної акваторії. Відведення земельної ділянки водного фонду під водою (водним простором) та встановлення її меж у натурі (на місцевості) не здійснюються». Постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2015 р. № 981 затверджений Типовий договір користування на умовах оренди частиною рибогосподарського водного об'єкта для цілей аквакультури [87]. В ньому об'єктом оренди визнається частина рибогосподарського водного об'єкта

відповідної площі в межах визначених координат, а також встановлюється, що «передача у користування земельної ділянки, що надається разом з об'єктом оренди, здійснюється відповідно до Земельного кодексу України».

Лісовий кодекс України в ст. 18 визнає об'єктом довгострокового тимчасового користування лісами лісові ділянки. Відповідно до ст. 1 Лісового кодексу України лісова ділянка – це ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до цього Кодексу для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі. Тобто надання і відведення в натурі земельної ділянки під лісом в цьому випадку не здійснюється. Тривалий час на практиці недобросовісні лісокористувачі на підставі рішення про надання лісової ділянки і укладеного договору з постійним лісокористувачем фактично здійснювали використання земельних ділянок, зводили капітальні споруди, а потім їх узаконювали і наступним кроком набували у власність переведену з земель лісогосподарського призначення земельну ділянку. Ситуація зумовлювалася, багато в чому, відсутністю детальних нормативних вимог до порядку використання лісів, типового договору, чітко визначених обов'язків тимчасового користувача та підстав припинення відносин лісокористування. Сьогодні ці прогалини в законодавстві ліквідовані. Як зазначає Н. Р. Кобецька, такий підхід є теоретично правильним і практично виправданим. У даному випадку, погоджуючись із об'єктивною нероздільністю землі і лісу, об'єктом використання виступає саме ліс (конкретна лісова ділянка), як комплексний природний об'єкт, його корисні властивості, зумовлені природними характеристиками та нерозривним екологічним зв'язком усіх компонентів, які його утворюють. Інтерес природокористувача спрямований на даний об'єкт, а земельна ділянка, на якій він розміщений, є лише територіальним базисом, необхідним для забезпечення належного лісокористування. Проблеми, які виникли на практиці в процесі застосування відповідних норм і про які буде сказано в подальшому, пов'язані не з недоліком законодавчої

конструкції, а з відсутністю детальної правової регламентації відповідних відносин, контролю і відповідальності за порушення, неналежною правовою і екологічною культурою [56, с. 182].

По-друге, є ряд об'єктів, які пропонуємо назвати «квазі-природними об'єктами» (штучно створені, але які мають нерозривний зв'язок з навколишнім природним середовищем), щодо яких виникають проблеми з ідентифікацією в системі речей.

Це, насамперед, стосується рибницьких ставків. Водний кодекс України відносить ставок до штучно створених водних об'єктів. Водночас, відповідно до п.1.9.18 Методики обстеження і паспортизації гідротехнічних споруд систем гідравлічного вилучення та складування промислових відходів, затвердженої наказом Державного комітету України у справах містобудування і архітектури 19.12.1995 р. № 252 [88] ставок є різновидом гідротехнічних споруд. Відповідно, з позицій цивільного права, ставок є різновидом нерухомого майна – спорудою. В наукових дослідженнях в сфері бухгалтерського обліку рибницькі ставки відносять до гідротехнічних споруд та пропонують визнавати їх цілісними майновими комплексами, що «дасть можливість уникнути ситуації, коли гідроспоруди, що не увійшли до статутних фондів новостворених рибницьких підприємств, знаходяться у державній власності, а земельні ділянки під ними – у комунальній, державній чи приватній» [89, с. 9-10]. «Рибницький ставок – це комплекс гідротехнічних та водогосподарських споруд, які зазначені у водогосподарському паспорті, разом із наданою земельною ділянкою, тому, на думку автора, ставок можна вважати капітальними витратами (витрати на зміну рельєфу, розміщення інженерної інфраструктури, поліпшення ґрунтів – засівання ложа ставків культурами для сівозміни тощо), що обліковуються на балансі як необоротні активи» [90, с. 18]. Однак, на практиці в більшості випадків питання про те, хто, коли і за які кошти створив ці споруди (зокрема, рибницькі ставки) залишається відкритим, оскільки відсутня технічна документація. Це породжує судові спори про визнання прав на такі

споруди. Прикладом може бути справа № 16/231-О-08 про визнання за ДП «Укрриба» права повного господарського відання на державне нерухоме майно: гідротехнічні споруди, що утворюють ставок «Гайдамаки» загальною площею 27, 1985 га; ставок «Чобіток» загальною площею 180, 1015 га; ставок «Круглик» загальною площею 251,5455 га; ставок «Костин Шпиль» загальною площею 110, 5 га. та скасування розпоряджень Новотроїцької районної державної адміністрації № 139 від 07.03.2006 та № 566 від 12.12.2006 "Про укладання договорів оренди земель водного фонду з ПОСП «Тепло–Огарьовське» і ФГ «Едельвейс». Суд першої інстанції задовольнив позовні вимоги, вказавши, що факт права повного господарського відання підтверджується актом приймання-передачі державного майна від 28.02.06, за яким ДП «Азовський центр ПівденНІРО» передало, а ДП «Укрриба» прийняло на свій баланс майно згідно додатку № 1. Водночас, суд апеляційної інстанції, а пізніше Вищий господарський суд України, не погодились з прийнятим рішенням. В обґрунтуванні рішення Вищого господарського суду України вказувалось наступне. Враховуючи, що право власності на нерухомі речі підлягає обов'язковій державній реєстрації, захист права повного господарського відання на момент звернення особи з вимогою про це, можливий лише за наявності належним чином зареєстрованого права власності за особою, яка закріпила таке майно на праві повного господарського відання. Апеляційним господарським судом при розгляді справи було встановлено, що доказів державної реєстрації права власності на спірні гідротехнічні споруди, які є нерухомими речами, у встановленому законом порядку за відповідною особою позивачем не надано. В зв'язку з чим судом обґрунтовано було зроблено висновок, що відсутність державної реєстрації права власності на спірні гідротехнічні споруди, унеможливорює визнання права повного господарського відання за ним на вказані гідротехнічні споруди. З огляду на зазначені висновки, за відсутності належним чином оформленого права власності на майно (гідротехнічні споруди), що знаходиться на земельних ділянках, щодо яких прийнято

відповідачем спірні розпорядження, перебування спірних водних об'єктів місцевого значення у виключній власності народу України та наявності повноважень щодо розпорядження ними у Херсонської обласної ради, колегія суддів апеляційної інстанції обґрунтовано дійшла висновку про відсутність порушення прав позивача при прийнятті розпоряджень № 566 від 12.12.05 та № 139 від 07.03.06 Новотроїцькою райдержадміністрацією [91].

Подібна ситуація з багаторічними насадженнями. Відповідно до п. 2.14. Положення про громадське майно (основні засоби) споживчої кооперації України [92], до багаторічних насаджень належать усі штучні багаторічні насадження, незважаючи на їх вік: плодово-ягідні насадження всіх видів (дерева та кущі); зелені та декоративні насадження на вулицях, площах, у парках, садах, скверах, на території підприємств, у дворах житлових будинків тощо. В Порядку застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі, затвердженому наказом Міністерства фінансів України від 29.12.2015 № 1219 [93], багаторічні насадження визначені основними засобами виробництва, які обліковуються на окремих субрахунках (1017 (1027) «Тварини та багаторічні насадження»). Ситуація ускладнилася ще й тим, що відповідно до п. 21 Методики уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2001 № 177 [94], багаторічні насадження віднесено до окремого майна та встановлено, що його не можна виділяти в натурі в рахунок майнового паю. Відповідно, на практиці склалася ситуація, коли власником багаторічних насаджень є сільськогосподарське підприємство, а власником земельної ділянки (паю) стають громадяни. Як відзначалося в наукових публікаціях, «включення багаторічних насаджень до переліку майна, яке не підлягає приватизації, фактично створило правовий колапс, аналогічний до набрання чинності ЦК України ст. 120 ЗК України у редакції 2001 р., за якою допускалась можливість відчуження будівлі чи споруди без відчуження земельної ділянки» [95, с. 184]. Наслідком цього рішення стало

укладення договорів купівлі-продажу багаторічних насаджень. В цих договорах вони виступали самотійним об'єктом, що суперечило принципу єдності земельної ділянки та інших природних об'єктів (в т. ч. багаторічних насаджень), визначеному ст. 373 Цивільного кодексу України, ст. 79 Земельного кодексу України. Щоправда, сьогодні і в наукових публікаціях, і в судовій практиці визначено єдиний підхід щодо розуміння зв'язку земельної ділянки і багаторічних насаджень, що буде проаналізовано нижче.

Щодо другої групи речей – рухомих речей, то відповідно до ч. 2 ст. 181 Цивільного кодексу України рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі. Як зазначає О. В. Дзера, такого надто загального критерію інколи може виявитися недостатньо. Тому у такому разі можна керуватись таким правилом – щодо речей, які за законом не визнані нерухомими об'єктами, має діяти презумпція визнання їх рухомими речами [96, с. 89].

У системі природних об'єктів та ресурсів до рухомих речей однозначно належать об'єкти тваринного світу. Цивільний кодекс України містить окрему ст. 180 «Тварини», виокремлюючи їх в якості особливого об'єкту цивільних прав. Як зазначено в ч. 1 цієї статті, на них поширюється правовий режим речі, крім випадків встановлених законом. Як зазначається в науковій літературі «визнання тварин самотійним об'єктом цивільних прав обумовлено розповсюдженістю правочинів, предметом яких є тварини, та необхідністю їх захисту. Зазначена стаття ЦК закріплює майновий характер правовідносин щодо тварин, так як вони можуть бути об'єктом права власності, встановлює обмеження щодо здійснення суб'єктами цивільного права суб'єктивних прав, по відношенню щодо тварини, оскільки тварини є живими істотами, законом встановлені певні правила поведження з ними, правила поведження з тваринами та обмеження оборотоздатності тварин» [97, с. 79].

Цивільний кодекс України для позначення відповідного об'єкта застосовує поняття «тварини». Природноресурсове законодавство оперує

поняттям «тваринний світ», «об'єкти тваринного світу». Перш за все, вдамося до з'ясування сутності відповідних категорій. Законодавчі тлумачення відповідних понять містяться в різних нормативно-правових актах. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [98] в ст. 1 визначає «тварин» як біологічні об'єкти, що належать до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові, циркові. В цій же статті міститься тлумачення інших ключових понять, а саме: «дикі тварини» – тварини, природним середовищем існування яких є дика природа, у тому числі ті, які перебувають у неволі чи напіввільних умовах; «домашні тварини» – собаки, коти та інші тварини, що протягом тривалого історичного періоду традиційно утримуються і розводяться людиною, а також тварини видів чи порід, штучно виведених людиною для задоволення естетичних потреб і потреб у спілкуванні, що, як правило, не мають життєздатних диких популяцій, які складаються з особин з аналогічними морфологічними ознаками, та існують тривалий час у їх природному ареалі; «сільськогосподарські тварини» – тварини, що утримуються та розводяться людиною для отримання продуктів і сировини тваринного походження.

Закон України «Про тваринний світ» поняття тваринного світу не формулює, однак, в ст. 3 дає перелік об'єктів тваринного світу, а саме: дикі тварини – хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі; частини диких тварин (роги, шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо). Щоправда, це розуміння об'єктів тваринного світу застосовне лише в рамках Закону України «Про тваринний світ», який не поширює свою дію на відносини охорони, використання і відтворення сільськогосподарських, свійських тварин. Ототожнення категорії «об'єкт тваринного світу» і

«тварина» не допустиме. Цілком підтримуємо відповідний висновок О. А. Устименко: «Звісно, аж ніяк не може вважатись твариною, наприклад, продукт життєдіяльності дикої тварини, що у юридичній сфері вважається об'єктом тваринного світу, отже, відповідно, не можуть бути ототожнені терміни «тварина, як об'єкт цивільних прав», та «об'єкти тваринного світу»» [99, с. 264].

Відповідно, представники як науки екологічного, так і цивільного права обґрунтовують докладніші, ширші дефініції вказаного поняття. Зокрема, в теорії екологічного права вказується на можливість розглядати поняття «тваринний світ» у широкому і вузькому розумінні: у широкому – це всі організми тваринного походження, а в другому – тільки дикі тварини [100, с. 41], а також охоплювати поняттям «тваринний світ» всі різновиди тваринного світу, включаючи свійських тварин [101, с. 21]. Л. Р. Данилюк висловлює думку, що «тваринний світ» і «тварини» мають однакове змістове навантаження – це усі тварини (в усьому їх видовому і популяційному різноманітті, а саме: хордові (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби, круглороті), голкошкірі, членистоногі (комахи, багатоніжки, павукоподібні, ракоподібні), молюски, черви тощо), яких прийнято поділяти на диких (мисливські тварини та інші тварини звичним середовищем існування яких є природні екосистеми) та свійських (сільськогосподарські тварини, домашні тварини) [102, с. 39]. Досліджуючи цивільно-правовий режим тварин, Д. М. Луц підтримує наукову позицію про те, що об'єктами цивільного права можуть бути тварини, які перебувають у стані природної волі, сільськогосподарські, свійські та інші тварини, що використовуються для господарських, наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних та інших цілей [103, с. 4]. Своєю чергою, О. А. Устименко пропонує таке визначення тварин – це живі організми, що не належить до людського роду (у тому числі хребетні, безхребетні, амфібії, рептилії та птиці), та належать до фауни: дикі та домашні (у тому числі сільськогосподарські), які поділяються в залежності від сфери та мети їх використання й особливостей утримання, зокрема, на

тварин, які використовуються в культурно-масових заходах (зоопаркові, циркові та інші), екзотичних, хутових, лабораторних, безпритульних, тих, що перебувають в утриманні людини або у стані природної волі [99, с. 264].

Суміжним з тваринами об'єктом правового регулювання, а також (враховуючи окремі положення Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» [106], які закріплюють приватну власність на водні біоресурси, правовий режим їх використання, укладення договорів тощо) об'єктом цивільних прав є водні біоресурси. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» водні біоресурси (водні біологічні ресурси) – сукупність водних організмів (гідробіонтів), життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді. До водних біоресурсів належать прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини. Таким чином водні біоресурси є, з одного боку, різновидом тваринного світу, а – з іншого, ширшим поняттям, оскільки включає в себе не лише об'єкти власне тваринного світу, а й рослинного – водорості та інші водні рослини.

Тварини як особливий об'єкт цивільного права та, умовно (для позначення їх цивільно-правового режиму), один з різновидів речей не мають стійкого зв'язку ні з земельними ділянками, ні з іншими об'єктами нерухомості. О. А. Устименко, досліджуючи цивільно-правові характеристики тварин як об'єктів власності, виділяє дві їх групи: загальні – матеріальність, цінність, відповідність вартісному еквіваленту, оборотоздатність; спеціальні: – біологічну відтворюваність та одухотвореність [104, с. 3]. Одухотвореність тварини є головною ознакою, яка визначила особливий характер її правового регулювання в якості об'єкта цивільних прав [105, с. 99]. Саме ця особливість впливає на режим

встановлення щодо тварин речових і зобов'язальних прав, зокрема, права приватної власності, про що буде сказано в розділі 3.1 роботи.

Ст. 183 Цивільного кодексу України закріплює поділ речей на подільні і неподільні: подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення; неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення. Таким чином, якщо річ належить до подільних, то в разі її поділу в натурі, нею можна буде користуватися за первісним призначенням. Неподільні речі при поділі втрачають своє первісне призначення або істотно знецінюються. Така класифікація має не просте фізичне, а юридичне значення в тих чи інших правовідносинах. Як підкреслюють автори науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України, «подільність речей набуває особливого значення при поділі об'єктів права спільної власності. Так, кожний з учасників спільної часткової власності має право вимагати виділу своєї частки зі спільного майна в натурі. Однак, це право може бути реалізоване лише у разі подільності спільного майна. Якщо виділити частку в натурі неможливо без втрати цільового призначення майна, то учаснику, що виділяється, присуджується грошова компенсація (ст. 364 Цивільного кодексу України)» [1, с. 321].

Враховуючи об'єктивні характеристики та властивості природних об'єктів, можна зробити висновок, що значна частина їх є подільними, зокрема, земельні ділянки, земельні лісові ділянки. Однак, окремі ділянки природних об'єктів (наприклад, водні об'єкти) не підлягають поділу, бо в такому разі неможливо провести їх відокремлення, індивідуалізацію.

Є також випадки неможливості реального поділу самої земельної ділянки. В науковій літературі, на підставі аналізу судової та правозастосовної практики, виділяють такі обставини, що можуть унеможливити поділ земельної ділянки: недостатній розмір земельної ділянки; відсутність під'їзду до земельної ділянки; неможливість поділу житлового будинку, розташованого на ділянці [107, с. 194-202.]. Зокрема, в п. 22-1 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику

застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16.04.2004 р. № 7 [108] зазначено: «При успадкуванні фермерського господарства (цілісного майнового комплексу або його частини) двома або більше спадкоємцями його земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утворюється хоча б одна ділянка, менша мінімального розміру, встановленого для даного регіону. Мінімальний розмір визначається центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики України та Українською академією аграрних наук і затверджується Кабінетом Міністрів України (стаття 23 Закону України «Про фермерське господарство»)). Постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1908 затверджені допустимі мінімальні розміри земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується [109]. Зокрема, найменший допустимий розмір такої ділянки – 2 га (в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях, а максимальний – 9 га (в Луганській області).

Є також ті природні об'єкти, як наприклад, об'єкти тваринного світу, які за своєю природою не можуть бути подільними.

Значення для визначення правового режиму речей та їх цивільного обороту має закріплений ст. 184 Цивільного кодексу України поділ речей на визначені індивідуальними або родовими ознаками: «Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки її властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою».

Правове значення поділу речей на визначені індивідуальними та родовими ознаками полягає у такому. При фізичному знищенні речей, визначених індивідуальними ознаками, боржник звільняється від обов'язку передати їх кредитору в натурі, якщо це було передбачено відповідним зобов'язанням, але зобов'язаний виплатити останньому грошову

компенсацію їх вартості. При загибелі речей, визначених родовими ознаками, боржник, як правило, не звільняється від виконання зобов'язання в натурі, оскільки є можливість замінити річ, яка була предметом зобов'язання, іншою річчю такого ж роду та якості [64, с. 222].

Природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав (а, відповідно, індивідуалізовані та визначені) є індивідуально-визначеними речами, щодо яких встановлюються речові чи зобов'язальні правовідносини. Окремі зауваження можна зробити стосовно тварин. Загалом, об'єкти тваринного світу володіють мінімальною можливістю індивідуалізації і їх можна віднести до речей визначених родовими ознаками. Наприклад, це стосується водних біоресурсів, які знаходяться на праві приватної власності у штучно створених умовах. Однак, в більшості випадках речові та зобов'язальні правовідносини виникають щодо конкретної тварини, що підтверджується відповідними документами, які ідентифікують її як індивідуально-визначений об'єкт. В наукових публікаціях пропонується виокремлення квазі-індивідуальних речей, тобто речей з родовими ознаками, які після їх відчуження і відповідної ідентифікації можуть набувати ознак індивідуально-визначених речей [110, с. 96].

Ст. 185 Цивільного кодексу України закріплює ще одну класифікацію речей на: споживні і неспоживні. Відповідно до цієї статті споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді, а неспоживна – призначена для неодноразового використання і зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу.

На перший погляд, природні об'єкти та ресурси належать до неспоживних речей, оскільки їх господарське використання може тривати довго без зниження їх природних властивостей (використання земельних ділянок, ділянок надр, водних ресурсів тощо) і об'єктивно за своєю природою вони зберігають свій природний стан і структуру. Водночас, непоживність природних об'єктів та природних ресурсів суттєво

відрізняється. Адже природні ресурси призначені для використання, споживання людиною. Однак, природні ресурси не існують самі по собі, їх природною базою, «домівкою» є природні об'єкти. І використання природних ресурсів не впливає та не повинно впливати, загалом, на існування і збереження природних об'єктів. Наприклад, використання водного об'єкта з метою забору води передбачає використання, споживання певного обсягу водного запасу цього об'єкта, однак сам водний об'єкт зберігається як індивідуалізований самостійний об'єкт. Ступінь споживання корисних властивостей природних об'єктів теж різна. Це, зокрема, можна прослідкувати в надрових відносинах. Якщо ділянка надр надана для видобування корисних копалин, то її складові елементи – корисні копалини фактично будуть вилучені і спожиті, а якщо надра надаються для будівництва підземних споруд, то вони повністю зберігають свій первісний вигляд. Але і в першому, і в другому випадку надра (частина земної кори, розташована під поверхнею суші) залишаються існувати як індивідуалізований об'єкт. Рубка лісу на земельній лісовій ділянці не означає, що земельна лісова ділянка (чи лісова ділянка) перестала існувати як об'єкт правовідносин. Вона не переводиться в іншу категорію земель, а потребує здійснення заходів по лісорозведенню і лісовідновленню для повернення первинного природного її стану. Неспоживність природних об'єктів визначається їх особливим значенням для існування суспільства та забезпечується різними правовими засобами в рамках традиційних публічно-правових та можливих приватно-правових засобів (наприклад, шляхом застосування такого цивільно-правового способу захисту як відновлення становища, що існувало до порушення).

Значення для цивільно-правового правового режиму земельних ділянок та інших природних об'єктів мають закріплені ст.ст. 186-188 Цивільного кодексу України поділи речей на головну річ і приналежність, а також виокремлення складної речі та складових частин речі. Відповідно до ст. 186 Цивільного кодексу України приналежністю є річ, яка призначена для

обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням. «Приналежність не є складовою частиною головної речі і у відповідних випадках може бути предметом самостійної угоди. Утім у більшості випадків приналежність поділяє долю головної речі, якщо інше не визначено законом або договором» [64, с. 223]. Г. Ф. Шершеневич обґрунтовував, що зв'язок між головною річчю і її приналежністю може мати різну підставу і бути органічним, механічним, економічним і юридичним. Органічний зв'язок встановлюється тоді, коли приналежність, будучи витвором природних сил головної речі, продовжує перебувати у зв'язку з нею ... Сюди належать так звані природні багатства землі, мінерали, метали, вся рослинність землі, дерева, незібраний хліб, нескошена трава, ягоди, гриби в лісі, риба в озері. Нікому не може належати право користуватися природними приналежностями чужої землі без дозволу власника: при відчуженні землі, лісів, озер право на природні приналежності переходить до нового власника, якщо спеціальною угодою воно не збережено за останнім [111, с. 142].

Складною річчю визнається сукупність речей, які в цивільному обороті та при їх використанні утворюють єдине ціле. Складовою частиною речі є все те, що не може бути відділене від неї без пошкодження та істотного знецінення самої речі. При переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню (ст. 187 Цивільного кодексу України). Основна відмінність встановлена цивільним законодавством, між складовою частиною речі і приналежністю в тому, що складова частина речі не має самостійного фізичного існування, внаслідок неможливості її відокремлення без пошкодження або істотного знецінення. Своєю чергою, головна річ і приналежність є речі можуть фізично існувати незалежно одна від одної, є самостійними. Проекція відповідної класифікації на природні об'єкти та природні ресурси може проявлятися по-різному.

Виходячи з приписів ч. 3 ст. 373 Цивільного кодексу України, ч. 2 і 3 ст. 79 Земельного кодексу України про поширення права власності на земельну

ділянку на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження і простір під нею, можна вважати водні об'єкти, лісові ділянки, багаторічні насадження, ділянки надр з корисними копалинами, що розміщені на та під цією ділянкою складовими частинами речі. Безумовно, реалізація прав власника земельної ділянки щодо цих об'єктів суттєво обмежена та визначається спеціальним природноресурсовим законодавством. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 23 Кодексу України про надра землевласники і землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, а також підземні води (крім мінеральних) для всіх потреб, крім виробництва фасованої питної води, за умови, що обсяг видобування підземних вод із кожного з водозаборів не перевищує 300 кубічних метрів на добу. Отже, складовими частинами земельної ділянки є ділянки надр з наявними в них запасами корисних копалин місцевого значення чи родовища торфу. Юридичні можливості їх використання належать власнику земельної ділянки та при переході права власності переходять до нового власника.

Повертаючись до піднятої вище проблеми юридичної долі багаторічних насаджень та встановлення їх правового режиму в системі речей, варто звернутись до правових позицій вищих судових органів України. Зокрема, у постанові Верховного Суду України від 25 лютого 2015 року по справі № 6-14цс15 про визнання недійсним договору купівлі-продажу багаторічних насаджень суд обґрунтував правову позицію, що багаторічні насадження не можуть розглядатися, як окремий об'єкт права власності без земельної ділянки, на якій вони знаходяться, оскільки є складовою частиною земельної ділянки. В обґрунтуванні своєї позиції суд виходив з приписів ч. 2 ст. 79 Земельного кодексу України та ч. 3 ст. 373 Цивільного кодексу України. Враховуючи викладене, у правовідносинах, що склалися між реорганізованим сільськогосподарським підприємством та громадянином, багаторічні насадження не можуть розглядатися, як окремий об'єкт права

власності без земельної ділянки, на якій вони знаходяться, оскільки є складовою частиною земельної ділянки. Перебування багаторічних насаджень на балансі підприємства не може вважатись підтвердженням права власності на ці насадження, оскільки баланс підприємства (організації) є формою бухгалтерського обліку, визначення складу і вартості майна і не свідчить про знаходження майна у власності (володінні) підприємства (організації) [112]. Такі висновки Верховного Суду стали основою для прийняття в подальшому аналогічних рішень місцевими судами.

В окремих видах правовідносин земельні ділянки і природні об'єкти, що на них розміщені, можуть розглядатись з позиції головної речі та її приналежності. Причому, приналежністю, яка призначена для обслуговування головної речі, в цих випадках виступає земельна ділянка. Так, відповідно до ст. 51 Водного кодексу України водні об'єкти надаються у користування за договором оренди земель водного фонду у комплексі із земельною ділянкою. Але в цьому випадку, метою користування є використання водного об'єкта – для риборозведення, для рекреації тощо. Земельна ділянка призначена лише для обслуговування та є природною базою розміщення водного об'єкта. Відповідно, при передачі в оренду такого складного об'єкта – земельної ділянки з розташованим на ній водним об'єктом, слід виходити з цільового призначення використання і керуватись нормами водного, а не земельного законодавства. В. А. Васильєва зауважує, що сутність будь-якого правового відношення полягає в його спрямованості, тому саме основна мета, а не супутні елементи повинні визначати його правову природу [8, с. 113].

На жаль, судова практика нині не завжди враховує такі суттєві моменти. Прикладом може слугувати справа № 918/518/17 про визнання поновленими договору оренди землі водного фонду (ставок) від 16.02.2006 та договору оренди водного об'єкту від 10.11.2006 для риборозведення на території Будеразької сільської ради, укладених між Здолбунівською райдержадміністрацією і Фермерським господарством "Лотос" [113]. Всі

судові інстанції, включаючи Верховний Суд, при вирішенні спору керувались положеннями земельного законодавства, фактично виходячи з позиції про первинність укладення договору оренди земельної ділянки. Однак, в цьому випадку, об'єктом використання виступав водний об'єкт (ставок). Правове регулювання спірних правовідносин на момент звернення позивача (2015 рік) з листами про поновлення договорів визначалося новою редакцією ст. 51 Водного кодексу України, яка встановила новий порядок надання водних об'єктів та земельних ділянок за єдиним договором оренди водного об'єкта. Суди взагалі не аналізували спірні правовідносини з позицій оренди водного об'єкта, прийнявши за головну річ – земельну ділянку. Як бачимо, правильне розуміння зв'язку між земельною ділянкою і водним об'єктом має суттєве значення для юридичної кваліфікації відносин та належного правозастосування.

Висновки до розділу 1

З метою з'ясування сутності природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав в роботі проаналізовано різні підходи та розуміння категорії «об'єкт цивільних прав», представлені в цивілістичній науковій літературі. Проведений аналіз дав підстави покласти в основу дослідження такі базові, обґрунтовані теорією цивільного права, положення: в основі сучасного розуміння об'єкту цивільних прав покладена плюралістична теорія розуміння об'єктів цивільних прав; у найбільш загальному вигляді об'єкти цивільних прав і об'єкти цивільних правовідносин можна розглядати як синоніми; об'єкт цивільних прав слід визначати через категорію «благо».

Приналежність природних об'єктів та природних ресурсів до системи об'єктів цивільних прав у сучасних умовах (на відміну від радянського періоду) визначається їх внутрішніми природними характеристиками, об'єктивними факторами розвитку економічної та господарської системи держави, а також формально-юридичними приписами цивільного,

екологічного та природноресурсового законодавства, які поширюють на природні об'єкти та природні ресурси дію цивільно-правових форм та засобів регулювання.

Зважаючи на існування самостійних категорій «природний об'єкт» та «природний ресурс» в роботі представлений докладний аналіз тлумачення і розуміння цих об'єктів, їх співвідношення. Наголошуючи на глибшій «майновій» сутності природних ресурсів, не вважаємо за доцільне при дослідженні названих об'єктів як об'єктів цивільних прав та їх цивільно-правового режиму використовувати одну («природний об'єкт») чи іншу («природний ресурс») категорію. Природні об'єкти виступають просторовим базисом для природних ресурсів та невід'ємно з ними пов'язані. Природні ресурси, позначаючи корисні, споживчі характеристики відповідних частин природного середовища, не існують поза межами цього середовища, його складових – земельних ділянок, водних об'єктів, ділянок надр чи лісів. Корисні копалини, вилучені з надр, зрубана деревина, впольована тварина втрачає основну свою «природну» характеристику – нерозривний зв'язок з навколишнім природним середовищем (як сукупністю природних та природно-антропогенних систем), неможливість існування в своєму первісному стані поза цим середовищем і/або природне походження. Втрата цієї характеристики не дає підстави розглядати такі об'єкти як особливу групу об'єктів цивільних прав.

На підставі аналізу еколого-правової та цивільно-правової наукової літератури обґрунтовується подвійна сутність та розмежування розуміння природних об'єктів та їх ресурсів як об'єктів екологічного та цивільного права. В основу розмежування покладена цільова, функціональна спрямованість цивільно-правового та еколого-правового регулювання. Природні об'єкти та природні ресурси екологічне право розглядає як об'єкти правової охорони. Така охорона забезпечується в рамках екологічного права імперативним методом правового регулювання: встановленням заборон, обмежень, зобов'язань. Цивільне право сприймає їх

в якості особливої категорії речей, наділених споживчою цінністю, майновим змістом, як об'єктів речових і зобов'язальних правовідносин

У розділі досліджено розуміння суміжних категорій: «землі», «ліси», «води», «надра», «лісовий фонд України», «водний фонд України», «фонд родовищ корисних копалин», «природно-заповідний фонд України», «земельна ділянка», «водний об'єкт», «лісова ділянка», «земельна лісова ділянка», «ділянка надр/гірничий відвід» тощо. Обґрунтовано висновок, що екологічне і цивільне право оперують різними об'єктами, адже на відміну від екологічного права, об'єктом цивільного права можуть бути лише відособлені природні об'єкти, обмежені і чітко визначені в просторі. Тому природний об'єкт як об'єкт екологічного права і природний об'єкт як об'єкт цивільних прав слід розглядати по-різному. Такі об'єкти як ліси, води, надра є об'єктами регулювання і охорони екологічного права. Категорія природноресурсових «фондів», традиційна для радянської правової системи в умовах виключної власності держави на природні об'єкти та їх ресурси, слугує в основному позначення того чи іншого елементу природного середовища як об'єкту державного управління. Для цивільного права правового значення вони не мають. Дискретністю в повній мірі характеризуються земельні ділянки, водні об'єкти (озера, ставки), лісові ділянки, об'єкти тваринного світу, водні біоресурси. Вони і підпадають під правовий режим об'єктів цивільного права.

У розділі проведена характеристика ознак природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав на підставі визначених теорією цивільного права ознак об'єктів цивільних прав. Перша загальна ознака об'єктів цивільних прав – здатність задовольняти потреби суб'єктів цивільних правовідносин – матеріальні та нематеріальні. З погляду цивільно-правового режиму природні об'єкти та природні ресурси є виключно матеріальними благами. Крім того, особливою рисою природних об'єктів як об'єктів цивільних прав є їх підвищена значущість, цінність, життєво забезпечувальне значення не лише в задоволенні інтересів окремих осіб, а

суспільства в цілому, що визначає особливості та обмеження їх цивільного обороту. Наступна важлива ознака об'єктів цивільних прав – дискретність, тобто їх якісна, а також фізична і/або облікова визначеність і відособленість. Щодо природних об'єктів та природних ресурсів можна виділяти дві групи характеристик їх дискретності: фізичні (місцезнаходження, розміри, межі) та юридичні (кадастровий облік). Ще одна ознака об'єктів цивільних прав – системність. Системність представляється в двох аспектах: по-перше, інтегрованість правової ідеї про об'єкти прав в систему основних категорій права, а, по-друге, – системний зв'язок з іншими об'єктами. Саме другий аспект яскраво проявляється щодо природних об'єктів та природних ресурсів. Їх органічний зв'язок між собою та основним базовим природним об'єктом – землею, суттєво впливає на їх цивільно-правовий режим. Ще одною ознакою об'єктів цивільних прав в науковій літературі називають «юридичну прив'язку» – нормативно гарантовану можливість правового закріплення їх за суб'єктами цивільного права. Щодо природних об'єктів та природних ресурсів ця характеристика проявляється в закріпленні їх правового режиму нормами цивільного права.

У розділі також виведено авторське визначення природних об'єктів та природні ресурсів як об'єктів цивільних прав. Це функціонально і просторово відмежовані, індивідуально визначені, відособлені, юридично ідентифіковані частини чи компоненти навколишнього природного середовища, здатні задовольняти потреби учасників правовідносин, щодо яких можуть виникати цивільні права і обов'язки.

Природні об'єкти у цивільно-правовій категорії «об'єкт цивільних прав» належать до речей. В розділі представлена характеристика природних об'єктів та природних ресурсів на підставі віднесення до тої чи іншої класифікаційної групи речей.

З позицій поділу речей на нерухомі і рухомі, більшість природних об'єктів та природних ресурсів (земельні ділянки, а також частини інших природних об'єктів – водні об'єкти, лісові ділянки, ділянки надр, які на них

розміщені) належать до нерухомості. Аналіз законодавчих положень та наукових досліджень дав підстави систематизувати фізичні (що забезпечують індивідуалізацію земельної ділянки на місцевості) та юридичні (формування земельної ділянки як об'єкта цивільних прав) ознаки земельної ділянки як об'єкта нерухомості. Виходячи з об'єктивних умов та стану правозастосування в частині встановлення прав на земельні ділянки, зроблено висновок, що сьогодні об'єктами цивільних прав виступають як сформовані, так і несформовані земельні ділянки. Значна увага в розділі приділяється проблемним питання співвідношення і розмежування «земельної ділянки як нерухомості» та «нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки», зокрема, природних об'єктів, що на ній розміщені. Зокрема, розглянуті особливості правового режиму водних об'єктів, лісових ділянок, багаторічних насаджень, рібницьких ставків. Дослідження відповідного питання здійснене на підставі системного тлумачення норм цивільного, земельного, природоресурсного законодавства, висновків науковців та практики правозастосування. Земельні ділянки, ділянки надр, ліси, інші багаторічні насадження, водні об'єкти не лише нерозривно пов'язані між собою, але не можуть фактично існувати поза цим зв'язком. Їх самотійне юридичне оформлення також не передбачене. Тому, за загальним правилом, природні об'єкти, розташовані на земельній ділянці не можна вважати окремими нерухомими речами, самотійними об'єктами цивільних прав, їх роздільний цивільний оборот неможливий. Водночас, особливості цільового використання природних об'єктів зумовлюють існування окремих правових конструкцій, що закріплюють встановлення прав на природні ресурси (частини рибогосподарських водних об'єктів, лісові ділянки) без закріплення за відповідним суб'єктом прав на земельну ділянку.

Рухомими за своєю природою є тварини як об'єкти цивільних прав. Порівняльний аналіз норм Цивільного кодексу України, Законів України «Про тваринний світ», «Про захист тварин від жорстокого поводження», наукових публікацій дав підстави зробити висновок, що об'єктом цивільних

прав є живі дикі та свійські (сільськогосподарські і домашні) тварини (звірі, птахи, комахи, риби), які перебувають у стані природної свободи, напіввільному стані чи утримуються в неволі та використовуються (чи можуть використовуватися для задоволення різноманітних потреб). Обґрунтовано відмінність категорії «тварини» та категорії «об'єкти тваринного світу» з погляду їх еколого-правового та цивільно-правового режиму.

Враховуючи об'єктивні характеристики та властивості природних об'єктів, зроблено висновок, що значна частина їх є подільними, зокрема, земельні ділянки, земельні лісові ділянки. Однак, окремі ділянки природних об'єктів (наприклад, водні об'єкти) не підлягають поділу, бо в такому разі неможливо провести їх відокремлення, індивідуалізацію. Юридично неподільними також можуть виступати і інші природні об'єкти (зокрема, земельні ділянки) у випадках встановлених законодавством (наприклад, при закріпленні мінімального розміру земельної ділянки, яка не підлягає поділу). Абсолютно неподільним є тварини.

Природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав (а, відповідно, індивідуалізовані та визначені) є індивідуально-визначеними речами, щодо яких встановлюються речові чи зобов'язальні правовідносини. В окремих випадках (це стосується водних біоресурсів, які знаходяться на праві приватної власності у штучно створених умовах) вони визнаються речами, визначеними родовими ознаками.

Споживність та неспоживність природних об'єктів та природних ресурсів відрізняється та залежить від виду природного об'єкта і порядку їх використання. Зрозуміло, що природні ресурси призначені для використання, споживання людиною. Однак, природні ресурси не існують самі по собі, їх природною базою є природні об'єкти. І використання природних ресурсів не повинно впливати, загалом, на існування і збереження природних об'єктів. Неспоживність природних об'єктів визначається їх особливим значенням для існування суспільства та забезпечується різними правовими засобами в

рамках традиційних публічно-правових та приватно-правових засобів регулювання і захисту.

Земельні ділянки та розміщені на них інші природні об'єкти з позицій законодавства та судової практики, за загальним правилом, розглядаються як складна річ та її складові частини. В окремих видах правовідносин земельні ділянки і природні об'єкти, що на них розміщені, можуть розглядатись з позиції головної речі та її приналежності. Причому, приналежністю, яка призначена для обслуговування головної речі, в цих випадках виступає земельна ділянка. Це стосується правовідносин оренди водного об'єкта.

Належна класифікація природних об'єктів та природних ресурсів як особливого виду речей в цивільному праві, обґрунтування критеріїв віднесення їх до тої чи іншої групи має суттєве значення для юридичної кваліфікації відносин та належного правозастосування.

РОЗДІЛ 2. ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ В МЕХАНІЗМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Особливості цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів

Включення природних об'єктів та природних ресурсів у сферу дії цивільного права дає підстави стверджувати про поширення на них цивільно-правового режиму. Тим більше, з правового погляду, значення має не сам об'єкт, а його правовий режим, який в кінцевому рахунку відображає і інструментальні, і функціональні характеристики об'єкта. «Відокремлення правового режиму від самого явища (певного блага) в площині юридичній позбавлене сенсу, адже самі ці блага виступають носіями цивільно-правових ознак, цивільно-правового режиму» [4, с. 222].

У дослідженнях загальної категорії правового режиму наголошується, що правовий режим є особливим правовим інструментом законодавця при формуванні правової системи України, що врегульовує суспільні відносини шляхом обмеження або збільшення обсягу правосуб'єктності, кількості об'єктів права та встановлення особливого механізму правового регулювання [114, с. 31]. І. О. Соколова приходить до висновку, що під правовим режимом необхідно розуміти засновану на загальних засадах регулювання сукупність взаємопов'язаних між собою правових засобів, які забезпечують стійке нормативне впорядкування певної сфери суспільних відносин, виражають ступінь жорсткості юридичного регулювання, сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права, припустимий рівень їх активності [115, с. 7].

Правовий режим може бути представлений на різних рівнях правового регулювання. Можна говорити про галузевий правовий режим, про правовий режим тих чи інших інститутів права, правовий режим окремо взятої групи відносин, певного виду відносин, правовий режим групи подібних об'єктів

права чи окремо взятого об'єкта. Особливості певного правового режиму визначаються, насамперед, специфікою та характером суспільних відносин, що підлягають регулюванню. Значення так мають і суб'єктивні фактори: інтереси держави, зацікавленість законодавця в поширенні на цю сферу відповідного типу регулювання. В кінцевому рахунку все це приводить до вибору і встановлення конкретних підходів, способів, форм, засобів, правового інструментарію. «Конкретний набір відповідних правових засобів, що використовуються при правовому регулюванні конкретних правовідносин, і характеризує правовий режим. У зв'язку з цим правовий режим також розглядається як цілісна, нормативно закріплена система регулятивного впливу» [116, с. 100].

Дослідження категорії «правовий режим» представлено в роботах відомого теоретика права С. С. Алексєєва. Як зазначав С. С. Алексєєв, галузеві режими обумовлені предметом правового регулювання і відрізняються специфікою прийомів регулювання, дією власних галузевих принципів, характером виникнення, формування і реалізації галузевих прав і свобод, специфікою санкцій, інституційною ознакою – наявністю галузі законодавства на чолі з кодифікованим актом [117, с. 256]. Він визначав правовий режим таких підрозділів права як особливу, цілісну систему регулятивного впливу, що характеризується специфічними прийомами регулювання, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на дану сукупність норм [118, с. 105.]

У наукових дослідженнях можна зустріти розуміння приватно-правового та цивільно-правового режиму. Перша категорія є більш ширшою, оскільки охоплює всю приватно-правову сферу регулювання. Н. С. Кузнєцова наголошує, що «взаємоположення суб'єктів і специфічний характер здійснення регулювання відповідних відносин – це дійсно узагальнені обставини, які певним чином обумовлюють не лише метод та його складові – спосіб і тип регулювання, а й принципи права, правові засоби, притаманні сферам приватного права, які у своїй сукупності становлять їх правовий

режим» [119, с. 20]. Правовий режим сфери приватного права визначається як цілісна система регулятивного впливу, яка створює загальнодозвільний тип регулювання майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, забезпечує можливість самовизначення і власних активних дій, спрямованих на виникнення та здійснення суб'єктивних прав і обов'язків у межах, установлених договором чи законом, з метою досягнення певних приватних цілей та інтересів [120, с. 26]. Під цивільно-правовим режимом розуміють особливий порядок цивільно-правового регулювання, зорієнтований на упорядкування триваючих соціальних процесів (станів), що становить сукупність юридичних засобів, які утворюють їх особливе поєднання [121, с. 128]. Характеристики цього правового режиму відрізняються від інших галузевих режимів і визначаються особливостями цивільно-правового регулювання загалом.

Водночас, як було розкрито в розділі 1.1. роботи, природні об'єкти та їх ресурси спрямовані на задоволення різноманітних інтересів та є об'єктами різного характеру правових відносин. Як наголошує І. В. Спасибо-Фатєєва, «певні об'єкти, наприклад, земельні ділянки, можуть регулюватися нормами різного законодавства – земельного, цивільного, про надра, повітряного. Ця ділянка фігурує в якості об'єкта правовідносин, пов'язаних з її обробкою і будівництвом, надрокористуванням, використанням повітряного простору над ним» [122, с. 16]. На таке багатогалузеве регулювання вказують і представники науки земельного права: «...земельні майнові відносини різні за своєю правовою природою. Умовно їх можна класифікувати за критерієм ступеня можливого регулювання нормами ЗК і ЦК на три групи: 1) врегульовані виключно нормами земельного законодавства; 2) регламентовані змішано нормами земельного і цивільного законодавства; 3) земельно-правові, що регулюються безпосередньо нормами цивільного законодавства в силу тотожності цих правовідносин з цивільними» [73, с. 16].

Більш того, відносини, пов'язані з володінням та використанням природних об'єктів як матеріальних ресурсів, характеризуються складним переплетенням різноманітних інтересів, спрямованих на задоволення потреб багатьох суб'єктів. Традиційно, в екологічному праві такі відносини визначаються як відносини природокористування чи використання природних ресурсів. Правовий режим використання природних ресурсів докладно аналізується в теорії екологічного права. Зокрема, Н. Р. Кобецька вважає, що «правовий режим використання природних ресурсів – це особливий порядок регулювання експлуатації корисних властивостей природних ресурсів, що базується на поєднанні загально-дозвільного та спеціально-дозвільного типів правового регулювання та включає комплекс правових засобів (в тому числі дозволів і договорів), які взаємодіють між собою і забезпечують еколого-безпечне, раціональне, ефективне, стале природокористування» [123, с. 42]. З прийняттям Господарського кодексу України правовий режим використання природних ресурсів набув і господарсько-правового змісту. Розділ III Господарського кодексу України [124] «Майнова основа господарювання» включає гл. 15 «Використання природних ресурсів у сфері господарювання». О. М. Вінник, аналізуючи цю конструкцію, вказує, що природні ресурси як особлива категорія майна, що використовується у сфері господарювання, характеризуються специфічним правовим режимом, якому притаманні такі риси: 1) спеціальне регулювання; 2) визначення природних ресурсів (землі, надр, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів, що знаходяться в межах території України, природних ресурсів її континентального шельфу, виключної/морської економічної зони) об'єктами права власності Українського народу, що реалізується від імені народу органами державної влади та органами місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України; 3) закріплення за кожним громадянином права користування (відповідно до закону) природними об'єктами права власності Українського народу; 4) використання суб'єктами господарювання в їх господарській діяльності

природних ресурсів у порядку спеціального або загального природокористування відповідно до актів законодавства; 5) можливість отримання суб'єктами господарювання для здійснення господарської діяльності природних ресурсів на праві власності або праві користування; 6) закріплення за суб'єктами господарювання низки спеціальних прав та обов'язків щодо використання природних ресурсів, наданих на праві власності або праві користування [125, с. 173–174]. Детальний аналіз відносин використання природних ресурсів представлений в науковому доробку науки господарського права [126; 127]. Доволі багато сучасних досліджень присвячені також адміністративно-правовому режиму природних ресурсів [128; 129].

Таким чином, цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів є одним зі складників комплексного міжгалузевого правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів і загалом має підпорядковуватись єдиній меті регулювання природноресурсових відносин – забезпечення екологічно-безпечної, сталої, ресурсоощадливої, економічно-ефективної експлуатації природних властивостей, природних компонентів – з використанням доступних приватно-правових засобів регулювання та максимального поєднання і врахування екологічних публічних інтересів та споживчих, майнових приватних інтересів [130; с. 132]. Абсолютно підтримуємо висновок Р. А. Майданика, що місце цивільного права в системі права значною мірою визначається кореляцією суміжних сфер права, тобто здатністю правових норм різної галузевої приналежності створювати міжгалузеві зв'язки на нормотворчому та правозастосовному рівнях [131, с. 12].

Твердження про поширення на природні об'єкти та природні ресурси цивільно-правового режиму не є однозначним. Контраргументи представлені тим, що природні об'єкти та ресурси є об'єктами екологічного права – традиційно публічної галузі права. Теорія екологічного права стоїть на позиції публічно-правового підходу до регулювання відносин охорони та

також використання природних ресурсів, виходячи з необхідності забезпечення публічного екологічного інтересу, захисту і збереження природної матерії як необхідної основи життєдіяльності суспільства. Слід також пам'ятати, що ст. 1 Цивільного кодексу України, вказуючи на сферу цивільно-правового регулювання, закріплює: «Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом».

Водночас, А. Р. Шишка, проводячи глибинний доктринальний аналіз ст. 1 Цивільного кодексу України, приходять до висновку: «... концепт ст. 1 Цивільного кодексу України передбачає, що впорядкуванню (регулюванню) підлягають тільки відносини, які в момент їх заснування мають певні якісні ознаки. При цьому структура самої статті передбачає/допускає, що впорядкування системою норм цивільного права підлягають не тільки цивільні відносини, а й відносини, які за своєю природою є публічними (зокрема, це стосується відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій стороні, податкових і бюджетних (ч. 2 ст. 1 Цивільного кодексу України)). Цивільними визначаються ті відносини, які були засновані внаслідок вільного волевиявлення юридично рівних і майново самостійних його учасників» [132, с. 412]. Н. С. Кузнєцова вважає, що «з відновленням і поглибленням приватно-правових засад у регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі відбувається розширення предмету цивільно-правового регулювання за рахунок охоплення приватним правом нових суспільних відносин, що викликає відповідні зміни в системі цивільного права, які характеризують процес його подальшої інституалізації» [133, с. 215].

Отже, визнаючи природні об'єкти та природні ресурси об'єктами цивільних прав та поширюючи на них правовий режим об'єктів цивільних прав, слід виходити з того, що їх цивільно-правовий режим:

- 1) має відповідати базовим цивільно-правовим принципам регулювання, сфері цивільно-правового регулювання;
- 2) регулюватись приписами цивільного законодавства;
- 3) враховувати особливості самих природних об'єктів та природних ресурсів як особливих об'єктів цивільних прав.

Сутність, особливості, базові засади цивільно-правового (приватно-правового) режиму, принципів відмінності приватно-правового від публічно-правового регулювання досить глибоко проаналізовані цивільно-правовою наукою. «Характерними рисами приватноправового режиму є: визнання пріоритетності інтересів окремої (приватної) особи; юридична рівність учасників відповідних відносин; ініціатива суб'єктів відносин стосовно встановлення правового зв'язку між собою (тобто переведенні побутових відносин у ранг юридичних зв'язків); свобода (вільний розсуд) при виборі правил поведінки; «уповноважувальний» характер норм і правил; переважно позовний порядок захисту інтересів суб'єктів таких відносин у суді тощо» [134, с. 41]. О. Д. Крупчан вказує, що «функціонування приватноправового режиму відбиває головні процеси, що пов'язані зі становленням системи суб'єктивних прав, котрі відкривають гарантований простір для власної активної діяльності людей, їх творчості, ініціативи. Система приватного права спирається на приватну автономію та динаміку вільного економічного устрою, його об'єктом є дії та результати діяльності приватних осіб, соціальних інститутів та організацій приватного права» [135, с. 7].

Таким чином, аналізувати цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів можна лише у відносинах майнового характеру, де допускається свобода та відносна самостійність учасників. Відносини, пов'язані з встановленням нормативів (квот) на використання природних

ресурсів, запобігання їх забруднення, обмеження вичерпання, інші подібні відносини, в яких держава встановлює обов'язкові еколого-правові імперативи поведінки суб'єктів, об'єктивно не можуть вводитись під дію приватно-правового режиму. «Цивільне право регулює відносини на єдиних приватно-правових принципах всю сукупність правовідносин між юридично рівними учасниками, в тому числі і приватно-правові відносини в сфері господарювання, використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, трудових і сімейних відносин» [136, с. 77]. В. І. Борисова підсумовує, що «дискусія, яка довгий час тривала щодо того, які ж майнові відносини регулюються цивільним правом, на сьогодні себе вичерпала, оскільки ст. 1 ЦК увела їх в конститутивну ознаку. Майнові відносини, що регулюються цивільним правом, – це конкретні властиві товарному виробництву, об'єктивні за змістом і вольові за своєю формою відносини, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» [137, с. 31].

Безперечно, що головною ознакою правового режиму є його закріплення та регулювання правом. Відповідно, риса цивільно-правового режиму полягає в його регулюванні нормами цивільного права і законодавства. Причому, цивільно-правові норми вміщує не тільки Цивільний кодекс України та інші акти власне цивільного законодавства, а й, зокрема, природоресурсові законодавчі акти. Сьогодні, складність та комплексний характер суспільних відносин зумовлює прийняття комплексних законодавчих актів, які поєднують в собі як приватно-правові, так і публічно-правові норми. Приписи природоресурсного законодавства, які закріплюють право власності на природні об'єкти та природні ресурси, договірні відносини використання природних ресурсів, підстави та загальні правила відшкодування шкоди, заподіяної природним ресурсам носять цивільно-правовий характер. Про це вказує представник науки земельного права – А. М. Мірошніченко: «Якщо врегульовані земельні відносини за своєю природою є також цивільно-правовими, відповідна норма «автоматично»

буде також цивільно-правовою, тобто матиме «подвійну прописку»» [138, с. 52-53]. Щоправда, сучасний сан законодавства загалом характеризується безсистемністю, відсутністю прив'язки до основоположних інститутів та засад регулювання. В. А. Васильєва, критично аналізуючи стан сучасного законодавства України, критикує закони, які «не регулюють відносини і навіть діяльність, а спрямовані на створення (процес) оборот певних об'єктів матеріального світу» [139, с. 43]. Прикладом такого закону вчена називає Закон України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них».

Аналіз цивільно-правових приписів, що визначають правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів, дає підстави виокремити такі їх прояви:

1) як об'єкти права власності Українського народу (ст. 13 Конституції України [140]; ст.324 Цивільного кодексу України);

2) як об'єкти права приватної, державної та комунальної власності (ст. 325-327, 333, 373-378 Цивільного кодексу України; ст. 78-91 Земельного кодексу України; ст. 8-15 Лісового кодексу України; ст. 6-8 Закону України «Про тваринний світ»;

3) як об'єкти речових прав на чуже майно (ст. 401-417 Цивільного кодексу України; ст. 98-102-1 Земельного кодексу України; ст. 23 Лісового кодексу України);

4) як об'єкти нерухомості (ст. 181 Цивільного кодексу України);

5) як об'єкти цивільно-правових зобов'язань: договірних (ст. 655, 715, 717, 759, 792 Цивільного кодексу України; ст. 93, 127, 131 Земельного кодексу України; ст. 12 Лісового кодексу України; ст. 51 Водного кодексу України; ст. 7 Закону України «Про тваринний світ») та позадоговірних (ст. 1166 Цивільного кодексу України; ст. 156, 157, 211 Земельного кодексу України; ст. 107 Лісового кодексу України; ст. 111 Водного кодексу України; ст.67 Кодексу України про надра; ст. 63 Закону України «Про тваринний світ», ст. 40 Закону України «Про рослинний світ»).

Аналіз законодавчих положень дає також підстави розмежовувати цивільно-правовий режим природних об'єктів та цивільно-правовий режим природних ресурсів. Цивільне законодавство встановлює різний обсяг речових та зобов'язальних прав суб'єктів щодо природних ресурсів та природних об'єктів. Набуття права приватної власності на природні ресурси можливе без отримання на праві власності ділянок природних об'єктів і виникає практично щодо всіх різновидів природних ресурсів. Це прямо закріплюють природноресурсові законодавчі акти, визначаючи права користувачів природних ресурсів. Зокрема, відповідно до ст. 24 Кодексу України про надра одним з прав надкористувачів є право розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством або умовами спеціального дозволу, до прав постійних лісокористувачів належить право власності на заготовлену ними продукцію та доходи від її реалізації (ст. 19 Лісового кодексу України). До того ж, традиційним для природноресурсового законодавства є інститут права загального природокористування, який закріплює право громадян на використання для задоволення своїх життєво необхідних потреб тих чи інших природних ресурсів без дозволів, безоплатно та без закріплення за відповідною особою частин конкретного природного об'єкта (тобто без юридичного оформлення права на ділянку природного об'єкта) Наприклад, ч. 1 ст. 66 Лісового кодексу України передбачає: «Громадяни мають право в лісах державної та комунальної власності, а також за згодою власника в лісах приватної власності вільно перебувати, безоплатно без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби тощо, крім випадків, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами України».

Набуті в порядку права спеціального (на підставі дозволу, в межах визначеної ділянки, за плату та з дотриманням ряду інших умов) чи загального природокористування природні ресурси стають власністю набувача. Така ситуація частково врегульована цивільним законодавством.

Ст. 333 Цивільного кодексу України «Привласнення загальнодоступних дарів природи» встановлює особливий спосіб виникнення права власності на природні ресурси. В науково-практичному коментарі до Цивільного кодексу України зазначено, що відповідно до коментованої статті особа набуває права власності на ягоди, лікарські рослини, гриби, квіти, які вона зібрала, на рибу, яку зловила, а також на іншу річ, яку вона здобула у лісі, водоймі тощо (наприклад, тварину, глину, пісок та інші загальнопоширені корисні копалини) [1, с. 553]. В еколого-правовій науковій літературі вказується, що таке тлумачення правової норми віддалено нагадує здійснення впорядкованого нормами екологічного законодавства права загального природокористування з наступним привласненням природних ресурсів, що трансформуються в майно або річ для задоволення індивідуальних потреб, та наголошується, що екологічні імперативні приписи, які мають дотримуватись в процесі загального природокористування, в цивільному законодавстві не враховані [141, с. 5-6.]. Однак, завданням цивільного законодавства не повинно бути закріплення не властивих йому еколого-правових заборон і обмежень. Ст. 333 Цивільного кодексу України тільки фіксує цивільно-правовий режим природних ресурсів, набутих собою в процесі здійснення права загального природокористування. Щоправда, з моменту вилучення природних ресурсів з природного середовища вони фактично втрачають особливості їх природного походження і взаємозв'язок з навколишнім середовищем, і переходять в режим продукції, сировини, плодів, інших речей. Тому наступні операції, пов'язані з природними ресурсами, вилученими з навколишнього середовища (в тому числі, цивільно-правові угоди), не слід розглядати як цивільний оборот природних об'єктів та природних ресурсів.

Водночас, формулювання ст. 333 Цивільного кодексу не є досконалим. Зокрема, формулювання «загальнодоступні дари природи» немає свого юридичного тлумачення та не застосовується в актах екологічного законодавства. З метою забезпечення системного зв'язку та розуміння

відповідної норми, пропонуємо внести зміни у ст. 333 Цивільного кодексу України, виклавши її у такій редакції:

«Стаття 333. Набуття права власності на природні ресурси

1. Особа, яка набула природні ресурси (гриби, ягоди, горіхи, дикорослі рослини, водні живі організми тощо) відповідно до закону в порядку реалізації права загального природокористування є їхнім власником.

2. Природні ресурси, отримані особою в порядку здійснення права спеціального використання природних ресурсів, з дотриманням встановлених законодавством умов та порядку, переходять у її власність, якщо інше не встановлено законом або договором».

Безумовно, цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів має спеціальні характеристики, що зумовлюються особливостями цих об'єктів, про які йшлося в р. 1 роботи. Особливості цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів полягають та визначаються такими положеннями.

По-перше, особливий режим власності на природні об'єкти та ресурси, зумовлений конституційною нормою про право власності Українського народу. Ст. 13 Конституції України та ст. 324 Цивільного кодексу України закріплюють: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону».

Така конструкція не є бездоганною та неодноразово була предметом наукових дискусій щодо розуміння її суті та формально-юридичних характеристик. На думку Я. М. Шевченко, «Український народ в конструкції права власності Українського народу поєднує дві якості – суб'єкта

публічного права і суб'єкта приватного права. Особливість здійснення права власності у цьому випадку полягає в тому, що правомочності володіння, користування і розпоряджання здійснюють органи державної влади або органи місцевого самоврядування – залежно від того, від імені кого здійснюються ці правомочності: якщо таке володіння, користування і розпорядження здійснюється від імені Українського народу, то це є вираженням права власності Українського народу, а якщо від імені держави, то маємо справу з уособленням права державної власності» [142, с. 20]. Автори науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України вважають, що «право власності Українського народу не є самостійною формою власності і за своєю природою є державною власністю, суб'єктом якої є держава Україна» [1, с. 536]. Водночас, конституційне закріплення такого інституту зумовило ряд детальних теоретичних досліджень [143; 144], в яких, зокрема обґрунтовується розуміння форм здійснення права власності Українського народу в режимі приватної, державної, комунальної власності, а також права користування. Ще одним важливим висновком з аналізу ст. 13 Конституції є відхід від привілейованого становища держави як власника землі та інших природних ресурсів. Як зазначає В. В. Носік, «у Конституційній концепції права власності на землю Українського народу суттєво змінюється правове становище держави як рівноправного суб'єкта права власності на землю серед фізичних і юридичних осіб, держава в особі центральних і місцевих органів як суб'єкт права власності на землю може набувати й реалізовувати суб'єктивні права на землю і виконувати обов'язки, підпорядковуючись тим самим конституційним принципам охорони довкілля, прав і свобод громадян, соціальної спрямованості економіки, якими мають керуватись фізичні та юридичні особи» [143, с. 322]. Саме на такому значенні відповідної норми Конституції України наголошують і представники харківської цивілістичної школи [145, с. 109].

Варто також звернути увагу ще на один аспект конституційного формулювання. Так, П. Ф. Кулинич підкреслює, що при оцінці положення ст.

13 Основного Закону слід виходити з того, що будь-яка Конституція, в тому числі й Конституція України, є політико-правовим документом, який містить не лише правові норми, а й положення політичного чи політико-правового характеру. До останніх слід віднести й конституційне положення «земля – власність Українського народу», яке можна кваліфікувати як проголошення державою, що реалізує суверенну волю Українського народу, наміру встановити в інтересах Українського народу певні вимоги (обмеження) щодо набуття та реалізації права власності на землю та інші природні ресурси фізичними та юридичними особами, органами місцевого самоврядування та органами державної влади [146, с. 91].

Таким чином, визнання природних об'єктів та природних ресурсів об'єктами права власності Українського народу підтверджують та вказують на особливе значення таких об'єктів для життєдіяльності всього суспільства. Ця конструкція, насамперед, впливає на встановлення конкретного правового режиму окремих різновидів природних об'єктів, є підставою для запровадження тих чи інших обмежень речових прав, цивільного обороту.

По-друге, застосування цивільно-правових засобів регулювання таких об'єктів як природні об'єкти та природні ресурси має свою специфіку в силу більш широкого впливу публічного інтересу в сфері природокористування. Особливість правового становища природних ресурсів як об'єктів цивільних прав і їх оборотоздатності полягає в тому, що вони, володіючи публічною значимістю, є об'єктами речових прав, що значною мірою ускладнює їх правовий режим. Публічний екологічний інтерес, що спрямований, насамперед, на збереження природного середовища та його компонентів як основи життєдіяльності всього суспільства не дозволяє суб'єктам природокористування застосовувати правові засоби виключно на свій розсуд і в своїх інтересах. Саме він породжує закріплення ряду обмежень прав суб'єктів, пов'язаних з природними об'єктами та природними ресурсами.

Метою встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у загальному сенсі дії механізму правового регулювання суспільних відносин є

забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів. Із філософсько-правової складової метою обмежень майнових прав фізичних осіб є збалансування прав різних осіб для того, щоб право однієї особи не стикалося з правом іншої особи, інтересами суспільства та не виникало суперечок при їх здійсненні [147, с. 173]. Докладно науково-теоретичний аналіз обмежень майнових прав проведений в докторській дисертації та монографії Є. О. Мічуріна [148; 149]. Ним «обмеження майнових прав фізичних осіб» визначається як система цивільно-правових засобів, які втілюються в механізмі позитивного правового регулювання через правові норми, нормативні акти та акти застосування права і спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права заради суспільних інтересів чи додержання прав інших уповноважених осіб [148, с. 6].

М. О. Стефанчук вказує, що обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав є як поведінкою іншої особи, так і діями відповідних органів, наділених владними повноваженнями, які спрямовані на унеможливлення здійснення особами своїх суб'єктивних прав повною мірою [150, с. 5]. Публічно-правові обмеження в реалізації цивільних прав щодо природних об'єктів та природних ресурсів проявляються в різних аспектах. Це, насамперед, принцип цільового використання природних ресурсів (дотримання цільового порядку використання земельних ділянок, в тому числі в процесі їх цивільного обороту; цільовий характер оренди водних об'єктів як істотна умова договору оренди водних об'єктів тощо); вимоги раціонального використання природних ресурсів, що визначають обмеження в застосуванні технологій вилучення з них корисних компонентів; природоохоронні вимоги збереження природних об'єктів та етичні вимоги поводження з живими природними об'єктами (як, наприклад, жорстоке поводження з тваринами є підставою для припинення в судовому порядку права приватної власності на них). Зокрема, аналізуючи окремі питання застосування судами законодавства про право власності при розгляді

цивільних справ, Верховний Суд України наголосив, що власник земельної ділянки не вправі використовувати її не за цільовим призначенням або з порушенням екологічних вимог (ст.ст.91, 143, 144 Земельного кодексу) [151].

Однак, визнання пріоритетності суспільного публічного екологічного інтересу не повинно приводити до ігнорування економічними, матеріальними, господарськими інтересами. В цивільно-правових відносинах, пов'язаних з використанням природних ресурсів публічний екологічний інтерес опосередковується майновим. Зокрема, держава, будучи виразником публічного екологічного інтересу у відносинах, пов'язаних з передачею частин природних об'єктів у приватну власність, наданням природних об'єктів у користування, в цих відносинах виступає носієм приватного (в розумінні цивільного), майнового інтересу. «Встановлення балансу між публічними й приватними інтересами залежить від мети запровадження обмежень і її легітимності, а також від пропорційності здійснених обмежень та мети» [152, с. 70].

Висловлені вище теоретичні думки щодо балансу інтересів, обмеження приватних на користь забезпечення публічних інтересів добре проілюстровані постановою Великої Палати Верховного Суду від 14 листопада 2018 року у справі № 183/1617/16 [153]. У ній судді Великої Палати Верховного Суду докладно обґрунтували висновок про можливість в даному випадку обмеження майнових інтересів приватного власника з урахуванням пріоритету публічних загальних інтересів. У висновку щодо правового питання, яке виникло у цій справі, Велика Палата Верховного Суду звернула увагу на те, що у спорах стосовно земель лісогосподарського призначення, прибережних захисних смуг, інших земель, що перебувають під посиленою правовою охороною держави, остання, втручаючись у право мирного володіння відповідними земельними ділянками з боку приватних осіб, може захищати загальні інтереси, зокрема, у безпечному довкіллі, непогіршенні екологічної ситуації, у використанні власності не на шкоду людині та суспільству. Заволодіння приватними особами такими ділянками

всупереч чинному законодавству, зокрема без належного дозволу уповноваженого на те органу, може зумовлювати конфлікт між гарантованим статтею 1 Першого протоколу до Конвенції правом цих осіб мирно володіти майном і правами інших осіб та всього суспільства на безпечне довкілля. Велика Палата Верховного Суду вважає, що відсутність у ОСОБА_3 інтересу у збереженні земельної ділянки у власності, видання довіреності на розпорядження цією ділянкою особі, точної адреси місцезнаходження якої ОСОБА_3 не знає, відсутність у неї заперечень проти позову та небажання брати участь у судових засіданнях характеризує певним чином ставлення ОСОБА_3 до результату розгляду спору та свідчить про те, що витребування у неї земельної ділянки не становитиме надмірний тягар. З огляду на все викладене вище загальний інтерес у контролі за використанням земельної ділянки за цільовим призначенням для гарантування безпечності довкілля та непогіршення екологічної ситуації у цій справі переважає приватний інтерес ОСОБА_3 у збереженні права на земельну ділянку. Крім того, з огляду на особливості принципів диспозитивності та змагальності у цивільному процесі України (згідно з якими сторони вільні у розпорядженні їхніми процесуальними правами, зокрема, і щодо подання зустрічного позову, а суд не має можливості розглянути не ініційовані сторонами питання) та враховуючи приписи частин третьої і четвертої статті 390 ЦК України, ОСОБА_3 не позбавлена можливості заявити до власника земельної ділянки позов про відшкодування необхідних витрат на утримання та збереження останньої, здійснених з часу, з якого власникові належить право на її повернення, а у разі здійснення поліпшень земельної ділянки, які не можуть бути відокремлені від неї без завдання їй шкоди, – позов про відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася вартість земельної ділянки. Отже, Велика Палата Верховного Суду вважає, що витребування земельної ділянки у ОСОБА_3 не порушуватиме принцип пропорційності втручання у право мирного володіння майном [154, с. 82-83].

По-третє, особливий порядок виникнення цивільних прав на природні об'єкти та їх ресурси. Він безпосередньо пов'язаний з реєстраційними, адміністративно-дозвільними процедурами. Зокрема, речові права на земельну ділянку та нерозривно пов'язані з нею природні об'єкти підлягають обов'язковій реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Набуття права приватної власності на об'єкти тваринного світу пов'язано з необхідністю легального підтвердження законності такого набуття. Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про тваринний світ» законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу (крім добутих у порядку загального використання) повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку.

По-четверте, обмеженість в цивільному обороті природних об'єктів. Варто також враховувати, що не всі природні об'єкти можуть визнаватися об'єктами цивільних прав. Цивільне право, як правило, байдуже ставиться до речей, які в силу своєї недоступності або інших характеристик не можуть бути чияюсь власністю (як наприклад атмосферне повітря) [3, с. 165]. З позицій характеристики оборотоздатності природних об'єктів, більшість з них можна віднести до об'єктів, обмежених у цивільному обороті. Відповідно до ч. 2 ст. 178 Цивільного кодексу України види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом (об'єкти, обмежено оборотоздатні), встановлюються законом. Користування ділянками надр, спеціальне водокористування, використання об'єктів тваринного світу, лісових ресурсів можливе відповідно до законодавства тільки за наявності у користувачів відповідних дозвільних документів (спеціального дозволу на користування надрами, дозволу на спеціальне водокористування, лісового квитка та ін.). Разом з тим, природні

ресурси, отримані в процесі користування природним об'єктом (наприклад, корисні копалини вилучені при користуванні надрами) є власністю природокористувачів і в подальшому можуть перебувати у вільному обороті. Детальніше питання оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів буде розкрито в наступному підрозділі.

Проаналізовані особливості цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів безпосередньо визначають його зміст. Ключовим елементом правового режиму як порядку правового регулювання певного виду суспільних відносин є правові засоби якими виступають правові явища, відображені в інструментах (постановах) та діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення особистих та публічних цілей. При цьому, за характером інструментального впливу правові засоби поділяються на субстанціональні (зобов'язання, дозволи, заборони, заохочення, пільги, норми права, принципи права тощо) та дієві (акти реалізації права, акти тлумачення права й всі інші процеси юридичної діяльності) [155, с. 190, 191]. Питання правових засобів, як зазначає С. С. Алексєєв, не стільки питання відокремлення в особливий підрозділ тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки питання їх особливого бачення в строго певному ракурсі – їх функціонального призначення, їх ролі як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань [118, с. 218].

Представники харківської школи цивілістики обґрунтовують такі суттєві ознаки правових засобів: по-перше, вони мають правову природу, оскільки базуються на праві і за загальним правилом закріплюються в законодавстві; по-друге, за своїм змістом правові засоби – складні явища, оскільки, з одного боку, з урахуванням їх субстанціональних характеристик вони виступають як відповідні інструменти, а з іншого, – одночасно охоплюють і певні дії суб'єктів, спрямовані на активне використання ними зазначених інструментів з метою досягнення відповідних цілей; по-третє, правові засоби в обидвох своїх складових (інструментальної і діяльної) не є якимись особливими

явищами правової дійсності, що принципово відмінні від тих, які вже зафіксовані в діючому понятійному апараті (норми і принципи права, право, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, акти реалізації прав і обов'язків тощо); по-четверте, правові засоби втілюють у собі регулятивну силу права, забезпечують зв'язок ідеального (мета) і реального (результат) і перехід належного (мета) в суще (результат). Таким чином, правовий засіб можна визначити як складне правове явище, що базується на праві і втілює його регулятивну силу, та виступає одночасно в якості відповідного інструменту правового регулювання і певної дії суб'єкта, спрямованої на його активне використання з метою досягнення відповідної цілі (інтересу) [156, с. 87-88]

Цивільно-правовий режим включає систему особливих правових засобів регулювання відповідних відносин, які уособлюють суть приватно-правового механізму регулювання. При цьому в цивільно-правовому механізмі регулювання пріоритет мають дозволи як правові засоби регулювання. Прояв цих засобів можна прослідкувати в системі прав землевласників (землекористувачі) та користувачів інших природних ресурсів. Наприклад, відповідно до ст. 90 Земельного кодексу України власники земельних ділянок мають право продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; самостійно господарювати на землі; власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію та ін. Правами громадян та юридичних осіб, які мають у приватній власності ліси є: право власності на лісові ресурси та їх використання; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; продавати або іншим шляхом відчужувати відповідно до закону земельну лісову ділянку; споруджувати в установленому порядку виробничі та інші будівлі й споруди, необхідні для ведення лісового господарства і використання лісових ресурсів (ст. 14 Лісового кодексу України).

Цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів традиційно охоплює основні дві групи засобів: речово-правові та зобов'язально-правові. Речово-правові засоби впливають з правових можливостей титульного власника речі щодо володіння, користування і розпорядження річчю (йдеться, зокрема, про повноваження власника природного ресурсу). Зобов'язально-правові засоби засновані на реалізації цивільно-правових зобов'язань (наприклад, у відносинах договірної довгострокового тимчасового користування лісами, оренди водних об'єктів, користування надрами на умовах угод про розподіл продукції тощо).

Для того, щоб охарактеризувати правовий режим того чи іншого явища, об'єкта, треба детально розкрити особливості виникнення, здійснення, припинення щодо нього цивільних прав, як речових, так і зобов'язальних. Як зазначається в наукових публікаціях, внаслідок регулятивної дії певного правового режиму формується специфічне коло юридичних правовідносин, які характеризуються не лише своїм особливим змістом, а й об'єктами та суб'єктним складом [157, с. 134]. Зокрема, коли йде мова про правовий режим конкретних природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, то він охоплює такі аспекти:

- приналежність природних об'єктів та природних ресурсів до загальної системи цивільних прав;
- приналежність до певного виду (категорії) об'єктів цивільних прав, а саме, речей;
- приналежність до того чи іншого різновиду речей (нерухомих чи рухомих; подільних чи неподільних; визначених індивідуальними ознаками; споживних чи неспоживних; головних речей і приналежностей; складних речей);
- існування стосовно них речових прав (права власності та речових прав на чуже майно);
- загальні правила та особливості оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів;

- встановлення щодо них певних зобов'язальних правовідносин (наприклад, відносин оренди);
- різного роду обмеження, обтяження, зобов'язання, заборони і приписи, пов'язані з оборотом даного об'єкта цивільних прав.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що для того, щоб описати цивільно-правовий режим того чи іншого об'єкта цивільних прав, необхідно виділити його з числа інших об'єктів, класифікувати його, охарактеризувати систему речових та зобов'язальних прав, які складаються щодо нього, вказати на особливості цивільного обороту даного об'єкта прав, визначити його основні риси та відмінності.

Отже, під цивільно-правовим режимом природних об'єктів та природних ресурсів слід розуміти сукупність пов'язаних між собою засобів цивільно-правового регулювання, які забезпечують особливий порядок регулювання природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, встановлюють умови і порядок виникнення, здійснення та припинення прав на природні об'єкти та природні ресурси, їх захист.

Ефективна дія цивільно-правового режиму у відносинах використання природних ресурсів повинна базуватись на узгодженій системі нормативних приписів, що, своєю чергою, потребує внесення змін в Цивільний кодекс України та закріплення базових положень щодо поширення його норм на такі особливі об'єкти як природні об'єкти та їх ресурси. Вважаємо за доцільне розширити цивільно-правове регулювання природних об'єктів та природних ресурсів, що дозволить об'єднати діючі нині положення щодо речових та зобов'язальних правовідносин, розміщені в природноресурсових законодавчих актах; забезпечити уніфікований підхід до закріплення базових засад їх цивільно-правового режиму; сприятиме подоланню існуючих прогалин та недосконалостей виникнення, переходу та припинення прав на природні об'єкти та їх ресурси. Відповідно, пропонуємо внести зміни в Цивільний кодекс України та доповнити його статтями, які б вказували на приналежність природних об'єктів та їх ресурсів до об'єктів цивільних прав

та до особливого виду речей. Зокрема, викласти в новій редакції ст. 180 Цивільного кодексу України, додавши в ній приписи не тільки щодо цивільно-правового режиму тварин, а й природних об'єктів та природних ресурсів загалом. Основою відповідних змін має бути таке принципове базове положення: «Земельні ділянки, лісові ділянки, ділянки надр, замкнені природні водойми та природні ресурси, що вони включають, а також тварини є особливими об'єктами цивільних прав. До них застосовуються положення цього Кодексу, що встановлюють правовий режим речей, з урахуванням особливостей та обмежень, встановлених законодавством».

2.2. Оборотоzдатність природних об'єктів та природних ресурсів

Розуміння оборотоzдатності об'єктів цивільних прав має визначальне значення в цивільно-правовому регулюванні та характеризує їх динаміку. В науковій літературі вказується, що цивілісту важливо знати не тільки те, що той або інший предмет (субстрат) є об'єктом цивільних прав (правовідносин), але й те, чи є той об'єктом цивільного обороту: перше необхідно для того, щоб визначити зміст правовідносин, які б могли скластися з приводу відповідного об'єкта; друге – для того, щоб визначити коло фактичних обставин, які становлять підстави для динаміки (руху) таких правовідносин [158, с. 70.].

Сьогодні законодавче розуміння оборотоzдатності об'єктів цивільних прав дає ч. 1 ст. 178 Цивільного кодексу України, відповідно до якої: «Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи». О. В. Кохановська, називаючи оборотоzдатність надважливою ознакою об'єкта цивільних прав, вважає, що вона «означає можливість вчинення правочинів та інших, не заборонених законодавством дій щодо таких об'єктів,

спрямованих на передачу останніх у межах цивільного обороту. Такий обіг не обмежується виключно переходом права власності. Підставою оборотоздатності може бути правочин, адміністративний акт, інші юридичні факти» [62, с. 157].

Незважаючи, на зрозумілу, на перший погляд, сутність категорії «цивільний оборот», підходи до визначення поняття та окреслення змісту «цивільного обороту» представлені в наукових дослідженнях по-різному. Системно суть цих підходів та аналіз їх обґрунтованості чи необґрунтованості достатньо детально викладені в роботах сучасних цивілістів [9, с. 76-84; 58, с. 127-128; 159]. Окремо, хотілося б звернути увагу на наступні положення. На думку С. О. Сліпченка, «оборотоздатність як властивість об'єкта бути допущеним в цивільний оборот включає в себе натуральну оборотоздатність і цивільну. Остання представляє собою допуск блага до цивільного обороту, тобто вказує на те, що об'єкт повинен бути допущений до цивільного обороту правомпорядком. Передумовою цивільної оборотоздатності є натуральна оборотоздатність, яка вказує на принципову можливість того чи іншого блага знаходитись в цивільному обороті» [9, с. 99-100]. І. В. Спасибо-Фатєєва визначаючи оборотом «врегульований нормами права процес переходу благ від одного суб'єкта до іншого» [81, с. 367], пізніше наголошує на таких особливих моментах: самі по собі блага не здатні до руху від одної особи до іншої, а лише з волі цих осіб; термін «рух» може бути застосований найбільш вірогідно до рухомих (і частково нерухомих) речей, а цивільний оборот стосується не лише речей, а й інших об'єктів цивільних прав; правильніш всього оперувати терміном «перехід прав на об'єкти» від одної особи до іншої [58, с. 128].

Аналізуючи природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав, відносили їх до речей особливого роду, а, відповідно, їх цивільну оборотоздатність можна визначати за оборотоздатністю речей. Водночас, український законодавець в актах земельного законодавства закріпив можливість обороту не лише земельних ділянок, а й окремих прав на

земельні ділянки, а саме – права оренди. Відповідно до ч. 5 ст. 93 Земельного кодексу України «право оренди земельної ділянки може відчужуватися, у тому числі продаватися на земельних торгах, а також передаватися у заставу, спадщину, вноситися до статутного капіталу власником земельної ділянки – на строк до 50 років, крім випадків, визначених законом». Як зазначає в А. М. Мірошниченко в підручнику «Земельне право України», «вимога щодо закріплення у договорі такої умови є новелою, привнесеною ЗУ № 509-VI від 16.09.2008 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння будівництву». Вдалою таку новелу назвати ніяк не можна. Враховуючи положення ст. 126 ЗКУ, а також ст. ст. 6, 16 та ін. ЗУ «Про оренду землі», за якими право оренди виникає лише на підставі договору оренди, слід зробити висновок, що договір про «відчуження» права оренди (у т. ч. при «заставі» права оренди чи при його «внесенні до статутного фонду») сам по собі не спричиняє виникнення права оренди у набувача. Натомість, на його виконання необхідно укласти договір оренди із орендодавцем, що може виявитися проблематичним» [160, с. 257].

Відповідно до ч. 1, 3 ст. 7 спеціального Закону України «Про оренду землі» [161] «Право на оренду земельної ділянки переходить після смерті фізичної особи-орендаря, якщо інше не передбачено договором оренди, до спадкоємців, а в разі їх відмови чи відсутності таких спадкоємців – до осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем і виявили бажання стати орендарями в разі, якщо це не суперечить вимогам Земельного кодексу України та цього Закону. До особи, якій перейшло право власності на житловий будинок, будівлю або споруду, що розташовані на орендованій земельній ділянці, також переходить право оренди на цю земельну ділянку. Договором, який передбачає набуття права власності на житловий будинок, будівлю або споруду, припиняється договір оренди земельної ділянки в частині оренди попереднім орендарем земельної ділянки, на якій розташований такий житловий будинок, будівля або споруда». Водночас, ст. 8-1 закріплює обмеження відчуження права на оренду щодо земель

державної та комунальної власності. Ч. 1 цієї статті встановлює, що право на оренду земельної ділянки державної або комунальної власності не може бути відчужено її орендарем іншим особам, внесено до статутного капіталу, передано у заставу, крім передбачених частиною другою цієї статті випадків. Відповідно до ч. 2 право на оренду земельної ділянки державної або комунальної власності, наданої для будівництва житлового будинку, може бути відчужене орендарем за згодою орендодавця у разі, якщо таке будівництво розпочате, на строк та на умовах, визначених первинним договором оренди, або якщо таке відчуження передбачено первинним договором оренди.

Як бачимо, законодавець в актах земельного законодавства оперує різними поняттями («відчуження», «перехід», «право оренди», «право на оренду»), що вносить нерозуміння щодо сутності відповідних відносин та, в кінцевому рахунку, приводить до проблем з їх застосуванням на практиці. В цивілістичних наукових дослідженнях цих питань наголошується на недосконалості, суперечливості законодавчого регулювання, підміні понять та фактичному наданні праву оренди речового змісту. Детально розглядає питання «Чи можна вважати право оренди таким, що перебуває в обороті?» І. В. Спасибо-Фатєєва [162]. Науковець доходить до висновку, що право оренди – це майнове договірне (зобов'язальне) право, однак його бачення як права речового є спірним; «за цивілістичними підходами право оренди не може вважатися майновим правом і тим більше у розумінні ч. 2 ст. 190 ЦК воно не є об'єктом права, а тому не може йтися про оборотоздатність цього права, тобто про його відчуження» [162, с. 122-125]. Однак, регулювання відносин оренди землі перебуває поза межами цивільного права і земельне законодавство можливість такого відчуження допускає. «Усе це приводить до того, що цивільним законодавством не виключається, а земельним дозволяється відчуження права оренди. Тому всі докори з цього питання слід адресувати законодавцю, який повівся в цьому питанні суперечливо і непослідовно» [162, с. 126]. Також, досліджуючи проблематику спадкування

орендованої земельної ділянки, науковці роблять висновок, що «право оренди земельної ділянки не є речовим правом, але успадковується як майнове, договірне (зобов'язальне) право» [163, с. 6]. В будь-якому випадку, подібні суперечливості земельного та цивільного законодавства не сприяють належній правозастосовній практиці та мали б бути усунуті шляхом їх узгодження на підставі усталених теоретичних підходів та висновків науки цивільного права.

Виходячи зі змісту ст. 178 Цивільного кодексу України, об'єкти цивільних прав за їх цивільною оборотоздатністю традиційно поділяють на три групи: 1) ті, що вільно перебувають в цивільному обороті; 2) обмежені в цивільному обороті; 3) вилучені з цивільного обороту. Цей поділ відображає ступінь оборотоздатності об'єктів. В наукових джерелах вказується, що такий поділ залежить також від господарського значення об'єкта, потреб охорони державної безпеки, громадського порядку, прав та інтересів учасників цивільних відносин законодавець поділяє об'єкти цивільних прав на ті [164, с. 37]. С. О. Сліпченко розширює цю класифікацію та виділяє: об'єкти, що не здатні до обороту в силу їх невід'ємності від суб'єкта та об'єкти, придатні до вільного обороту, віддільні (від'ємні). Своєю чергою, останні, які здатні до цивільного обороту, можуть бути класифіковані на три види: об'єкти, що перебувають у вільному цивільному обороті; об'єкти, обмежені в цивільному обороті; об'єкти, вилучені з цивільного обороту [9, с. 73-74].

Розподіл об'єктів на оборотоздатні і вилучені з обороту відомий ще з римського права. Є. О. Харитонов зазначає, що за римським приватним правом, усі речі поділялися на речі сакрального та людського права, останні у свою чергу поділялися на речі публічні та приватні. Публічні речі були вилучені з обігу і не могли належати комусь на праві власності, оскільки вважалися такими, що належать усьому суспільству громадян [165, с. 82].

Природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав також включені в цивільний оборот, причому в останні десятиріччя сфера цивільного обороту природних об'єктів та ресурсів постійно розширюється,

що прямо пов'язано з об'єктивними суспільно-економічними процесами, трансформацією господарської системи тощо. Зокрема, В. П. Мозолін підкреслює, що поняття майна в юриспруденції завжди пов'язане з можливістю індивідуалізації майна та передачі його у виключне правоволодіння людині, організації, суспільству. Тому космічний простір, сонце, інші небесні тіла, атмосферне повітря як частина єдиної природи не розглядаються як майно, що може бути об'єктом права власності та інших прав, регульованих цивільним законодавством. В цілому ж в силу розвитку науки і техніки можливості юридизації окремих предметів природи суспільством постійно розширюються. Це ж атмосферне повітря або води Світового океану стають «доступними» людині для включення їх в орбіту дії правових норм [166, с. 48]. Однак, характеризуючи цивільну оборотоздатність природних об'єктів, слід пам'ятати, що в цих відносинах вони виступають не як об'єкти екологічного права, абстрактні, умовно функціонально відособлені елементи єдиного природного середовища, що є основою життєдіяльності суспільства, а як індивідуально-визначені речі – об'єкти цивільних прав.

Безумовно, природні об'єкти володіють значною специфікою в системі об'єктів цивільних прав, що впливає і на їх цивільний оборот. Аналіз наукових досліджень цих питань дає підстави зробити висновок, що категорія цивільний оборот природних об'єктів фактично не використовується та не аналізується цивільно-правовою наукою. Частково ці питання піднімаються хіба що в процесі досліджень цивільно-правового режиму земельних ділянок, а також тварин як об'єктів цивільних прав. У наукових дослідженнях представників науки екологічного, природоресурсного, земельного права присутній аналіз окремих аспектів, пов'язаних з переходом прав на земельні ділянки та інші природні об'єкти та ресурси, однак він не завжди базується на теорії цивільного права, а виокремлює особливості переходу прав, вводячи нові категорії та характеристики. Зокрема, представники цих наук часто оперують поняттям

не «цивільний оборот», а «обіг природних ресурсів» [167], «обіг землі», «обіг земельних ділянок» [168, с. 272-299; 169; 170] тощо. Суміжні поняття «ринок природних ресурсів», «ринок земель» можна часто зустріти в публікаціях представників економічної науки [171; 172].

У господарському, а також у земельному та іншому екологічному законодавстві використовується категорія «обіг» (ст. 17, 33 та ін. Господарського кодексу України, ст. 167, 170 Земельного кодексу України, ст. 39 Закону України «Про тваринний світ»). Можна припустити, що використання таких понять пов'язано з бажанням вказати на особливості, специфіку переходу об'єктів та прав на них в різних галузях та відмежувати ці відносини від відносин цивільного обороту. О. В. Безух, здійснюючи порівняння господарського і цивільного обороту приходить до висновку, що «господарський оборот на відміну від цивільного має певні характеристики (критерії), які не згадуються у визначеннях цивільного обороту, зокрема, взаємозамінність та безособовість товарів обороту, предметом обороту яких, крім продукції, робіт та послуг, є документи, що підтверджують зобов'язання та права (зокрема цінні папери), часові та територіальні визначення, наявність попиту і пропозиції, організований на принципах економічної конкуренції, має специфічні суб'єкти відносин (суб'єкти господарювання та споживачі), які можуть виступати як окремі особи або група осіб, що виступає як одне ціле.... цивільний та господарський оборот відрізняється: принципами побудови, правового регулювання та забезпечення обороту, його призначенням, правовим статусом учасників, порядком виникнення прав і обов'язків, економічними та, відповідно, правовими наслідками обороту, відповідальністю учасників та порядком її застосування тощо» [173, с. 36, 40].

К. П. Пейчев, досліджуючи поняття «цивільний обіг природних ресурсів», вважає, що обіг і оборот можна розглядати як синонімічні поняття, однак, враховуючи те, що законодавець щодо землі та інших природних ресурсів послуговується поняттям «обіг», то саме це поняття варто

використовувати [167, с. 105]. При цьому науковець обґрунтовує публічно-правовий режим регулювання обігу природних ресурсів, що «повинен здійснюватися на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені природоресурсовими законами України. Норми цивільного законодавства, у цьому випадку, повинні застосовуватись в субсидійованому порядку» [167, с. 107]. Виходячи з цього, ним пропонується визначення поняття «обіг природних ресурсів» як «перехід права власності та інших прав на природні ресурси, що здійснюється на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені природоресурсовими законами України, з залученням норм цивільного права в субсидійованому порядку» [167, с. 107]. В іншій публікації цей автор використовує поняття «оборот землі», під яким, вважає, треба розуміти саме цивільний оборот, який опосередковує перехід прав на землю до інших осіб різними способами. До цих способів належать: перехід прав на землю на підставі таких угод, як купівля-продаж, міна, дарування, застава тощо, та на підставі адміністративних актів з передачі права власності на землю; перехід прав у порядку універсального правонаступництва при реорганізації юридичних особи; перехід прав у порядку сингулярного правонаступництва, прикладом якого є оренда [174, с. 48]

При дослідженні цивільного обороту, в науковій літературі вказується, що зміст категорії «цивільний оборот речей» розглядається неоднозначно, «основні погляди з цього приводу можна поділити на два напрямки. Перший розкриває цивільний оборот речей із позицій переходу права власності, а другий, у більш широкому розумінні, – як перехід права власності, а також виникнення, перехід та припинення похідних речових прав [175, с. 116]. В своєму дисертаційному дослідженні А. С. Сліпченко обґрунтовує висновок, що «система цивільного обороту речей охоплює чотири його різновиди: 1) відчуження у порядку правонаступництва, 2) відчуження у порядку правовстановлення, 3) перехід об'єктів у порядку правонаступництва, 4) перехід об'єктів у порядку правовстановлення» [176, с. 3]. Варто також

зазначити, що в екологічному праві серед функцій управління охороною довкіллям і використанням природних ресурсів виділяють також функцію розподілу та перерозподілу природних ресурсів, що полягає у передачі природних ресурсів у власність чи наданні у користування або вилученні (викупу) природних ресурсів із власності чи користування [177, с. 200]. Наприклад, законодавство про надра, встановлюючи виключну власність народу України на надра, передбачає надання в користування, вилучення, передачу від одних до інших суб'єктів індивідуально-визначених ділянок надр (родовищ корисних копалин, гірничих відводів) відповідно до встановленого законодавством порядку на підставі спеціальних дозволів. Однак, зрозуміло, що в цьому випадку не йдеться про цивільний оборот ділянок надр.

Значна кількість публікацій представників науки земельного права присвячена аналізу співвідношення понять «ринок землі», «обіг землі», «оборот землі» [169; 178; 179; 180]. Спираючись на відповідні дослідження, можна обґрунтувати ряд загальних висновків щодо подібних понять стосовно не лише землі, а й природних об'єктів та їх ресурсів, загалом.

Категорії «ринок природних ресурсів», «ринок землі» мають більше економічне забарвлення, можуть використовуватися для розуміння його економічної структури, принципів функціонування та ефективності. Основою ринку природних ресурсів є базові закони ринку – вартості, попиту і пропозиції, грошового обігу, конкуренції тощо. Ринкова модель переходу природних ресурсів від одних суб'єктів до інших передбачає відчуження землі та інших, пов'язаних з нею природних об'єктів (ресурсів), як товару, в першу чергу, шляхом укладення договорів купівлі-продажу. На думку П. Ф. Кулинич, «ринковий обіг земельних ділянок відбувається на основі трьох видів цивільних правочинів: договору купівлі-продажу земельних ділянок, договору оренди земельних ділянок та договору про встановлення емфітезису та суперфіцію» [168, с. 277]. Крім того, можна виділяти узагальнююче поняття «перехід прав на природні об'єкти та їх ресурси», яке

включає не лише традиційні для цивільного обороту форми та способи, а й адміністративні механізми через передачу природних об'єктів та їх ресурсів у власність чи користування на підставі адміністративних актів (рішень, дозволів) державних органів. В широкому розумінні таке поняття може ототожнюватись з поняттям «обіг природних ресурсів». Про цивільний оборот природних об'єктів та їх ресурсів (а також «обіг» у вузькому його розумінні) говоримо при переході їх як об'єктів цивільних прав у межах цивільно-правових відносин та на підставі цивільно-правових механізмів. В основі цивільного обороту природних об'єктів та їх ресурсів лежать загальні приписи цивільного права з урахуванням специфіки, особливостей та обмежень переходу природних об'єктів та природних ресурсів і прав на них, встановлених земельним, природоресурсовим, екологічним законодавством.

Загалом, в Україні діє презумпція вільного обороту об'єктів, якщо немає спеціальної вказівки закону про їх вилучення з обігу або обмеження обігу. «Право не тільки допускає участь тих або інших благ (об'єктів) у цивільному обороті, але й водночас може забороняти або обмежувати їхній оборот» [44, с. 27]. Однак, щодо природних об'єктів варто зосередити увагу не на загальнодозвільному, а спеціально дозвільному принципі. Тобто, цивільний оборот природних об'єктів як об'єктів цивільних прав можливий лише у випадках, коли це прямо передбачено законодавством. Причому на забезпечення реалізації цього принципу в законодавстві слід закріпити чіткий перелік природних об'єктів, які вилучені з обороту, які обмежені в обороті та умови їх оборотоздатності. Вважаємо також за доцільне доповнити ст. 178 Цивільного кодексу частиною такого змісту: «Цивільний оборот земельних ділянок та відособлених частин природних об'єктів допускається лише у випадках та на умовах, встановлених законодавством».

Ступінь цивільної оборотоздатності різних природних об'єктів є різною, однак в більшості вони характеризуються обмеженою оборотоздатністю. О. Г. Бондар, досліджуючи земельну ділянку як об'єкт власності, запропонував запровадити інститут оборотоздатності землі в Україні, доповнивши

Земельний кодекс України статтею такого зміст:

«Оборотоздатність земельних ділянок.

1. Всі земельні ділянки в межах території України обмежено оборотоздатні і можуть бути надані в користування, відчужуватись або переходити у власність іншим чином лише до суб'єктів права власності на землю, визначених в цьому Кодексі, із зазначенням обмежень і обтяжень та за умов, якщо ці земельні ділянки не вилучені з обороту.

2. Окремі категорії земель або їх частина, які прямо зазначені в цьому Кодексі, перебувають під особливою охороною держави та належать до виключної власності Українського народу (суспільне надбання) і не можуть бути відчужені на користь будь-кого.

3. Не можуть бути надані в користування, відчужені або переходити у власність іншим чином до фізичних і юридичних осіб земельні ділянки публічної власності за переліком, прямо зазначеним в цьому Кодексі» [73, с. 12-13].

Підтримуємо подібну пропозицію, а також доцільність використання в земельному законодавстві категорії «оборот» замість «обіг», що відповідає суті цивільно-правового інституту оборотоздатності об'єктів цивільних прав. Водночас, варто вказати і на можливість вільного обороту земельних ділянок, зокрема тих, що є об'єктами права приватної власності. Таку можливість закріплює ст. 131 Земельного кодексу України «Набуття права власності на земельні ділянки на підставі інших цивільно-правових угод»: 1. Громадяни та юридичні особи України, а також територіальні громади та держава мають право набувати у власність земельні ділянки на підставі міни, ренти, дарування, успадкування та інших цивільно-правових угод. 2. Укладення таких угод здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України з урахуванням вимог цього Кодексу». Разом з тим в Земельному кодексі України відсутній єдиний, конкретизований перелік земельних ділянок, вилучених з цивільного обороту чи визнаних обмежено

оборотоздатними. Такі випадки можна виявити, аналізуючи положення кодексу.

Особливої актуальності сьогодні набуває питання обмеження цивільного обороту земель сільськогосподарського призначення. Як зазначає в своєму дисертаційному дослідженні О. В. Зубрицький, «встановлені законодавством України про мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення обмеження права власників щодо розпорядження земельними ділянками сільськогосподарського призначення є спеціальним нормативним обмеженням здійснення права приватної власності на землю особливого виду, яке відображає складнощі цивілізаційного переходу України від адміністративно-командної до ринкової економіки у сфері земельних відносин, що необґрунтовано затягується» [170, с. 10]. Не вдаючись в докладний аналіз всіх «плюсів» і «мінусів» запровадження вільного обороту земельних ділянок сільськогосподарського призначення та тлумачення існуючих законопроектів, зазначимо, що необхідність переходу до цивілізованого, ринкового обороту земель є сьогодні вимогою часу та потребує розумного виваженого підходу.

Значними особливостями та відмінностями характеризується оборотоздатність тварин як об'єктів цивільних прав, які варто розглянути детальніше. При аналізі тварин як об'єктів цивільних прав, в розділі 1.2 роботи, вказувалося на те, що категорія «тварини як об'єкти цивільних прав» відрізняється від категорії «об'єкти тваринного світу» в екологічному праві. З одного боку, вона є ширшою, оскільки включає як диких, так і свійських (сільськогосподарських, домашніх) тварин, з іншого – не включає такі самостійні об'єкти еколого-правового регулювання (об'єкти тваринного світу) як частини тварин, продукти їх життєдіяльності. Набуті законним шляхом частини диких тварин та продукти їх життєдіяльності (наприклад, мед диких бджіл, зібраний на підставі дозвільних документів, скинуті роги оленя, зібрані працівниками мисливських господарств та обліковані належним чином) набувають загальних ознак рухомих речей – об'єктів

матеріального світу та можуть бути об'єктом різного виду цивільно-правових договорів.

Загальні умови угод, предметом яких є тварини, визначені в ст. 13 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження»: «Продаж з попереднім виставленням пропонуваних тварин для показу покупцям допускається в разі дотримання вимог цього Закону. Продавець тварини зобов'язаний забезпечити покупця достовірною інформацією про вид, породу, стан здоров'я та інші якості тварини, а також про умови її утримання. Якщо продається дика тварина з числа видів, що занесені до Червоної книги України або підлягають охороні відповідно до чинних міжнародних договорів України, інша дика тварина, продавець тварини зобов'язаний також надати покупцеві документ, що засвідчує законність набуття такої тварини у власність. Дарування тварин допускається після попереднього погодження з майбутнім власником».

Виходячи з правового режиму різних видів тварин, можна зробити висновок про різну оборотоздатність тих чи інших видів (груп) тварин. Зокрема, за критерієм цивільної оборотоздатності тварин можна поділяти на три групи:

- тварини, дозволені в обороті, – можуть вільно відчужуватися і переходити від одної особи до іншої на підставі договорів купівлі-продажу, дарування, міни тощо;

- тварини, обмежені в обороті, – можуть належати певним суб'єктам або перебування яких в цивільному обороті допускається при наявності відповідних дозвільних документів;

- тварини, вилучені з цивільного обороту.

Є також відмінність в цивільному обороті диких і свійських (домашніх та сільськогосподарських) тварин. До того ж слід вказати на відмінності цивільно-правового режиму і цивільного обороту самих диких тварин, зокрема, диких тварин, які перебувають в стані природної свободи, та диких

тварин, що утримуються в неволі. Специфікою наділені і окремі різновиди тварин, наприклад, ті, що підлягають особливій охороні.

Науковці відзначають, що вільний оборот тварин є узагальненим правилом, яке виступає одним з важливих елементів в економіці кожної країни [181, с. 71]. Вільний оборот характерний для сільськогосподарських тварин. Це, наприклад, придбання на ринках домашньої сільськогосподарської птиці чи худоби. В цих випадках суб'єкти абсолютно вільні в укладенні договору, визначенні його істотних умов. Водночас, при укладенні договорів, предметом яких виступають тварини особливих порід та з особливими характеристиками, сторонам варто детально прописувати вимоги до них та наслідки недотримання встановлених вимог до характеристик тварини. Так, у справі № 5023/1173/12 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Молочна ферма» про стягнення 457 902,09 грн. з приватного сільськогосподарського підприємства «Мамаївське» підставою для часткового задоволення позову стала відсутність домовленості, прописаної в договорі, щодо розміру та порядку притягнення до відповідальності за порушення зобов'язань у вигляді сплати пені та штрафу. Водночас, недотримання детально прописаних характеристик племінного поголів'я, як предмету договору, стало підставою для компенсації шкоди, пов'язаної з поставкою неякісного товару в сумі 29 460,25 грн. збитків, а 109 037,00 грн. відповідачем сплачені добровільно. Предметом договору купівлі-продажу були нетелі українські чорно-рябої молочної породи (тільні самки крупної рогатої худоби, які ще жодного разу не телились) в кількості 38 голів живою вагою від 450 кг до 600 кг кожна. За фактом було поставлено 35 одиниць великої рогатої худоби, а результати обстеження виявили, що з 35 одиниць 25 голів тільні, а 10 голів є неплідними [182].

Аналіз нормативних положень дає підстави виокремити особливості обороту домашніх тварин. Детальні правила поводження з такими тваринами затверджують органи місцевого самоврядування. Так, рішенням виконавчого

комітету Івано-Франківської міської ради від 18.04.2013 р. № 214 затверджені Правила утримання домашніх тварин підприємствами, організаціями і громадянами в місті Івано-Франківську [183] Р. 8 цих Правил деталізує умови угод, предметом яких є домашні тварини. Відповідно до п. 8.2. 8.2. дозволяється відчуження тварин особам, які досягли 18 років, або особам, які досягли 16 років, за письмовою згодою батьків цієї особи або осіб, що їх замінюють. Відповідно до п.п. 8.7. і 8.8. продаж тварин повинен здійснюватися у спеціально відведених місцях, що відповідають ветеринарно-санітарним вимогам. Дозволяється продаж домашніх тварин: на території власника тварини; у розплідниках племінних тварин, які зареєстровані належним чином; у притулках (міні-притулках); під час проведення спеціалізованих заходів (виставки, аукціони тощо); на торгових місцях у спеціалізованих закладах торгівлі, які обладнані відповідним чином.

У наукових дослідженнях обґрунтовуються пропозиції щодо додаткових умов укладення таких правочинів. Зокрема, Д. М. Луц пропонує «закріпити особливі правила дарування тварин, встановивши місячний строк перебування тварини в обдарованого. Якщо протягом зазначеного строку тварина не буде проявляти агресію до обдарованого та звикне до нього, тварина залишається в обдарованого, в інших випадках тварина має повертатися дарувальнику. Дарувальник протягом зазначеного часу має отримати право контролювати ставлення обдарованого по відношенню до тварини. По закінченню місячного строку, в разі залишення тварини в обдарованого, останній не може мати жодних претензій до дарувальника» [103, с. 5]. Дослідник також аргументує тезу про те, що «більш доцільним є укладання договору купівлі-продажу в письмовій формі, адже в разі дотримання письмової форми договору, відомості про тварину будуть відображені в письмовому документі, що в подальшому може полегшити процедуру захисту прав у разі виявлення певних негараздів, які можуть бути пов'язані зі здоров'ям тварини або неналежним утриманням» [103, с. 15]. Додаткові аргументи щодо письмової форми договору, з яким пов'язується

виникнення, зміна та припинення права приватної власності на об'єкти тваринного світу, представлені і в інших дослідженнях [184, с. 11].

Щодо диких тварин, то вони стають об'єктом цивільного обороту за умови, коли вони вилучені зі стану природної свободи на законних підставах. Це впливає, насамперед, з положень Закону України «Про тваринний світ», які відображають режим власності на об'єкти тваринного світу (детальніше про це буде розкрито в р. 3.1). Дикі тварини, що перебувають в стані природної свободи в межах території України, є об'єктами власності Українського народу. Автори науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України вказують, що «правомірно вилученими з цивільного обороту слід вважати об'єкти права виключної власності Українського народу... Дія наведеної норми поширюється на перераховані об'єкти в цілому, а не на їх складові частини» [1, с. 313]. Висновок про вилучення з цивільного обороту такого виду об'єктів обґрунтовує і О. А. Устименко: «...дика тварина, яка перебуває у стані природної волі, з позицій цивільного права може бути залучена в цивільний оборот тільки з моменту вилучення її із природного середовища» [185, с.135]. Дикі тварини у стані природної свободи не можуть відчужуватись чи переходити до когось в цивільно-правовому порядку, зокрема, за договором.

При цьому, варто звернути увагу на таку особливу договірну форму регулювання у відносинах щодо тваринного світу як договір про умови ведення мисливського господарства. На необхідність його укладення вказує ст. 21 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» [186]. Договір про умови ведення мисливського господарства укладається між центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового та мисливського господарства, і користувачами мисливських угідь. Типовий договір про умови ведення мисливського господарства затверджений наказом Мінлісгоспу України від 12.12.1996 р. № 153 [187]. Предметом договору (як закріплено Типовим договором) є мисливські угіддя відповідної площі, надані на основі відповідного рішення у встановлених

межах за відповідною картою-схемою, а також перелік мисливських тварин, які перебувають в межах цих угідь, станом на час підписання договору. Саме такий підхід до формулювання предмету дає підстави окремим науковцям визначати його як договір оренди об'єктів тваринного світу. Однак, в розумінні сутності цього договору ми цілком підтримуємо висновки Н. Р. Кобецької, яка, детально аналізуючи його зміст та регулятивну цінність, критично оцінює різні наукові підходи та визначає, що «незважаючи на вказівку в предметі договору на види і кількість диких тварин, інтерес користувача – сторони договору полягає не стільки в користуванні безпосередньо дикими тваринами як окремими живими організмами, як в експлуатації корисних властивостей території, відповідної земельної, лісової ділянки з усіма природними компонентами, яка є середовищем перебування мисливських тварин. Договір про умови ведення мисливського господарства покликаний в індивідуальному порядку, з урахуванням конкретного об'єкта, визначити і закріпити зобов'язання сторін, насамперед, щодо забезпечення належного стану мисливських угідь, їх збереження, охорони, впорядкування. Варто також зазначити і те, що даний договір не має достатнього самостійного регулятивного значення, оскільки фактично базується на рішенні відповідного органу місцевого самоврядування» [188, с. 101].

Як підкреслює В. В. Шеховцов, саме об'єкти тваринного світу, вилучені з навколишнього природного середовища, стають об'єктом вільного цивільно-правового обороту, і тому власники таких об'єктів мають право вільно реалізовувати свої права, укладати угоди щодо них (відчужувати, дарувати тощо) за умови їх збереження й незавдання шкоди довкіллю [184, с. 10]. Порядок утримання та розведення диких тварин, які перебувають у стані неволі або напіввільних умовах, затверджений наказом Мінприроди України від 30.09.2010 р. № 429 [189] вміщує легальне поняття «відчуження тварин» – передача права власності на тварин юридичним та фізичним особам за процедурами та у спосіб, що не заборонені чинним законодавством.

Однак, окремі види тварин (зокрема, диких тварин), які вилучені з навколишнього природного середовища, приналежні до категорії обмежених в цивільному обороті. Це види тварин, що підлягають особливій охороні. Базовим нормативним актом, який визначає оборот таких об'єктів є Конвенція ООН про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (1973 р.) [190]. Конвенція містить три Додатки з переліками видів флори і фауни, торгівля якими дозволяється лише з дотриманням положень Конвенції. Зокрема, як закріплює ст. II Конвенції, до Додатка I занесені всі види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими спричинює чи може спричинити на їхнє існування негативний вплив. Торгівля зразками таких видів має бути особливо суворо регульована з тією метою, щоб не ставити надалі під загрозу їхнє виживання, й має бути дозволена лише у виняткових випадках. Для експорту зразків цих видів необхідна видача та пред'явлення дозволу на експорт. На національному рівні ці відносини регулюються Законом України «Про тваринний світ», Законом України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», Законом України «Про Червону книгу України» [191] Законом України «Про приєднання України до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення» [192], Порядком видачі дозволів на імпорту та експорт зразків видів дикої фауни і флори, сертифікатів на пересувні виставки, реекспорт та інтродукцію з моря зазначених зразків, які є об'єктами регулювання Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, в частині осетрових риб і виробленої з них продукції [193].

Максимальні обмеження в обороті встановлені законодавством України щодо надр, які відповідно до ст. 4 Кодексу України про надра «є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності Українського народу на надра, є недійсними». За загальним правилом надра

надаються в користування центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, на підставі спеціальних дозволів на користування надрами. Водночас, певні законодавчо закріплені випадки, умови і механізми, які дають підстави говорити про існуючий на практиці оборот надр, існують.

Це, зокрема, положення ч. 3 ст. 79 Земельного кодексу України та ст. 23 Кодексу України про надра. Відповідно до ч. 3 ст. 79 Земельного кодексу України «право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд». А ст. 23 Кодексу України про надра визначає право землевласників і землекористувачів на видобування корисних копалин місцевого значення, торфу, підземних вод (крім мінеральних) та користування надрами для інших цілей і закріплює, що «землевласники і землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, а також підземні води (крім мінеральних) для всіх потреб, крім виробництва фасованої питної води, за умови, що обсяг видобування підземних вод із кожного з водозаборів не перевищує 300 кубічних метрів на добу».

Підземний простір, який за своїм правовим режимом підпадає рід режим надр, сьогодні активно використовується для здійснення різноманітної діяльності. Вона пов'язана не лише з формуванням фундаменту для наземної будівлі, а й використанням надр як самостійного об'єкту (підземні паркінги, торгові центри, транспортні об'єкти тощо). Такі об'єкти та, відповідно, підземний простір стають об'єктами цивільного та господарського обороту. В науковій літературі дискутується питання так званих «просторових прав», вказується на можливість самостійного існування прав на підземний простір [194]. П. Ф. Кулинич, аналізуючи землецентричну концепцію режиму

об'єктів нерухомості, відповідно до якої нерухомістю може бути сама земля (земельна ділянка) та все, що нерозривно зв'язане з нею, піднімає ряд проблем щодо автономного використання підземного простору: «Так, наприклад, навряд чи можна вважати пов'язаною із землею таку споруду, як підземний торговельний центр «Глобус» та інші об'єкти, розташовані під Майданом Незалежності та у інших місцях у м. Києві, а також у деяких інших великих містах нашої країни. за великим рахунком, спорудження підземного об'єкту нерухомого майна, повністю розташованого під земною поверхнею, у багатьох випадках не потребує відведення земельної ділянки для його будівництва та експлуатації. Причому можна прогнозувати, що у зв'язку з досягненням максимальної щільності забудови населених пунктів України та зростанням вартості вільних земель практика освоєння підземного простору (надр) земельних територій для забудови набуватиме більш інтенсивного розвитку принаймні у великих містах. Отже, в недалекому майбутньому землецентричність нерухомості перестане бути універсальною її характеристикою. Очевидно, законодавство України повинне відреагувати на такі зміни шляхом уточнення поняття нерухомого майна, відносячи до останнього не тільки будівлі, нерозривно пов'язані з земельними ділянками, а й будівлі, які розташовані під земною поверхнею та нерозривно пов'язані з надрами земельних ділянок» [195, с. 33-34].

Ст. 23 Кодексу України про надра надає право землевласникам і землекористувачам користування надрами, насамперед, для видобування корисних копалин місцевого значення без проходження процедури отримання дозволів. Р. С. Кірін з цього приводу робить висновок, що «по суті, ці суб'єкти права володіння, користування і розпорядження земельними ділянками мають право володіння і використання видобутих на цих ділянках корисних копалин місцевого значення для власного споживання, і при цьому використання (розпорядження) корисними копалинами місцевого значення не передбачає отримання економічної вигоди з передачею чи без передачі права власності на них» [196, с. 49].

Ще одна проблема пов'язана з оборотом прав на надра, а саме права користування надрами, що посвідчується спеціальним дозволом на користування надрами. Інтерес в цьому плані представляє ст. 49 Закону України «Про нафту і газ» [197], яка закріплює положення: «У разі, якщо діяльність, пов'язана з користуванням нафтогазоносними надрами, здійснюється на умовах договору про спільну інвестиційну діяльність, спільне виробництво, виробничу кооперацію, один із учасників цього договору зобов'язаний мати відповідний спеціальний дозвіл на користування нафтогазоносними надрами». Водночас відповідно до ч. 7 ст. 16 Кодексу України про надра та ч. 2 ст. 14 Закону України «Про нафту і газ» власник спеціального дозволу на користування надрами не може дарувати, продавати або в інший спосіб відчужувати права, надані йому спеціальним дозволом на користування надрами, іншій юридичній чи фізичній особі, в тому числі передавати їх до статутних капіталів створюваних за його участю суб'єктів господарювання, а також вноситись як вклад у спільну діяльність. Отже, законодавство однозначно закріпило обмеження оборотоздатності майнових прав, які випливають з володіння спеціальним дозволом на користування надрами. Разом з тим на практиці дії суб'єкта, внеском якого у спільну діяльність фактично є право користування надрами, посвідчене дозволом, не завжди знаходять належну правову оцінку. Прикладом може бути рішення господарських судів, підтверджені на рівні Вищого господарського суду України, про відмову у визнанні недійсним договору №3 від 10.06.2002 р. про спільну діяльність, укладеного між відповідачами – Дочірньою компанією «Укргазвидобування» Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» в особі Газопромислового управління «Львівоблгазвидобування» та Товариством з обмеженою відповідальністю «Карпатигаз». Суди не підтвердили порушення норм закону про заборону відчуження прав, наданих спеціальним дозволом, незважаючи на положення договору, згідно з яким «внеском першого учасника – ДК

"Укргазвидобування" НАК "Нафтогаз України" є право тимчасового користування свердловиною» [198].

Щодо інших природних об'єктів та ресурсів, які є об'єктами цивільних прав, (як наприклад, земельних лісових та лісових ділянок, водних об'єктів), українське законодавство останні роки розширює можливості передачі їх на основі традиційних цивільно-правових засад. Насамперед, такі можливості мають суб'єкти приватної власності на природні об'єкти. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 14 Лісового кодексу України громадяни та юридичні особи, які мають у приватній власності ліси, мають право продавати або іншим шляхом відчужувати відповідно до закону земельну лісову ділянку. Окремі законодавчі обмеження зокрема, щодо суб'єктного складу правочинів, спрямованих на відчуження лісів існують, про що буде сказано нижче. Крім того, Лісовий кодекс закріплює передачу лісових ділянок у довгострокове тимчасове користування на підставі договору. Відповідно до ч. 3 ст. 18 Лісового кодексу України «довгострокове тимчасове користування лісами – засноване на договорі строкове платне використання лісових ділянок, які виділяються для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, проведення науково-дослідних робіт». В. В. Семків у дисертаційному дослідженні «Договори у сфері використання природних ресурсів: цивільно-правовий аспект» доводить, «що договір довгострокового тимчасового користування лісовою ділянкою фактично є договором оренди, хоч так і не названий, оскільки суть зобов'язання, яке породжується договором, зводиться до строкового, платного користування лісовою ділянкою, відповідно до цільового призначення останньої» [199, с. 8].

Договір оренди виступає підставою передачі в користування водних об'єктів відповідно до ст. 51 Водного кодексу України. «Законодавче закріплення права на оренду водних об'єктів дало значний поштовх до поширення такої договірної форми на практиці» [200, с. 343]. Чинна редакція ст. 51 Водного кодексу України закріплює: «У користування на умовах

оренди для рибогосподарських потреб, культурно-оздоровчих, лікувальних, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей, проведення науково-дослідних робіт можуть надаватися водосховища (крім водосховищ комплексного призначення), ставки, озера та замкнені природні водойми». Особливістю оренди водних об'єктів є те, що вони надаються у користування на земельних торгах у комплексі із земельною ділянкою.

Власне, перехід природних об'єктів та природних ресурсів в порядку договору оренди (або договорів, що є орендними за своєю суттю) є найбільш поширеним. В. В. Луць, характеризуючи відносини, пов'язані з передачею майна у платне тимчасове володіння і користування для здійснення підприємницької діяльності на підставі договорів оренди, лізингу тощо, вказує, що «сутність цих відносин полягає у тому, що власник або інший законний володілець майна на платних засадах дозволяє господарську або іншу експлуатацію свого майна іншими особами, зберігаючи за собою право власності або інше речове право» [201, с. 185]. В. В. Семків формулює авторське визначення договору оренди природного ресурсу: «за договором оренди природного ресурсу орендодавець (власник або постійний користувач природного ресурсу) зобов'язується передати орендарю (тимчасовому користувачу) природний ресурс або його частину у користування відповідно до цільового призначення природного ресурсу в межах встановленого строку та за відповідну плату» [199, с. 4].

Аналіз доктринальних цивільно-правових підходів щодо оборотоздатності об'єктів цивільних прав та закріплені законодавством особливості оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів, дає підстави обґрунтувати особливі умови їх оборотоздатності.

Так, важливою умовою та вимогою законодавства в сфері цивільного обороту природних об'єктів та їх ресурсів є необхідність збереження цільового призначення та використання об'єктів. Конкретизація цільового призначення та використання природних об'єктів закріплена законодавчими актами.

Так, наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 23.07.2010 р. № 548 затверджено Класифікацію видів цільового призначення земель [202], якою деталізовані категорії земель, різновиди земель, які належать до тої чи іншої категорії, перелік можливих видів цільового призначення земель тощо. На думку І. В. Мироненка, одним з найбільш фундаментальних нормативних обмежень права власності на землю є вимога використання земельних ділянок за цільовим призначенням [203, с 108]. Є. А. Махін пропонує поділяти правові обмеження, що сприяють забезпеченню використання земельних ділянок певних категорій за цільовим призначенням, в залежності від мети їх встановлення на три групи: 1) заборони на зміну цільового призначення земельної ділянки, та (або) ландшафту; 2) закріплення виключних підстав зміни цільового призначення окремих земель (земельних ділянок); введення додаткових землевпорядних вимог; закріплення додаткових зобов'язань для суб'єктів, на користь яких здійснюється зміна цільового призначення земельних ділянок, що використовуються як основний засіб виробництва); 3) встановлення обмеженого режиму господарської діяльності на земельних ділянках (або територіях); закріплення умов щодо наявності спеціальних знань задля використання земельних ділянок певного цільового призначення; заборона запровадження окремих видів діяльності на земельних ділянках (або територіях), що не сумісна з їх цільовим призначенням (або метою встановлення (створення); обмеження забудови земельної ділянки) [204, с. 643]. Зокрема, в 2011 році прийнятий Закон України «Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах» [205], яким, серед іншого, було запроваджено мораторій на відчуження земельних ділянок рекреаційного призначення для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності (ст. 1).

Особливостями характеризується перехід права на земельну ділянку у разі набуття права на жилий будинок, однією з яких є необхідність

збереження цільового призначення земельної ділянки, що передбачено ст. 120 Земельного кодексу України та ст. 377 Цивільного кодексу України. На це наголосив Верховний Суд України в постанові «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»: «До особи, яка придбала житловий будинок, будівлю або споруду після 31 грудня 2003 р., згідно зі статтею 377 ЦК, а з часу внесення змін до статті 120 ЗК Законом України від 27 квітня 2007 р. № 997-V – і згідно зі статтею 120 ЗК, переходило право власності на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення, у розмірах, встановлених договором; а якщо договором це не було визначено, до набувача переходило право власності на ту частину земельної ділянки, яка зайнята житловим будинком, будівлею або спорудою, та на частину земельної ділянки, яка необхідна для її обслуговування. При переході права власності на будинок або його частину за договором довічного утримання до набувача переходило право на земельну ділянку, де вони розташовані, на умовах, на яких ця ділянка належала відчужувачу. В разі переходу права власності на будівлі та споруди до кількох осіб право на земельну ділянку визначалось пропорційно часткам осіб у вартості будівлі та споруди, якщо інше не передбачено в договорі відчуження останніх, а при переході права власності на будівлі та споруди до фізичних або юридичних осіб, які не могли мати у власності земельні ділянки, до них переходило право користування земельною ділянкою. З 1 січня 2010 р. до особи, яка набула право власності на житловий будинок (крім багатоквартирного), будівлю або споруду, переходить право власності, право користування на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення в обсязі та на умовах, встановлених для попереднього землевласника (землекористувача) відповідно до статті 377 ЦК і статті 120 ЗК в редакції Закону України від 5 листопада 2009 р. № 1702-VI» [108]. Вимога збереження цільового призначення земельної ділянки визначена і при переході прав на неї в порядку спадкування. В ч. 1 ст. 1225 Цивільного кодексу України встановлено: «Право власності на земельну

ділянку переходить до спадкоємців на загальних підставах, із збереженням її цільового призначення».

Відповідно до ч. 3 ст. 18 Лісового кодексу України довгострокове тимчасове користування лісами передбачає використання лісових ділянок, які виділяються для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, проведення науково-дослідних робіт. В р. 4 Правил використання корисних властивостей лісів, затверджених наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14 серпня 2012 р. № 502 [207] деталізовано цілі і напрями використання корисних властивостей лісів, які є основою використання їх в порядку довгострокового тимчасового користування. Зокрема, п. 4.3 Порядку визначає, що використання лісових ділянок для туристичних цілей здійснюється з метою організації та забезпечення маршрутного, похідного туризму (з пересуванням по маршруту пішки, на автомобілі, на лижах, верхи на конях та інших засобах), що має в основному оздоровчі та пізнавальні цілі. При цьому, одною з підстав припинення дії договору довгострокового тимчасового користування лісами Примірний договір [208] визначає «використання Стороною 2 відповідної земельної лісової ділянки не за цільовим призначенням».

Аналогічна вимога забезпечення визначеного цільового використання водних об'єктів прописана в правових актах, що закріплюють користування водними об'єктами на умовах оренди (ст. 51 Водного кодексу України). Типовий договір оренди водних об'єктів [209] при визначенні предмету договору включає вказівку на цільове використання водного об'єкту (для рибогосподарських потреб, культурно-оздоровчих, лікувальних, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей, проведення науково-дослідних робіт), порушення якого є підставою для розірвання договору.

Наступна особливість оборотоздатності природних об'єктів та їх ресурсів, пов'язана зі встановленням обмежень в суб'єктному та об'єктному складі відносин переходу об'єктів та прав на них.

Основні особливості та обмеження оборотоздатності земельним законодавством України встановлені щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення. «Оборотоздатність майнових прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення у сфері господарювання залежить від основного виду діяльності суб'єкта і цільового використання земельної ділянки. Головним критерієм оборотоздатності майнового (речового) права власності на земельні ділянки зазначеної категорії у сфері господарювання виступає основний вид діяльності суб'єкта, який повинен збігатися з категорією землі (для сільськогосподарського призначення). У разі передання інших майнових прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (права постійного користування, оренди) основним критерієм виступає цільове використання земельної ділянки за призначенням, що чітко встановлено у ЗК України» [209, с. 91]. Найсуттєвішим сьогодні є обмеження оборотоздатності в рамках мораторію на обіг сільськогосподарських земель. Свідченням особливої актуальності цього питання є, зокрема, неодноразові звернення до Конституційного Суду України з приводу визнання відповідного обмеження неконституційним. Ухвалою Конституційного Суду України від 01.12.2009 року № 66-уп/2009 [210] конституційне провадження по справі було припинено у зв'язку з невідомістю питання, порушеного у конституційному поданні. Ухвалами 14.02.2018 року № 4-у/2018 [211] та від 01.11.2018 року № 67-у/2018 [212] Конституційний Суд України двічі відмовив у відкритті конституційного провадження щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 14, 15 розділу Х "Перехідні положення" ЗК України. Водночас, в рішенні від 22 травня 2018 року у справі "Зеленчук і Цицюра проти України" Європейський Суд з прав людини надав правову оцінку відповідності мораторію на обіг земель положенням Конвенції. Суд відзначив, що незабезпечення державою законодавчої основи для здійснення права приватної власності на сільськогосподарські землі протягом багатьох років без чіткої вказівки щодо того, коли це буде зроблено, створило

ситуацію, яка суперечить вимогам "правомірності", що передбачені ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції [213]. Як вже підкреслювалося вище, необхідність врегулювання такої ситуації та скасування мораторію є необхідною умовою подальшого розвитку сільського господарства і економіки держави.

Обмеження оборотоздатності за суб'єктами існують і щодо інших категорій земель. «Законодавець визначає обмеження щодо суб'єктного складу власників і користувачів земельних ділянок категорії земель для житлової і громадської забудови. Так, відповідно до положень ст. 83 Земельного кодексу України майнові права на земельні ділянки, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю. У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності. Законодавець визначає, що не можуть передаватись у приватну власність земельні ділянки загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери тощо). Проте не забороняється перехід інших майнових прав на земельні ділянки загального користування населених пунктів розглядуваної категорії, зокрема на праві користування (оренди)» [209, с. 92].

Зважаючи на обмеження суб'єктів права приватної власності на ліси в Україні (таким правом наділені фізичні і юридичні особи України), земельні лісові ділянки не можуть переходити за договорами купівлі-продажу, міни, дарування до іноземних фізичних чи юридичних осіб.

Ще одною особливістю оборотоздатності природних об'єктів та їх ресурсів є особливий порядок укладення правочинів з ними. Законодавство, як правило, закріплює конкурентний порядок укладення угод, пов'язаних з передачею земельних ділянок, водних об'єктів, які перебувають в державній чи комунальній власності. Відповідно до ч. 1 ст. 127 Земельного кодексу України органи державної влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, визначених статтею 122 цього Кодексу, здійснюють продаж земельних

ділянок державної чи комунальної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) громадянам, юридичним особам та іноземним державам на підставах та в порядку, встановлених цим Кодексом. Ч. 1 ст. 134 кодексу закріплює, що земельні ділянки державної чи комунальної власності або права на них (оренда, суперфіцій, емфітевзис), у тому числі з розташованими на них об'єктами нерухомого майна державної або комунальної власності, підлягають продажу окремими лотами на конкурентних засадах (земельних торгах), крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті. Відповідно до ч. 5 ст. 51 водного кодексу водні об'єкти надаються у користування за договором оренди земель водного фонду на земельних торгах у комплексі із земельною ділянкою.

Ще одна особливість природних об'єктів та їх ресурсів як об'єктів цивільного обороту – це особливість їх майнової оцінки, визначення ціни (вартості). Безумовно, що природні об'єкти, які не створюються людиною та не є продуктом матеріального виробництва, не мають вартості в її класичному розумінні. Разом з тим, відповідно до законодавства природні об'єкти приналежні до об'єктів речових і зобов'язальних правовідносин; вони є просторовою базою для розміщення інших об'єктів нерухомості та тісно з ними пов'язані, набуваючи форму товару; власники природних об'єктів зобов'язані та здійснюють заходи щодо покращення стану та характеристик природних об'єктів, що передбачає додаткові матеріальні та фінансові вкладення. В оцінці природних об'єктів значення має їх ресурсна цінність, споживча цінність, доступність володіння і використання тощо. Вони підлягають економічній оцінці, яка передбачає різні підходи, але основним є «підхід, орієнтований на рентну оцінку природних ресурсів, оскільки він дозволяє врахувати усі вигоди і витрати від їх використання» [214, с. 36].

Ст. 200 і 201 Земельного кодексу України закріплюють основні підходи до економічної та грошової оцінки земель. Відповідно до ст. 200 «Економічна оцінка земель – це оцінка землі як природного ресурсу і засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві та як просторового базису

в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання та дохідність з одиниці площі. Економічна оцінка земель різного призначення проводиться для порівняльного аналізу ефективності їх використання. Дані економічної оцінки земель є основою грошової оцінки земельної ділянки різного цільового призначення». Згідно ст. 201 «Грошова оцінка земельних ділянок визначається на рентній основі. Залежно від призначення та порядку проведення грошова оцінка земельних ділянок може бути нормативною і експертною. Нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель тощо. Експертна грошова оцінка використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок». Докладніші правові засади проведення оцінки земель визначені Законом України «Про оцінку земель» [215]. В ст. 1 відповідного Закону визначається поняття «вартість земельної ділянки» – еквівалент цінності земельної ділянки, виражений у ймовірній сумі грошей, яку може отримати продавець та «ціна земельної ділянки» як фактична сума грошей, сплачена за перехід прав на земельну ділянку або на подібну до неї земельну ділянку від продавця до покупця. Постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531 затверджена Методика експертної грошової оцінки земель [216], яка використовується щодо земельних ділянок усіх категорій земель під час укладання цивільно-правових угод та переоцінки основних фондів для бухгалтерського обліку.

Оскільки ця Методика містить порядок розрахунку грошової оцінки різних категорій земель, зокрема, лісогосподарського призначення, водного фонду, вона фактично визначає порядок оцінки і лісових ділянок, і водних об'єктів, що розташовані на відповідних земельних ділянках. Крім того, для грошової оцінки інших природних об'єктів використовуються: Методичні вказівки з відведення і таксації лісосік, видачі лісорубних квитків та огляду

місць заготівлі деревини в лісах Державного агентства лісових ресурсів України, затверджені наказом Державного агентства лісових ресурсів України від 21 січня 2013 р. № 9 [217], Методика визначення розміру плати за надані в оренду водні об'єкти, затверджена наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 28 травня 2013 р. № 236 [218] та ін.

Таким чином, оборотоздатність природних об'єктів та їх ресурсів як об'єктів цивільних прав має суттєві особливості та обмеження, що визначаються спеціальним природноресурсовим законодавством. Однак, сьогодні відбувається розширення застосування у природноресурсових відносинах традиційних цивільно-правових механізмів, зокрема, використання договірних форм переходу природних об'єктів та прав на них від одного суб'єкта до інших. Розвиток суспільних відносин, господарсько-економічної системи вимагає створення принципово нового організаційно-правового механізму регулювання режиму природних об'єктів, що має базуватися на поєднанні традиційних імперативних заборон та зобов'язань із диспозитивними засадами.

Оборотоздатність природних об'єктів та їх ресурсів як об'єктів цивільних прав можна визначити як врегульовану нормами цивільного права можливість переходу прав на індивідуально-визначені, відокремлені ділянки природних об'єктів та природних ресурсів від одного суб'єкта до іншого з урахуванням умов та обмежень, встановлених природноресурсовим законодавством.

Висновки до розділу 2

З урахуванням проведеного в розділі 1 дослідження сутності, ознак та класифікаційних характеристик природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, в розділі 2 розкрита специфіка, прояви та базові засади цивільно-правового режиму, а також особливості та обмеження оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів.

Важливість уясування сутності, загальних характеристик і змісту правового режиму зумовлюється необхідністю забезпечення ефективного правового регулювання відповідних правовідносин. У розділі проведений детальний аналіз наукових досліджень категорії «правовий режим» в загальній теорії права, специфіки галузевих режимів, поняття цивільно-правового та приватно-правового режиму. Це дало можливість прийти до висновку, що правовий режим охоплює систему правових засобів, особливих для кожної галузі права, які забезпечують певний порядок регулювання відповідної групи відносин з урахуванням специфіки цих відносин. Цивільно-правовий режим визначається основоположними засадами приватно-правового регулювання – юридична рівність учасників правовідносин, їх майнова самостійність, вільне волевиявлення, ініціатива суб'єктів відносин стосовно встановлення правового зв'язку між собою тощо.

З урахуванням цінності природних ресурсів, можливостей їх різноманітного використання, залучення до задоволення різного характеру потреб та інтересів як суспільства в цілому, так і окремих осіб, обґрунтовано висновок, що цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів виступає елементом комплексного міжгалузевого правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів, спрямований на задоволення приватних майнових інтересів осіб, оперує приватно-правовими засобами регулювання. Цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів поширюється тільки на відносини майнового характеру, де допускається свобода та відносна самостійність учасників. Таким чином, цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів повинен відповідати базовим цивільно-правовим принципам регулювання, сфері цивільно-правового регулювання, регулюватись приписами цивільного законодавства, а також враховувати особливості самих природних об'єктів та природних ресурсів як особливих об'єктів цивільних прав.

З погляду цивільно-правового режиму природні об'єкти та природні ресурси можуть розглядатись як: 1) як об'єкти права власності Українського народу; 2) як об'єкти права приватної, державної та комунальної власності; 3) як об'єкти речових прав на чуже майно; 4) як об'єкти нерухомості; 5) як об'єкти цивільно-правових зобов'язань: договірних та позадоговірних.

У розділі проведено розмежування цивільно-правового режиму природних об'єктів та цивільно-правового режиму природних ресурсів з урахуванням обсягу та підстав виникнення речових і зобов'язальних прав суб'єктів. Обґрунтовано, що набуття права приватної власності на природні ресурси можливе без отримання на праві власності ділянок природних об'єктів і виникає практично щодо всіх різновидів природних ресурсів. Набуті в порядку права спеціального чи загального природокористування природні ресурси стають (за загальним правилом) власністю набувача. Доведено недосконалість формулювання ст. 333 Цивільного кодексу України та запропоновано нову редакцію відповідної статті з урахуванням визначених екологічних законодавством конструкцій права загального та спеціального природокористування.

Розділ включає характеристику особливостей цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів. Такими особливостями є: специфіка права власності на природні об'єкти та ресурси, зумовлена конституційною нормою про право власності Українського народу; більш ширший вплив публічного інтересу в механізмі цивільно-правового регулювання, що зумовлює встановлення цілого ряду обмежень цивільних прав на природні об'єкти та природні ресурси; особливий порядок виникнення цивільних прав на природні об'єкти та їх ресурси, поєднаний з реєстраційними, адміністративно-дозвільними, погоджувальними процедурами; обмеженість в цивільному обороті природних об'єктів.

Ключовим елементом правового режиму як порядку правового регулювання певного виду суспільних відносин є правові засоби, якими виступають правові явища, відображені в інструментах (постановах) та діях

(технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права. Цивільно-правовий режим включає систему особливих правових засобів регулювання відповідних відносин, які уособлюють суть приватно-правового механізму регулювання, а саме: речово-правові та зобов'язально-правові. При цьому в цивільно-правовому механізмі регулювання пріоритет мають дозволи як правові засоби регулювання.

У розділі виведено авторське поняття цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів та обґрунтовано узагальнений висновок, що для того, щоб описати цивільно-правовий режим того чи іншого об'єкта цивільних прав, необхідно виділити його з числа інших об'єктів, класифікувати його, охарактеризувати систему речових та зобов'язальних прав, які складаються щодо нього, вказати на особливості цивільного обороту даного об'єкта прав, визначити його основні риси та відмінності.

Значну увагу в розділі 2 приділено питанням оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав. При цьому, проаналізовано доктринальну цивільно-правову літературу для з'ясування сутності цивільного обороту та цивільної оборотоздатності та підтримано тези про розмежування натуральної і цивільної оборотоздатності, розширеного розуміння обороту не просто як переходу (руху) речей, а, насамперед, прав на них.

Виходячи з аргументів, викладених в попередньому розділі роботи, зроблено загальний висновок, що цивільну оборотоздатність природних об'єктів можна характеризувати за оборотоздатністю речей. Водночас, проблемним є запровадження Земельним кодексом України обороту права оренди земельної ділянки. Провівши системний аналіз і тлумачення актів земельного законодавства, встановлено різнобій в застосуванні понять («відчуження», «перехід», «право оренди», «право на оренду»), що вносить нерозуміння щодо сутності відповідних відносин та приводить до недосконалості, суперечливості законодавчого регулювання, підміні понять

та фактичному наданні праву оренди речового змісту, невідповідності положенням цивільного права. Подібні суперечливості земельного та цивільного законодавства не сприяють належній правозастосовній практиці та мали б бути усунуті шляхом їх узгодження на підставі усталених теоретичних підходів та висновків науки цивільного права.

В останні десятиріччя сфера цивільного обороту природних об'єктів та ресурсів постійно розширюється, що прямо пов'язано з об'єктивними суспільно-економічними процесами, трансформацією господарської системи. Але, характеризуючи цивільну оборотоздатність природних об'єктів, слід пам'ятати, що в цих відносинах вони виступають не як об'єкти екологічного права, абстрактні, умовно функціонально відособлені елементи єдиного природного середовища, що є основою життєдіяльності суспільства, а як індивідуально-визначені речі – об'єкти цивільних прав. В розділі проаналізовано існуючі наукові дослідження природноресурсового та земельного напрямків, а також проведено порівняння запропонованих представниками відповідних наук суміжних категорій – «обіг природних ресурсів», «ринок природних ресурсів», «обіг землі», «обіг земельних ділянок», «ринок землі». В результаті обґрунтовано такі висновки. Категорії «ринок природних ресурсів», «ринок землі» мають більше економічне забарвлення, можуть використовуватися для розуміння його економічної структури, принципів функціонування та ефективності. Загальна категорія «перехід прав на природні об'єкти та їх ресурси» включає не лише традиційні для цивільного обороту форми та способи, а й адміністративні механізми через передачу природних об'єктів та їх ресурсів у власність чи користування на підставі адміністративних актів (рішень, дозволів) державних органів. В широкому розумінні таке поняття може ототожнюватись з поняттям «обіг природних ресурсів». Про цивільний оборот природних об'єктів та їх ресурсів (а також «обіг» у вузькому його розумінні) можна говорити при переході їх як об'єктів цивільних прав у межах цивільно-правових відносин та на підставі цивільно-правових механізмів. В основі цивільного обороту

природних об'єктів та їх ресурсів лежать загальні приписи цивільного права з урахуванням специфіки, особливостей та обмежень переходу природних об'єктів та природних ресурсів і прав на них, встановлених земельним, природоресурсовим, екологічним законодавством.

Важливим висновком в питанні оборотоздатності природних об'єктів є висновок про спеціально дозвільний принцип регулювання їх оборотоздатності. Тобто, цивільний оборот природних об'єктів як об'єктів цивільних прав можливий лише у випадках, коли це прямо передбачено законодавством. Причому на забезпечення реалізації цього принципу в законодавстві слід закріпити чіткий перелік природних об'єктів, які вилучені з обороту, які обмежені в обороті та умови їх оборотоздатності. Вважаємо також за доцільне доповнити ст. 178 Цивільного кодексу частиною такого змісту: «Цивільний оборот земельних ділянок та відособлених частин природних об'єктів допускається лише у випадках та на умовах, встановлених законодавством».

Розділ включає дослідження оборотоздатності окремих видів природних об'єктів: земельних ділянок, тварин, ділянок надр (та прав користування ними), лісових ділянок, водних об'єктів. Результати дослідження підтверджують, що ступінь цивільної оборотоздатності різних природних об'єктів є різною, однак в більшості вони характеризуються обмеженою оборотоздатністю. Вільний оборот характерний для природних ресурсів, які на законних підставах вилучені з навколишнього природного середовища.

Аналіз доктринальних цивільно-правових підходів щодо оборотоздатності об'єктів цивільних прав, закріпленої законодавством специфіки обороту окремих природних об'єктів дає підстави обґрунтувати особливі умови їх оборотоздатності, а саме: збереження цільового призначення природних об'єктів при переході прав на них; обмеження суб'єктного та об'єктного складу відносин цивільного обороту; особливий порядок укладення правочинів (конкурсний, аукціонний); особливості визначення ціни (вартості) та майнової оцінки. Запропоновано розглядати

оборотоздатність природних об'єктів та їх ресурсів як врегульовану нормами цивільного права можливість переходу прав на індивідуально-визначені, відокремлені ділянки природних об'єктів та природних ресурсів від одного суб'єкта до іншого з урахуванням умов та обмежень, встановлених природноресурсовим законодавством.

РОЗДІЛ 3. РЕЧОВІ ПРАВА НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

3.1. Право власності

Законодавче регулювання права власності та інших речових прав в Україні ґрунтується на приписах книги 3 Цивільного кодексу України «Право власності та інші речові права». Під речовим правом розуміють право, яке забезпечує задоволення інтересів уповноваженої особи шляхом безпосереднього впливу на річ, що перебуває у сфері її володіння [219]. Г. Г. Харченко визначає суб'єктивне речове право як абсолютне майнове право, здійснення якого відбувається через самостійне та самодостатнє правове панування особи над об'єктом безпосередньо або опосередковано у порядку та в межах, встановлених законом [220, с. 22]. Р. А. Майданик в академічному підручнику «Речове право» зазначає, що «сутність речового права характеризується двояко: як відношення абсолютне з приводу речі (у розумінні усунення всіх третіх осіб) і речове, що встановлює панування над річчю, належну особі на праві власності, праві володіння, праві на чужу річ, абсолютному за своїм характером і забезпеченому захистом від усіх третіх осіб [221, с. 35].

У системі речових прав, визначеній книгою 3 Цивільного кодексу України, першочергове місце займає право власності. Розуміння права власності закріплене у ст. 316 Цивільного кодексу України: «Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб». Для права власності як абсолютного речового права характерною є можливість задоволення інтересу власника щодо об'єкту права власності через вчинення ним дій, які не суперечать закону. Розмежовуючи категорії «речове право» і «право власності», Г. Г. Харченко вказує: «Поняття речового права – це, перш за все, теоретична позиція, що дає можливість на практиці виявляти різні речово-

правові режими у вигляді, зокрема, окремих видів речових прав. Право власності, з іншого боку, має передусім практичний вимір, є тим речово-правовим режимом присвоєння, у якому потенціал речового права розкривається найбільш повно, але не всебічно» [220, с. 22]. Особливості змісту і здійснення права власності дають можливість виявити юридичну сутність цього речового права як найбільш повного суб'єктивного права, яке надає приватній особі найвищу юридичну владу над річчю (майном), що виявляється в здійсненні цього титулу своєю волею, незалежно від волі інших осіб [221, с. 312].

Модель правового регулювання права власності на компоненти навколишнього природного середовища має надважливе значення для економіко-правової системи будь-якої держави. Зважаючи на особливе значення землі, надр, лісів, вод та інших природних ресурсів, від того хто і в якому обсязі буде володіти, панувати над ними буде на пряму залежати ефективність їх використання та збереження. Саме на власника покладається основна відповідальність за стан природних об'єктів, які є природною основою існування суспільства. Сьогодні в Україні закріплений достатньо складний та багатофункціональний механізм права власності на природні об'єкти та їх ресурси в основі якого покладена конструкція «права власності Українського народу». Водночас, об'єктивний розвиток суспільних відносин привів до закріплення та існування різних видів права власності, в тому числі і приватної. Законодавчі приписи, які закріплюють правовий інститут власності на природні об'єкти та їх ресурси, представлені ст. 13, 14 Конституції України, гл. 23-27, 29 Цивільного кодексу України, а також відповідними статтями Земельного кодексу України, Водного кодексу України, Лісового кодексу України, Кодексу України про надра, Закону України «Про тваринний світ» та інших.

У наукових дослідженнях права власності на природні об'єкти та ресурси представлена система загальних (притаманних всім правовим формам власності незалежно від об'єкта, суб'єкта чи змісту) та спеціальних

(притаманних правовим формам власності саме на особливий об'єкт – природні ресурси та комплекси) ознак права власності на природні ресурси. До останньої групи О. І. Заєць відносить: 1) екологізація всіх її форм і відносин; 2) публічно-правовий характер права власності; 3) право власності на природні ресурси не є всеосяжним, бо не всі природні ресурси можуть перебувати у власності, а лише ті, що є відносно стабільними, підлягають індивідуалізації; 4) природні ресурси є самостійними об'єктами права власності, хоча в природному стані вони взаємопов'язані; 5) природні ресурси, хоч і є самостійними об'єктами права власності, але нерозривно пов'язані; 6) природні ресурси як об'єкти природного походження не мають вартості; 7) на деякі природні ресурси законодавчо встановлено виключне право власності народу або держави, яке означає, що ніхто, крім цих суб'єктів, не може мати у власності надра, води ліси та землі деяких категорій; 8) норми права, які регулюють відносини власності на природні ресурси, об'єднуються в інститут природоресурсового права й законодавства [222, с.11]. Погоджуючись загалом з більшістю названих особливостей, слід наголосити, що інститут права власності є класичним цивільно-правовим інститутом, і, незалежно від особливостей об'єктів власності, підпорядкований базовим положенням цивільного законодавства. «Центральне місце в регулюванні відносин власності належить цивільному праву, покликаному регулювати товарно-грошові відносини. Певні відносини власності можуть бути предметом регулювання чи охорони земельного, трудового, адміністративного, кримінального права. Однак до інституту права власності можуть бути належними лише ті їх норми, які: а) встановлюють приналежність майна та інших матеріальних благ власникові; б) встановлюють підстави та умови виникнення у суб'єктів права власності; в) визначають обсяг повноважень власника щодо володіння, користування, розпорядження матеріальними благами; г) встановлюють підстави та умови припинення права власності на приналежні суб'єкту матеріальні блага; д)

встановлюють правові засоби захисту (речово-правові) прав власника» [223, с. 25].

Основна особливість, що визначає правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів, і, зокрема, режим речових прав щодо них, пов'язана з конституційною конструкцією «право власності Українського народу» (про це вказувалось в р. 2.1 роботи). Ознаками права власності Українського народу О. О. Первомайський визначає: а) абсолютність його природи, б) незмінність його суб'єкта, в) незмінність його змісту, г) неможливість припинення чи обмеження будь-якими законами, г) інституційний характер цього права для визначення суб'єктів, змісту тощо прав на користування вказаними природними ресурсами, д) інституційний характер цього права для забезпечення існування держави України як політико-соціального утворення та суб'єкта міжнародного права [224, с. 218-219]. До того ж для конструкції «право власності Українського народу» характерний яскраво виражений публічний аспект (щодо суб'єкта, об'єктів, цільової спрямованості регулювання). О. А. Вівчаренко констатує, що Конституція України закріплює пріоритет суспільних інтересів у раціональному використанні і комплексній охороні земельних ресурсів, що забезпечуються публічно-правовим характером відповідних відносин [225, с. 98]. У монографії «Право власності на землю Українського народу» В. В. Носік робить висновок, що «зміст правомочностей Українського народу щодо володіння, користування і розпорядження землею має публічно-правовий характер, оскільки здійснення права власності на землю народу має бути спрямоване на забезпечення національної безпеки, а також народного і державного суверенітету» [143, с. 499]. Науковцями також висловлюється думка, що право власності Українського народу на природні ресурси є особливим публічно-правовим поняттям, яке сполучає регулятивний потенціал різних галузей українського законодавства (як приватноправових, так і публічно-правових), характерне високою загально-соціальною та спеціально-юридичною значимістю і

спрямованістю на задоволення загальнонародних, публічних економічних, соціальних, екологічних, культурних та інших інтересів [226, с. 43-44].

У цьому контексті варто звернутися до конструкції публічної власності. Однією з ознак, що притаманна публічній власності, є особливість об'єктів – це найбільш значущі, унікальні ресурси у сфері забезпечення влади народу, суверенності держави і самостійності влади, державних утворень і муніципалітетів, джерела таких ресурсів (наприклад, земля, надра) [227, с. 72]. Автори доктринальної монографії, присвяченої проблемам права власності, аналізуючи поняття «публічна власність» та співставляючи її з приватною і державною власністю приходять до висновку, що «у разі необхідності збереження будь-якого майна виключно за державою з урахуванням того, що ця потреба має не тимчасовий, а досить тривалий або постійний характер, таке майно повинно перебувати не в режимі звичайної приватної (зокрема і державної – *прим. авт.*) власності, а саме в режимі власності публічної, як тієї власності, в змісті якої не вбачається класичних повноважень щодо володіння, користування і розпорядження. Така виключна державна власність може і, мабуть, повинна формуватися на підставі існуючого права власності Українського народу з визначенням Конституцією України переліком об'єктів цієї власності» [145, с. 111-112]. Виходячи з цього, підтримуємо висновок Г. В. Мороз, що «публічна власність на природні ресурси є умовою для реалізації публічних інтересів (публічних суспільних та публічних державних), з метою забезпечення економічних основ конституційного ладу і національної безпеки держави та підтримки якості навколишнього природного середовища в інтересах теперішніх і майбутніх поколінь» [228, с. 125]. Визнання законодавцем природних об'єктів та природних ресурсів об'єктами права власності Українського народу підтверджує та вказує на особливе значення таких об'єктів для життєдіяльності всього суспільства. В цій конструкції знаходить яскравий прояв захист суспільного інтересу, хоч, з іншої сторони, вона не позбавлена політико-правового забарвлення.

Незважаючи на відсутність законодавчо закріпленої конструкції публічної власності, правова наука часто оперує цим поняттям як збірним поняттям власності, суб'єктом якої не є приватна особа. Так, О. І. Харитонова вважає, що право власності має бути поділено на два визначальних види: 1) право приватної власності; 2) право публічної власності [229, с. 254]. Традиційно, різновидами (формами) публічної власності визнається: власність Українського народу, державна власність, комунальна власність [221, с. 259-260]. Аналогічно, щодо природних об'єктів, природних ресурсів та комплексів науковці відзначають, що «право власності на природні об'єкти й комплекси може бути у формі – публічній (Українського народу, державній і комунальній) і приватній. При цьому, як вбачається, що стосується зазначених об'єктів і комплексів, перша повинна бути домінуючою» [230, с. 86]. Більшість природних ресурсів України перебуває у власності Українського народу, державній та комунальній власності. Аналіз діючого природноресурсового законодавства показує, що обсяг природних ресурсів, які можуть перебувати у приватній власності фізичних та юридичних осіб, мінімальний (за винятком, хіба що, земельних ділянок). Це зумовлено тим, що використання природних об'єктів та ресурсів, які перебувають у приватній власності, спрямоване на задоволення потреб окремих фізичних або юридичних осіб, але природні об'єкти та їх ресурси (як об'єкти власності) мають загальносуспільну цінність і повинні задовольняти інтереси суспільства в цілому, територіальних громад чи іншої соціальної спільноти.

В розділі 2.1 нами наводились позиції окремих науковців, які критикують самостійний характер права власності Українського народу та ототожнюють її з правом державної власності. Однак, право власності Українського народу і право державної власності відрізняються за суб'єктним складом та порядком здійснення. У дисертаційному дослідженні Ю. А. Ушакова «критично сприймає поширену в науці позицію, що власність Українського народу є державною власністю. В ч. 1 ст. 318 та ст. 324 ЦК

України Український народ визначено самостійним суб'єктом права власності. Ці норми дають підстави вважати Український народ повноправним учасником приватних, а не лише публічних відносин» [231, с. 11].

Одним з формальних підтверджень нетотожності права власності Українського народу і права державної власності є відповідні положення законодавчих актів. Зокрема, ст. 7 Лісового кодексу України закріплює: «Ліси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу. Ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. Суб'єктами права власності на ліси є держава, територіальні громади, громадяни та юридичні особи». Відповідно до ст. 4 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» «території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу. Регіональні ландшафтні парки, зони – буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України». З іншого боку, щодо окремих природних об'єктів законодавець встановив тільки режим власності Українського народу. Це, зокрема, стосується надр (ст. 4 Кодексу України про надра) і вод (ст. 6 Водного кодексу України).

Ототожнення права власності Українського народу і державної власності, на нашу думку, пов'язано також з тим, що конструкція «право власності Українського народу» замінила існуючу в радянському законодавстві конструкцію «виключної державної власності» на всі об'єкти природи. Але, як вказується в науковій літературі, «в радянський період

право виключної власності на природні об'єкти переважно трактувалося в сенсі їх виключення з майнового цивільно-правового обігу» [232, с. 98]. Сьогодні ж ситуація кардинально інша. Важливим висновком з формулювання ст. 13 Конституції України є відхід від привілейованого становища держави як власника землі та інших природних ресурсів. Саме на такому значенні відповідної норми Конституції України наголошують і представники земельно-правової науки [143, с. 322], і представники цивілістичної наукової школи [145, с. 109]. І. І. Каракаш проводячи характеристику і розмежування власності Українського народу (народної власності) і державної власності підсумовує, що «в сучасному українському законодавстві право «виключної» власності на природні об'єкти та їх ресурси ніде не зустрічається стосовно державної природноресурсової власності. Отже, право державної власності на природні об'єкти є не виключним, а «звичайним» правом, а держава в особі своїх органів влади, виступає в якості його «ординарного» учасника правовідносин власності» [232, с. 104].

Ще одне питання, пов'язане з аналізом права власності на природні об'єкти та їх ресурсів, лежить в площині суб'єктів права власності та суб'єктів здійснення права власності. В ст. 13 Конституції України та ч. 2 ст. 324 Цивільного кодексу України закріплено: «Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України». Тобто, Український народ варто визначати суб'єктом права власності на природні об'єкти та їх ресурси, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування – суб'єктами здійснення цього права власності. Водночас, суб'єктом державної власності є держава Україна, а, як вказано в ч. 2 ст. 326 Цивільного кодексу України, «від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади».

У природноресурсових кодексах і законах конкретизуються переліки відповідних суб'єктів здійснення права власності Українського народу і права власності держави. Зокрема: Український народ здійснює право власності на

надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам виконавчої влади (ч. 1, 2 ст. 4 Кодексу України про надра); Український народ здійснює право власності на води (водні об'єкти) через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Окремі повноваження щодо розпорядження водами (водними об'єктами) можуть надаватися відповідним органам виконавчої влади та Раді міністрів Автономної Республіки Крим (ч. 2, 3 ст. 6 Водного кодексу України); від імені Українського народу права власника на ліси здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України (ч. 2 ст. 7 Лісового кодексу України); від імені Українського народу права власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення, здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про тваринний світ»). Щодо суб'єктів здійснення державної власності, то, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 8 Лісового кодексу України право державної власності на ліси набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій відповідно до закону. Саме ці державні органи здійснюють від імені держави розпорядження лісами, наприклад, надають ліси (земельні лісові ділянки) на праві постійного користування державним лісгосподарським підприємствам.

При цьому, природноресурсове законодавство містить і інший підхід до визначення суб'єктів права державної власності та природні об'єкти. Так, відповідно до ст. 6 Закону України «Про тваринний світ» об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права державної або комунальної власності. Але підприємства державної форми

власності не є безпосередніми суб'єктами права державної власності. За ними відповідне майно (в цьому випадку об'єкти тваринного світу) закріплюється на основі права господарського відання або права оперативного управління. Аналогічна ситуація спостерігається щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Ті з них, які можуть перебувати в державній власності, теж фактично закріплюються на праві господарського відання за створеними юридичними особами, наприклад, державними зоологічними парками чи державними ботанічними садами.

Питання суб'єктів права власності має важливе практичне значення, в першу чергу з позицій захисту порушених прав. Досліджуючи проблеми захисту речових прав, О. О. Кот в своїй монографії обґрунтовує висновок, що застосування речового способу захисту можливе лише носієм речового права [233, с. 308]. На підтвердження наводиться судова практика: «Показовою в цій частині є справа, за обставинами якої позивач звернувся до суду з позовом до відповідача про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою, посиляючись на те, що відповідач встановив на належній йому земельній ділянці торговельні павільйони, чим створив перешкоди у її використанні. Заочним рішенням Києво-Святошинського районного суду, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду Київської області, позов був задоволений: відповідача зобов'язано усунути перешкоди у користуванні земельною ділянкою через знесення всіх належних йому торговельних павільйонів та інших споруд. Однак Верховний Суд України із вказаними висновками не погодився на тій підставі, що позивач уклав з третьою особою договір купівлі-продажу належної йому на праві власності спірної земельної ділянки, у зв'язку із чим його право на цю земельну ділянку припинилося. Звернувшись із зазначеним позовом та вже не маючи права на спірну земельну ділянку, позивач не міг вимагати усунення перешкод у користуванні нею і в суду не було підстав для задоволення його позову [234]».

На думку, О. М. Вінник, своєрідність права державної власності полягає в тому, що функції власника щодо об'єктів державної власності (засобів виробництва у тому числі) здійснюються вищими органами державної влади: Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України і реалізуються через їх повноваження щодо визначення складу, структури, динаміки розвитку єдиного фонду державної власності, нормативно-правового регулювання відносин державної власності, а також щодо передачі окремих частин єдиного фонду державної власності в господарське управління певних центральних органів виконавчої влади та встановлення порядку управління вказаними частинами [235, с. 89].

Законодавче закріплення права державної власності на природні об'єкти, ресурси та комплекси представлене в актах земельного і природноресурсового законодавства по-різному. Земельний кодекс України акцентує увагу на суб'єктах права власності на землю і, зокрема, в ст. 80 серед суб'єктів права власності називає державу, «яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності». Крім того ст. 84 Земельного кодексу України присвячена регулюванню об'єктів права державної власності на землю. Традиційно, норма, присвячена об'єктам власності, формулюється через виключення інших форм власності, а саме: «У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності». Водночас, в системі об'єктів права державної власності можна виділяти ті, що можуть бути об'єктом приватизації і на підставі та порядку визначеному законом переходити у приватну власність, а також ті, які не можуть бути передані в приватну власність. Ці об'єкти права власності на землю є об'єктами права виключної державної власності. Відповідно до ч. 4 ст. 84 Земельного кодексу України До земель державної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать: а) землі атомної енергетики та космічної системи; б) землі під державними залізницями, об'єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту; в) землі оборони; г) землі під

об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; г) землі лісогосподарського призначення, крім випадків, визначених цим Кодексом; д) землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом; е) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук; є) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; ж) земельні ділянки, закріплені за державними закладами професійної (професійно-технічної) освіти; ж-1) земельні ділянки, закріплені за державними закладами фахової передвищої освіти; з) земельні ділянки, закріплені за державними закладами вищої освіти; і) земельні ділянки, що використовуються Чорноморським флотом Російської Федерації на території України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; ї) землі під об'єктами інженерної інфраструктури загальнодержавних та міжгосподарських меліоративних систем, які перебувають у державній власності.

Подібний механізм встановлення виключної державної власності встановлений щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Відповідно до ч. 3 ст. 4 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття цього Закону, не підлягають приватизації.

Право державної власності як самостійний різновид права власності визначено також Лісовим кодексом України. Відповідно до ст. 8 Лісового кодексу України «у державній власності перебувають усі ліси України, крім лісів, що перебувають у комунальній або приватній власності. Право державної власності на ліси набувається і реалізується державою в особі

Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій відповідно до закону». За даними Державного агентства лісових ресурсів України переважна більшість лісів перебуває у державній власності. В процесі розмежування земель до комунальної власності належать близько 1,3 млн га (13%) земельних ділянок лісогосподарського призначення, що знаходяться у постійному користуванні комунальних підприємств, підпорядкованих органам місцевого самоврядування. Частка лісів приватної власності становить менше 0,2% загальної площі лісових земель [236, с. 8]. «Панування державної власності на ліси пояснюється своєрідністю цього об'єкту. Особливість інституту права власності на ліси полягає в тому, що він зачіпає довготривалі й різноманітні інтереси окремих осіб, місцевого населення, держави в цілому, а в ширшому вимірі – і міжнародного товариства та прийдешніх поколінь. Тому державне регулювання права власності на ліси, зазвичай, поширюється значно далі від регулювання власності на інші об'єкти» [237, с. 41].

Ще одним різновидом публічної власності є право комунальної власності, про яке йдеться в ст. 327 Цивільного кодексу України. Легальне визначення цього поняття закріплює ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [238]: «право комунальної власності – право територіальної громади володіти, доцільно, економно, ефективно користуватися і розпоряджатися на власний розсуд і в своїх інтересах майном, що належить їй як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування». Відповідно з класичною цивільно-правовою конструкцією права власності в цьому визначені відображені три правомочності власника: володіння, користування, розпорядження. Разом з тим, ч. 2 ст. 327 Цивільного кодексу України закріплює: «Управління майном, що є у комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування. Як наголошується в науковій літературі, «принципово важливою правомочністю комунального власника є правомочність «управління», під яким у цивілістичному аспекті

слід розуміти комплекс дій, спрямованих на об'єкт власності чи інше титульне володіння. Навпаки, управлінська діяльність, пов'язана з використанням певного майна з погляду публічного права, являє собою комплекс цілеспрямованих дій, об'єктом яких вже є певний суб'єкт, лише впливом на поведінку (дії) якого (через якого) забезпечується реалізація волі суб'єкта управлінської діяльності [224, с. 232]».

Саме розуміння ролі і статусу органів місцевого самоврядування у відносинах, пов'язаних з розпорядженням об'єктами комунальної власності, зокрема земельними ділянками має особливе практичне значення та стало предметом аналізу та роз'яснень вищих судових інстанцій. В рішенні Конституційного Суду України від 1 квітня 2010 року у справі № 10-рп/2010 щодо офіційного тлумачення положень частини першої ст. 143 Конституції України, п. «а», «б», «в», «г» ст. 12 Земельного кодексу України, п. 1 ч. першої ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України вказано: «положення пунктів "а", "б", "в", "г" статті 12 Земельного кодексу України у частині повноважень сільських, селищних, міських рад відповідно до цього кодексу вирішувати питання розпорядження землями територіальних громад, передачі земельних ділянок комунальної власності у власність громадян та юридичних осіб, надання земельних ділянок у користування із земель комунальної власності, вилучення земельних ділянок із земель комунальної власності треба розуміти так, що при вирішенні таких питань ці ради діють як суб'єкти владних повноважень; положення пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України стосовно поширення компетенції адміністративних судів на "спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності" слід розуміти так, що до публічно-правових спорів, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів, належать і земельні спори фізичних чи юридичних осіб з органом місцевого самоврядування як суб'єктом владних повноважень, пов'язані з оскарженням його рішень, дій чи бездіяльності»

[239]. Представники земельно-правової науки наголошують на тому, що «функції органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері розподілу та перерозподілу земель, особливо в частині приватизації земель, передбачають забезпечення відповідного права кожного громадянина на одержання земельної ділянки безоплатно і не спрямовані на розподіл земель з метою забезпечення інтересів власника: держави, територіальної громади. Відповідно органи державної влади та місцевого самоврядування, виступаючи в цьому випадку від імені Українського народу, здійснюють владні повноваження та повинні гарантувати абсолютно рівні можливості кожного на отримання такої ділянки» [240, с. 210].

Однак, не слід забувати, що при реалізації прав власників земельних ділянок, органи місцевого самоврядування вступають з іншими особами у правовідносини, які мають характер цивільних, приватно-правових. На цьому наголосив Вищий господарський суд України в постанові пленуму від 17 травня 2011 р. № 6 «Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин» [241]. В п. 1.2.2 постанови йдеться: «Органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування у правовідносинах щодо розпорядження земельними ділянками державної та комунальної власності (наданні земельних ділянок громадянам та юридичним особам у власність або в користування, відчуженні земельних ділянок державної або комунальної власності, укладенні, зміні, розірванні договорів купівлі-продажу, ренти, оренди земельної ділянки та інших договорів щодо земельних ділянок, встановленні сервітуту, суперфіцію, емфітевзису, в тому числі прийнятті державними органами та органами місцевого самоврядування відповідних рішень) діють як органи, через які держава або територіальна громада реалізують повноваження власника земельних ділянок. Реалізуючи відповідні повноваження, державні органи або органи місцевого самоврядування вступають з юридичними та фізичними особами у цивільні та господарські правовідносини. Отже, у таких відносинах держава або територіальні громади є рівними учасниками

земельних відносин з іншими юридичними та фізичними особами, у тому числі з суб'єктами підприємницької діяльності. Таким чином, справи у спорах за участю державних органів та органів місцевого самоврядування, що виникають з правовідносин, у яких державні органи та органи місцевого самоврядування реалізують повноваження власника землі, а також в інших спорах, які виникають із земельних відносин приватноправового характеру, за відповідності складу сторін спору статті 1 ГПК підвідомчі господарським судам». Такий підхід підтверджує також практика нинішнього Верховного Суду. Йдеться, зокрема, про постанову Великої Палати Верховного Суду від 4.04.2019 у справі №727/1002/17. З позовом до суду звернулась фізична особа-підприємець, у якому просив визнати протиправними дії міськради щодо прийняття пунктів 23 та 23.1 її рішення від 8 грудня 2016 року № 508 «Про розгляд звернень юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців щодо надання земельних ділянок в оренду, поновлення договорів оренди землі, визнання такими, що втратили чинність, та внесення змін до окремих пунктів рішень з цих питань» та скасувати зазначені пункти. Ухвалюючи постанову, Велика палата Верховного Суду констатувала: «Як убачається з матеріалів справи, ФОП ОСОБА_3 оскаржує окремі пункти ненормативного акта органу місцевого самоврядування про відмову в поновленні договору оренди земельної ділянки, яка є комунальною власністю, а міськрада під час здійснення повноважень власника землі є рівноправним суб'єктом земельних відносин. Отже, виник спір про цивільне право, і подальше оспорювання права оренди на спірні земельні ділянки не має вирішуватися за правилами адміністративного судочинства, адже адміністративний суд позбавлений правових (законодавчих) можливостей установлювати (визнавати) належність права оренди на земельні ділянки. Вирішуючи спір по суті, суди залишили поза увагою те, що у відносинах, які склалися між сторонами, відповідач як власник землі вільний у виборі суб'єкта щодо надання йому права оренди земельної ділянки в порядку, встановленому законом, при цьому він не здійснював владних управлінських функцій. З огляду на зміст

позовних вимог, характер спірних правовідносин, обставини, встановлені судами попередніх інстанцій, та враховуючи суб'єктний склад учасників справи, Велика Палата Верховного Суду вважає, що цей спір має вирішуватися в порядку господарського судочинства» [242]. Такі позиції суду ще раз підтверджують принцип рівноправності суб'єктів власності та цивільно-правову природу відносин власності, в тому числі державної і комунальної.

Відповідно до ч. 2 ст. 83 Земельного кодексу України у комунальній власності перебувають: а) усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності; б) земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування. Таким чином, право комунальної власності на землю не обмежене тільки місцем розташування земельних ділянок (межами населених пунктів), а й пов'язане з нерухомим майном комунальної власності.

Водночас, лісове законодавство комунальну власність на ліси пов'язує, насамперед, з місцем їх розташування. Відповідно до ст. 9 Лісового кодексу України «у комунальній власності перебувають ліси в межах населених пунктів, крім лісів, що перебувають у державній або приватній власності. У комунальній власності можуть перебувати й інші ліси, набуті або належать до об'єктів комунальної власності в установленому законом порядку». У ст. 11 Лісового кодексу України встановлено, що право комунальної власності на ліси набувається при розмежуванні в установленому законом порядку земель державної і комунальної власності, а також шляхом передачі земельних ділянок з державної власності в комунальну та з інших підстав, не заборонених законом. Нині правове регулювання та встановлення лісів комунальної власності здійснюється за залишковим принципом, оскільки приналежність лісів до комунальної власності та випадки набуття територіальними громадами права комунальної власності на ліси є суттєво обмеженими. В наукових публікаціях спостерігається протилежні позиції

щодо існування комунальної власності на ліси. Наприклад, відзначається, що стан організації лісового господарства та боротьби з порушеннями лісового законодавства в лісах системи Держкомлісгоспу набагато кращий, ніж в лісах, віднесених до сфери відання інших суб'єктів, як державних, так і комунальних, тому немає підстав говорити про обмеження ресурсної та фінансової сфер місцевого самоврядування, оскільки аграрні ліси сьогодні вимагають більше капіталовкладень в їх охорону, захист та відновлення, ніж можуть принести доходу [243, с. 71]. Інші ж, визнають ці категорію лісів перспективною, однак вказують певні проблеми щодо правового регулювання комунальних лісів: «потреба надати комунальним лісам статусу місцевого ресурсу, чітке визначення прав та обов'язків комунальних власників та створення правової бази нових форм користування комунальною власністю на основі договорів на довгострокове господарювання й ужитку» [237, с. 143].

Відмінний підхід від земельного і лісового законодавства в питанні комунальної власності на природні об'єкти закріплює законодавство про тваринний світ. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про тваринний світ» об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями комунальної форми власності, є об'єктом права комунальної власності. В цьому випадку реалізується інший спосіб здійснення права комунальної власності, що об'єктивно пов'язано з об'єктом власності – об'єктами тваринного світу, які є рухомими об'єктами та не прив'язані до певних обмежених територій (зокрема, територій населених пунктів). Як зазначають автори науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України, «право комунальної власності може здійснюватися і через комунальні підприємства, установи та організації, хоча спеціального акта про це немає. Правове регулювання відносин щодо майна комунального унітарного підприємства, яке знаходиться у комунальній власності і перебуває у нього на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління

(комунальне некомерційне підприємство), відбувається на підставі ст. 78 ГК» [1, с. 543].

Досліджуючи загальні положення права комунальної власності на природні об'єкти та природні ресурси, О. І. Настіна робить висновки: «1) правовий режим природних ресурсів територіальних громад тісно пов'язаний з правовим режимом земельної ділянки, на якій вони розташовані; 2) відсутність комплексного нормативно-правового акта, який би системно регулював відносини комунальної власності, є перешкодою до здійснення права комунальної власності на природні ресурси; 3) Земельний кодекс України не виконує своєї кодифікативної функції у питанні регулювання права комунальної власності на земельні ресурси територіальних громад; 4) сучасний стан законодавства дає підстави для можливих зловживань у реалізації права комунальної власності на природні ресурси територіальних громад; 5) територіальна громада не є повноцінним власником усіх природних ресурсів, що розташовані на її території» [244, с. 72].

Формування інституту права приватної власності на природні об'єкти пов'язані з кардинальними змінами суспільно-політичного ладу української держави в 90-их роках минулого століття. Основою цих змін стало земельне законодавство. Редакція Земельного кодексу України від 13.03.1992 р. [245] в ст. 3 закріпила: «Власність на землю в Україні має такі форми: державну, колективну, приватну. Усі форми власності є рівноправними». Пізніше подібного змісту припис набув конституційного значення (ст. 14 Конституції). В подальшому земельне законодавство повною мірою сприйняло конструкцію права приватної власності на землю як можливості фізичних та юридичних осіб володіти, користуватися та розпоряджатися земельними ділянками в межах, встановлених законодавством.

За загальним правилом ст. 325 Цивільного кодексу України суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи. Крім того, базові положення щодо суб'єктів права власності на землю (земельну ділянку), в тому числі суб'єктів приватної власності, закріплені ст. 374 Цивільного

кодексу України. Спеціальне регулювання відносин права приватної власності на землю визначається Земельним кодексом України. Ст. 81 Земельного кодексу України «Право власності на землю громадян» встановлює: «Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності; в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; г) прийняття спадщини; г) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю). Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності». Ст. 82 Земельного кодексу України «Право власності на землю юридичних осіб» визначає загальні положення набуття права власності на землю юридичними особами: «Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного капіталу; в) прийняття спадщини; г) виникнення інших підстав, передбачених законом. Іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення: а) у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні; б) за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна». Детальніші правила набуття права приватної власності на земельні ділянки містять наступні статті відповідного законодавчого акту.

Приватно-правова характеристика земельної ділянки як об'єкта цивільних прав, зокрема, права власності, та основні проблеми, пов'язані з набуттям та реалізацією прав на неї піднімалися в попередніх розділах роботи. Варто ще раз наголосити на суттєвих законодавчих обмеженнях права приватної власності на землю. О. Г. Бондар розрізняє ці обмеження за правосуб'єктністю власника і за правовим режимом земель [73, с. 14]. Як зазначається в узагальненні Верховного суду України, закріплений у п. 1 ч. 2 ст. 319 Цивільного кодексу України принцип, відповідно до якого дії власника щодо його майна не повинні суперечити закону, є загальним універсальним обмеженням прав власника. Відсутність прямої заборони в законі надає власнику широке коло можливостей для здійснення права власності, в той час як заборона на здійснення певних дій є механізмом стримування власника. Зокрема, власник земельної ділянки не вправі використовувати її не за цільовим призначенням або з порушенням екологічних вимог (ст.ст. 91, 143, 144 Земельного кодексу України) [246].

Крім права приватної власності на землю, законодавством прямо закріплена приватна власність на ліси та об'єкти тваринного світу. Лісовий кодекс України у ст. 10 встановлює, що ліси в Україні можуть перебувати у приватній власності. Суб'єктами права приватної власності на ліси є громадяни та юридичні особи України. В наукових дослідженнях право приватної власності на ліси визначається як «система законодавчо визначених спеціально-правових норм, які надають можливість громадянам та юридичним особам України у визначених межах володіти, користуватися та і на свій розсуд розпоряджатися на підставі правовстановлюючих документів земельною лісовою ділянкою та реалізовувати надані законом права та обов'язки власника лісу, нести юридичну відповідальність за їх невиконання» [247, с. 7].

Право приватної власності на ліси обмежене щодо суб'єктно-об'єктного складу, умов набуття лісів у власність, прав власників тощо. Ст. 12 Лісового кодексу України закріплює механізм набуття приватної власності на ліси:

«Громадяни та юридичні особи України можуть безоплатно або за плату набувати у власність у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств замкнені земельні лісові ділянки загальною площею до 5 гектарів. Ця площа може бути збільшена в разі успадкування лісів згідно із законом. Громадяни та юридичні особи можуть мати у власності ліси, створені ними на набутих у власність у встановленому порядку земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь, без обмеження їх площі. Ліси, створені громадянами та юридичними особами на земельних ділянках, що належать їм на праві власності, перебувають у приватній власності цих громадян і юридичних осіб». Н. Г. Юрчишин, визначає поняття «межі реалізації права приватної власності на ліси» – це гарантована Конституцією та законами України свобода дій громадян та юридичних осіб, яка передбачає можливість вибору варіантів поведінки по здійсненню правомочностей щодо земельних лісових ділянок з метою задоволення власних потреб, не порушуючи при цьому права та інтереси інших осіб, а також для забезпечення взаємозв'язку приватних і державних інтересів у сфері приватних лісових правовідносин [247, с. 10]. Обмеження приватної власності на ліси стосуються їх розміщення (в межах угідь селянських, фермерських господарств), форми («замкнені» лісові ділянки), площі.

Виходячи з аналізу ст. ст. 10, 12, 14 Лісового кодексу України можна виділити такі способи набуття лісів у приватну власність:

1. Отримання лісових земельних ділянок у процесі отримання земельних ділянок у власність для ведення фермерського, селянського господарства. В цьому випадку отримання земельних лісових ділянок у приватну власність не є основною метою. Така можливість передбачається для забезпечення ефективнішого управління і господарювання на наданій земельній ділянці. В цьому випадку проявляється принцип комплексності та взаємозв'язку землі та інших природних об'єктів.

2. Створення лісів на наданих у приватну власність земельних ділянках. У цьому випадку інтерес суб'єкта прямо спрямований на спеціальний об'єкт

права приватної власності – ліс. Основне значення має стан земельної ділянки, яка передається. Це можуть бути виключно деградовані і малопродуктивні угіддя, а отже, не придатні для сільськогосподарського використання. О. П. Чопик стверджує, що є два варіанти отримання у власність земель лісогосподарського призначення у порядку, передбаченому ч. 2 ст. 12 Лісового кодексу України: 1) деградовані земельні ділянки лісогосподарського призначення, можуть бути надані у власність без обмеження їх площі для заліснення: в цьому разі цільове призначення не змінюється; 2) з метою заліснення деградованих чи малопродуктивних земель будь-якої категорії власник земельної ділянки звернеться до компетентних органів державної влади чи місцевого самоврядування для зміни її цільового призначення на «землі лісогосподарського призначення» [248, с. 1151].

3. Інші – вторинні способи набуття права приватної власності, якими є цивільно-правові угоди щодо передання майна у власність. Згідно із ч. 1 ст. 131 Земельного кодексу України громадяни та юридичні особи України, а також територіальні громади та держава мають право набувати у власність земельні ділянки на підставі міни, ренти, дарування, успадкування та інших цивільно-правових угод. Лісовий кодекс України не містить спеціальні норми набуття громадянами та юридичними особами право приватної власності на землі лісогосподарського призначення внаслідок цивільно-правових угод (від інших приватних власників лісогосподарських земель). Однак, п. 3 ст. 14 Лісового кодексу України закріплює право приватних власників лісів продавати або іншим шляхом відчужувати відповідно до закону земельну лісову ділянку.

Тлумачення ст. 13 Лісового кодексу України дає підстави зробити висновок, що право приватної власності на ліси прямо пов'язане та залежить від права приватної власності на земельні ділянки та виникає з виникненням права власності на земельну ділянку. До того ж процедура передачі у приватну власність земельних ділянок лісогосподарського призначення, а

відповідно і лісів, регулюється Земельним кодексом України та має свої особливості. Це підтверджується практикою Великої Палати Верховного Суду (постанова від 30.05.2018 р. в справі № 368/1158/16-ц). У справі, яка переглядалася, суди встановили, що 1,0046 га з усієї земельної ділянки площею 1,6 га, яка розташована в с. Воронівці Кагарлицького району Київської області та була передана ОСОБА_4 для ведення особистого селянського господарства, становить площу перетину із земельною ділянкою, що перебувала в постійному користуванні ДП «Ржищівський лісгосп» та належить до земель лісового фонду. Передача у власність, надання в постійне користування для нелісогогосподарських потреб земельних лісових ділянок площею більше як 1 га, що перебувають у державній власності, належать до повноважень Кабінету Міністрів України у сфері лісових відносин (ст. 27 Лісового кодексу України (у редакції, яка була чинною на час виникнення спірних правовідносин)). Відповідно до 149 Земельного кодексу України (у редакції, яка була чинною на час виникнення спірних правовідносин) Кабінет Міністрів України вилучає земельні ділянки державної власності, які перебувають у постійному користуванні – рілля, багаторічні насадження для несільськогосподарських потреб, ліси – площею понад 1 га для нелісогогосподарських потреб, а також земельні ділянки природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного призначення, крім випадків, визначених частинами п'ятою - восьмою цієї статті, та у випадках, установлених ст. 150 цього Кодексу. Місцевий суд, з висновками якого погодився й суд апеляційної інстанції, з'ясувавши, що ліси та землі лісового фонду України є об'єктами підвищеного захисту зі спеціальним режимом використання та спеціальною процедурою надання, при цьому в даному випадку жодних дій щодо розпорядження зазначеною земельною ділянкою Кабінет Міністрів України не вчиняв, дійшов обґрунтованого висновку про доведеність прокурором права держави на спірну земельну ділянку, у зв'язку із чим правильно визнав незаконним та скасував рішення Сільради від 16 жовтня 2009 року у частині затвердження проекту із землеустрою щодо

відведення ОСОБА_4 земельної ділянки площею 1,6 га для ведення особистого селянського господарства в с. Воронівці Кагарлицького району Київської області та передачі її у власність [249].

Встановлення обмежень права приватної власності на природні об'єкти та їх ресурси є виправданим та не піддається запереченню. Такі обмеження визначаються екологічним значенням, цінністю цих об'єктів, а також існуючими особливостями правової та економічної системи держави, особливостями управління, правовими традиціями тощо. Загальний принцип здійснення права власності, визначений ст. 319 Цивільного кодексу України, проголошує: «Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі». О. С. Жидан, аналізуючи право приватної власності на болота як комплексні природні об'єкти, відзначає необхідність врахування обмеженості природних ресурсів, що передаються у приватну власність та наслідки такої передачі [250, с. 213]. Цей висновок є прийнятний щодо природних об'єктів та природних ресурсів загалом. Цінність природних об'єктів як публічних благ є об'єктивною підставою встановлення обмежень приватних прав та інтересів, зокрема, і права приватної власності.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про тваринний світ» об'єкти тваринного світу, вилучені із стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим не забороненим законом шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних та фізичних осіб. Крім того, в цій же статті зазначається, що «у передбаченому законом порядку права власників об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян». Відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону України «Про тваринний світ» «право приватної власності на об'єкти тваринного світу припиняється у разі: жорстокого поводження з дикими тваринами;

встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу».

Умовою існування права приватної власності на об'єкти тваринного світу є вилучення їх з природного середовища «Стосовно тварин, які перебувають у стані природної волі, володіння є фізично неможливим, адже для того, щоб тварина перебувала у володінні, необхідно провести її вилучення з природного середовища існування або ж обмежити її природну свободу, створивши для неї відповідні, необхідні для існування напіввільні умови, або створити їй умови неволі» [251, с. 132]. Такі ж правила діють щодо права власності на об'єкти тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про Червону книгу України» «об'єкти Червоної книги України, надані відповідно до закону з дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, у приватну власність, розведені (отримані) у штучних умовах від законно набутих у приватну власність об'єктів Червоної книги України, а також ввезені в Україну з-за кордону або набуті в Україні в осіб, які мають право приватної власності на ці об'єкти, є приватною власністю юридичних або фізичних осіб». На думку О. А. Устименко, тварини, які занесені до Червоної книги України, можуть набуватися у приватну власність тільки у разі наявності вищезгаданих підстав, перелік яких є закритим та містить також серед інших отримання спеціального дозволу. Обмежень на перебування цієї категорії тварин у державній або комунальній власності законом не передбачено [181, с. 72].

Водночас, з урахуванням обмежень та умов, встановлених законодавством України про тваринний світ, цивільно-правова модель регулювання права власності повною мірою поширюється на право приватної власності на об'єкти тваринного світу. На це вказують і представники еколого-правової [252], і цивільно-правової науки [253].

Право приватної власності не допускається спеціальним законодавством (Кодексом України про надра і Водним кодексом України) на надра (їх ділянки) та води (водні об'єкти). Водночас, однозначно зробити такий висновок на підставі норм, які закріплюють власність Українського народу на надра та водні об'єкти, не можна. Щодо надр, варто нагадати про ст. 23 Кодексу України про надра, яка надає право землевласникам (з урахуванням встановлених обмежень) користуватися надрами, добувати корисні копалини без отримання в користування самих надр. Такі правомочності власників та користувачів земельних ділянок відображені і в господарському законодавстві. «Визнання в законі землевласників та землекористувачів власниками корисних копалин, що зосереджені на та/чи під поверхнею земельної ділянки в межах встановленої площі, є свідченням застосування у правовому регулюванні цього об'єктно-суб'єктного кола принципу акцесій. Суть останнього полягає у юридичній приналежності однієї речі (корисних копалин) іншій (земельній ділянці), у зв'язку з чим приповерхневі корисні копалини не переходять до нового землевласника (землекористувача) без неї, якщо інше не передбачено договором або законом» [196, с. 49]. Аналізуючи ст. 23 Кодексу України про надра Р. С. Кірін робить висновок, що «по суті, ці суб'єкти права володіння, користування і розпорядження земельними ділянками мають право володіння і використання видобутих на цих ділянках корисних копалин місцевого значення для власного споживання, і при цьому використання (розпорядження) корисними копалинами місцевого значення не передбачає отримання економічної вигоди з передачею чи без передачі права власності на них. Таким чином, у цих приписах надрового та податкового законодавства закріплюється інша, відмінна від зазначеної у ст. 4 КпН, форма власності на надра, хоча й в обмеженому вигляді» [196, с. 49].

Щодо права приватної власності на водні об'єкти, то тут треба навести ч. 2 ст. 59 Земельного кодексу України: «Громадянам та юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування можуть безоплатно передаватись у власність замкнені природні водойми

(загальною площею до 3 гектарів). Власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми». Водночас, Водний кодекс України можливості передачі водних об'єктів у приватну власність не допускає, а земельне законодавство закріплює порядок набуття права приватної власності на земельні ділянки (в тому числі, земельні ділянки водного фонду), а не на «замкнені природні водойми». Щодо створення на приватних ділянках штучних водойм, то тут ситуація ще складніша. Створивши такий об'єкт, власник земельної ділянки зобов'язаний оформити права на нього. Оформлення штучної водойми відповідно до законодавства приведе до необхідності визнання її водним об'єктом, який відповідно до ст. 3 Водного кодексу України входить до водного фонду України та може перебувати лише у власності Українського народу. В першому розділі роботи аналізувалися проблеми правового режиму штучно створених водних об'єктів, які обліковуються як гідротехнічні споруди. Фактично, правовий механізм набуття в приватну власність водних об'єктів відсутній. Подібна ситуація була з замкненими лісовими ділянками, однак в 2006 році були внесені зміни в Лісовий кодекс України, які закріпили право приватної власності на ліси (про що йшлося вище). Сьогодні таких нагальних змін потребує і Водний кодекс України в частині приведення його у відповідність до ст. 59 Земельного кодексу України та визначення умов, порядку та обмежень права приватної власності на водні об'єкти.

У своєму дослідженні ми неодноразово наголошували на об'єктивно існуючому зв'язку компонентів навколишнього природного середовища, насамперед, нерозривному зв'язку природних об'єктів з землею (земельними ділянками). Цей зв'язок визначає необхідність комплексного підходу при встановленні цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, в тому числі, щодо регулювання права власності на них. Л. Д. Нечипорук, досліджуючи права власності на об'єкти тваринного світу, робить цілком слушний висновок, що «володіння об'єктами

тваринного світу не може розглядатися у відриві від природних ознак тваринного світу й середовища його перебування. Отже, володіння тваринним світом повинне розглядатися в єдності з питаннями володіння ділянками земель, лісу й водних об'єктів, де можуть жити дикі тварини» [254, с. 197]. Зв'язок в правовому режимі власності земельних ділянок і надр аналізує О. Ю. Макаренко, досліджуючи еволюцію права власності на надра та ресурси надр в Україні та інших державах [255]. Враховуючи положення ч. 3 ст. 373 Цивільного кодексу України та ч. 2, 3 ст. 79 Земельного кодексу України, вважаємо за необхідне внести зміни у природноресурсові кодекси (зокрема, Водний кодекс України та Кодекс України про надра), закріпивши механізм набуття (поширення) права приватної власності власників земельних ділянок на ділянки надр та водні об'єкти у відповідних межах та з дотриманням визначених законодавством умов.

Нині об'єктивно виправданою є тенденція розширення кола природних об'єктів, що можуть бути об'єктами права приватної власності. Це, зокрема, замкнені лісові ділянки обмежених розмірів, замкнені природні водні об'єкти та штучно створені водні об'єкти, ділянки надр в межах приватних земельних ділянок, які використовуються не для господарсько-промислових потреб у визначених межах. Вважаємо за доцільне внесення змін в главу 27 Цивільного кодексу України. Зокрема, змінити її назву на «Право власності на землю (земельну ділянку) та інші природні об'єкти» та доповнити главу статтями, які б визначали особливості права власності на надра, ліси (земельні лісові ділянки), водні об'єкти, об'єкти тваринного світу та інші природні комплекси, як, наприклад, об'єкти природно-заповідного фонду.

3.2. Інші речові права

Розділ II книги 3 Цивільного кодексу України «Право власності та інші речові права» носить назву «Речові права на чуже майно» і закріплює систему та особливості відмінних від права власності речових прав, таких як

право володіння, сервітут, емфітевзис, суперфіцій та інших, встановлених законодавством. У цивілістичній науковій літературі суб'єктивне право на чужу річ визначають як «абсолютну за своїм характером, юридично забезпечену можливість управомоченої особи у визначених законом та/або договором межах здійснювати господарський вплив на чужу річ. При цьому іманентними рисами, які визначають сутність такого права, є обмежений характер впливу на річ та неперебування речі у власності управомоченої особи, тобто річ, яка виступає об'єктом права на чужу річ, завжди має бути чужою в юридичному розумінні» [256, с. 67]. До формальних (певною мірою) ознак речових прав на чуже майно дослідники відносять: об'єктивну зумовленість встановлення речових прав на чуже майно; речові права на чуже майно повинні бути зареєстровані у випадках, встановлених законом; тривалий період, на який встановлюються речові права на чуже майно; неможливість зміни цільового призначення об'єкта [257, с. 4].

В основу законодавчо визначеного поділу речових прав на право власності та обмежені речові права лежить критерій «кому належать відповідні права» - власнику (право власності) чи іншим особам, які не є власниками відповідних речей, майна (права на чужі речі, чуже майно). Однак, поряд з законодавчо закріпленою конструкцією «речові права на чуже майно (речі)», в науковій літературі для позначення відповідної категорії прав використовуються поняття «суміжні речові права», «обмежені речові права». Прихильники того чи іншого підходу до розуміння речових прав, відмінних від права власності, акцентують увагу на різних аспектах, характеристиках системи прав, об'єднаних в категорію «суміжних» чи «обмежених». Зокрема, коли йде мова про «обмежені речові права», то в основі лежить обсяг повноважень, правомочностей суб'єкта (повним – є право власності, а інші речові права – обмежені в своєму обсязі).

Палітра речових прав на чуже майно – різноманітна. Це дає підстави для висунення різноманітних класифікацій відповідних прав. Г. Г. Харченко докладно аналізуючи пропоновані в цивільно-правовій доктрині класифікації

речових прав загалом, та обмежених речових прав, зокрема, робить висновок, що «завдяки їм із тіні виходять властиві окремим речовим правам іманентні особливості, повноцінно й усебічно розкриваються спільні та відмітні для них риси, багатство й різноманіття їх речової природи» [258, с. 77]. Сам же науковець в своїй монографії, присвяченій речовим правам, підтримує наступну класифікацію обмежених речових прав залежно від їх змісту: «права користування, права переважного придбання чужої речі, права примусової реалізації чужої речі (права забезпечення). До першої групи включені сервітутні права (речові і особисті), узуфрукт, а також спадкове право забудови. До другої – право переважної купівлі. І, відповідно, до третьої – речові обтяження, заставні права у вигляді іпотеки, поземельного боргу і рентного боргу» [259, с. 124].

Якщо ж звернутись до законодавчо закріпленого переліку речових прав на чуже майно, то він закріплюється в ч. 1 ст. 395 Цивільного кодексу України під назвою «Види речових прав на чуже майно»: 1) право володіння; 2) право користування (сервітут); 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Однак цей перелік не є вичерпний, про свідчить ч. 2 цієї статті. Насамперед, в ч. 1 ст. 133 Господарського кодексу України до інших, крім права власності, речових прав віднесено право господарського відання, право оперативного управління. Відповідно до ч. 1 ст. 136 Господарського кодексу України «право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами». Ч. 1 ст. 137 Господарського кодексу України визнає правом оперативного управління «речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної

господарської діяльності, у межах, встановлених цим Кодексом та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом)».

На думку Г. Г. Харченка, праву господарського відання та праву оперативного управління притаманні такі загальні ознаки речових прав, як зв'язок з річчю, виражений у пануванні особи над нею, право слідування за річчю, переважність речового права, абсолютний характер захисту [260, с. 137]. І. В. Спасибо-Фатєєва, погоджуючись з речовою природою названих прав, заперечує віднесення їх до закріпленої цивільним законодавством України категорії «речові права на чуже майно»: «Вживана в ЦК України термінологія («права на чуже майно») недвозначно свідчить про те, що всі інші речові права, крім права власності, є правами на чуже майно, про що прямо зазначається в ч. 2 ст. 395 ЦК України. Виходить, що ЦК України орієнтує на можливість передбачати в законі інших прав на чуже майно, крім чотирьох позначених у ч. 1 цієї статті, а не інших речових прав. Однак у ст. 133 ГК України йдеться про інші речові права, якими за ч. 1 цієї статті є право господарського відання та право оперативного управління, а також права володіння, права користування тощо, передбачені ЦК України. Тобто ГК України не лише не дотримується термінології ЦК України (права на чужі речі), а й дещо переінакшує їх найменування, узагальнено називаючи їх правами володіння та користування без урахування нюансів їх системного поділу» [261, с. 60-61].

Варто також звернутися до ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», яка закріплює перелік речових прав та їх обтяження, що підлягають державній реєстрації. Зокрема, в ч.1 цієї статті до речових прав на нерухоме майно, похідних від права власності належать: право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій); право господарського відання; право оперативного управління; право постійного користування та право оренди (суборенди) земельної ділянки; право

користування (найму, оренди) будівлею або іншою капітальною спорудою (їх окремою частиною), що виникає на підставі договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), укладеного на строк не менш як три роки; право довірчої власності (крім права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань); інші речові права відповідно до закону. Як бачимо, законодавець використав термін «речові права, похідні від права власності» та відніс до цієї системи право постійного користування та право оренди земельної ділянки.

Якщо звернутися до природноресурсового законодавства, то новітні кодифіковані акти також включають розділи, які, по-суті закріплюють речові права на певні природні об'єкти та ресурси (хоч так безпосередньо не названі). Насамперед, такий інститут знайшов закріплення в Земельному кодексі України. Р. III кодексу носить назву «Права на землю» та виділяє право власності на землю, право користування землею, право земельного сервітуту, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) і право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій). У новій редакції Лісового кодексу України, схвалений в 2006 році, вміщено розділ «Права на ліси», що охоплює право власності на ліси, право користування (постійне і тимчасове) лісами, а також припис про лісові сервітути.

Проблематика речових прав на чужі земельні ділянки достатньо детально розкрита в численних наукових дослідженнях різного характеру [262-265]. Зупиняючись на окремих, насамперед, проблемних питаннях речових прав на чужі земельні ділянки, а також на обґрунтуванні існування особливих (відмінних від права власності) речових правах на інші природні об'єкти та ресурси. Насамперед, варто зосередити увагу на юридичній сутності права постійного користування земельною ділянкою та іншими природними об'єктами.

Відповідно до ч. 1 ст. 92 Земельного кодексу України «право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування

земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку». Ч. 2 цієї статті містить вичерпний перелік суб'єктів, які можуть набути таке право. Це, зокрема, підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності; громадські організації осіб з інвалідністю України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації; релігійні організації України, статuti (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності; публічне акціонерне товариство залізничного транспорту загального користування, утворене відповідно до Закону України «Про особливості публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування»; заклади освіти незалежно від форми власності; співвласники багатоквартирного будинку для обслуговування такого будинку та забезпечення задоволення житлових, соціальних і побутових потреб власників (співвласників) та наймачів (орендарів) квартир та нежитлових приміщень, розташованих у багатоквартирному будинку; оператор газотранспортної системи та оператор системи передачі. Досліджуючи особливості права постійного землекористування, науковці обґрунтовують такі висновки: «Відмітною рисою цього виду землекористування є обмежений суб'єктний та об'єктний склад, а також специфічний характер постійного землекористування. Відповідно до чинного ЗК України сфера поширення постійного землекористування суттєво обмежена. По-перше, це право може здійснюватися лише на земельних ділянках державної або комунальної форми власності та, по-друге, воно поширюється лише певної, чітко визначеної категорії суб'єктів» [266, с. 116].

Цивільний кодекс України не вводить право постійного користування в систему речових прав на чуже майно. Загалом, інститут постійного користування землею, який трансформувався з радянського права за умов існування виключної державної власності на землю та інші природні ресурси,

як і інститути повного господарського відання та оперативного управління, є до певної міри «перехідними» правовими конструкціями. Їх існування зумовлене господарсько-економічними потребами періоду реформування радянської правової та економічної системи. «За радянських часів право постійного користування землею виступало головною формою використання земельних ресурсів. За своїм характером це право було повністю публічно-правовим. За сучасних умов у зв'язку з процесами приватизації земель воно поступово втрачає своє значення для громадян та недержавних і некомунальних юридичних осіб» [267, с. 144]. Водночас, ці права виконують основне призначення, до якого покликана система речових прав на чуже майно. «Встановлення речового права на чуже майно є юридичною формою економічно необхідної участі особи в праві власності іншої, що є головною передумовою існування самої категорії речових прав на чуже майно» [268, с. 16].

Науковцями обґрунтовується речова природа права постійного користування земельними ділянками. Так, А. М. Мірошніченко визнає право постійного користування земельними ділянками речовим правом виключного, постійного, первинного, оплатного характеру [160, с. 127-129]. До такого ж висновку приходять Т. Є Харитонova: «... проведений аналіз юридичної природи права постійного землекористування дозволяє стверджувати, що за своїми ознаками це право має речовий характер з особливостями його здійснення на землях державної і комунальної власності та неможливістю його реалізації на землях приватної власності на землю» [262, с. 122-123].

Право постійного користування лісами визначає ст. 17 Лісового кодексу України: «У постійне користування ліси на землях державної власності для ведення лісового господарства без встановлення строку надаються спеціалізованим державним лісogосподарським підприємствам, іншим державним підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані лісogосподарські підрозділи. У постійне користування ліси на

землях комунальної власності для ведення лісового господарства без встановлення строку надаються спеціалізованим комунальним лісогосподарським підприємствам, іншим комунальним підприємствам, установам та організаціям, у яких створені спеціалізовані лісогосподарські підрозділи». Речову природу права постійного користування лісами обґрунтовує в своєму дисертаційному дослідженні Я. В. Оніка. Вона визначає, що таке право «є похідним від права державної або комунальної власності речовим правом на чуже майно, має обмежений характер, встановлюється для ведення лісового господарства і полягає у безстроковому володінні і користуванні» [269, с. 12]. Право постійного користування лісами характеризується як абсолютне та підлягає захисту від порушень зі сторони інших суб'єктів. Це підтверджується і судовою практикою, а саме постановою Верховного Суду України від 27.01.2015 р. в справі за ТОВ «Віст» до управління Державного комітету України із земельних ресурсів у Вовчанському районі Харківської області про визнання протиправним рішення та зобов'язання вчинити певні дії. ТОВ «Віст» звернулося до суду з позовом до Управління, у якому просило зобов'язати відповідача розглянути заяви ТОВ «Телесенс» і ТОВ «Синтез Блеск» щодо визначення кадастрових номерів земельних ділянок на підставі виготовленої ТОВ «Віст» технічної документації із землеустрою щодо встановлення меж земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів та території Старосалтівської селищної ради Вовчанського району Харківської області, з відображенням відомостей, що земельні ділянки належать до земель рекреаційного призначення та надані для використання у рекреаційних цілях ТОВ «Синтез Блеск» - площею 8,33 га згідно з договором оренди від 19 серпня 2002 року № 2821 серії ВАА № 849371 і ТОВ «Телесенс» - площею 0,67 га згідно з договором оренди від 2 серпня 2002 року № 2641 серії ВАА № 849367. На час передачі відповідних ділянок вони належали на праві постійного користування ДП «Вовчанське лісове господарство», хоч таке користування не було посвідчено державним актом, а лише планово-картографічними

матеріалами лісовпорядкування. Верховний Суд України проаналізував рішення попередніх інстанцій, позиції вищих судових інстанцій щодо аналогічних справ, матеріали справи та підтвердив право постійного користування лісом ДП «Вовчанське лісове господарство», а також особливий характер такого користування (виключний цільовий характер – для ведення лісового господарства, особливий порядок зміни цільового призначення відповідних земельних ділянок тощо) [270].

Аналогічно, речовий характер має право постійного користування надрами. Кодекс України про надра не виокремлює види та умови здійснення права постійного надрокористування, встановлюючи лише, що постійним визнається користування надрами без заздалегідь встановленого строку (ч. 2 ст. 15 Кодексу України про надра). Відповідно до п. 7 Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2011 р. № 615 [271] постійним є користування надрами, пов'язане зі створенням геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні та оздоровчі заклади тощо).

У наукових дослідженнях, в яких зроблено спроби узагальненого аналізу юридичної сутності речових прав на природні об'єкти та ресурси, вказується, що «зміст сучасного регулювання відповідних прав відрізняється від традиційних, детально розроблених, конструкцій права природокористування, виключної державної (в радянський період) чи власності українського народу (в сучасній правовій системі) на природні ресурси. Вони все більше тяжіють до відповідних цивільно-правових інститутів» [272, с. 195]. В законодавчих актах природноресурсового характеру зустрічаються суміжні, однак не тотожні словосполучення. Наприклад, Лісовий кодекс України в гл. 2 регулює «право користування лісами», а в гл. 13 веде мову про «право використання лісових ресурсів». На це звертають увагу і автори класичних підручників з «Екологічного права

України». Зокрема, Н. Р. Кобецька у відповідному навчальному посібнику відзначає: «Правовий інститут і суб'єктивне право природокористуванням, яке є похідним від права власності, за змістом включає тільки правомочність володіння і користування. Тому для позначення передбаченої нормами права можливості суб'єкта використовувати, експлуатувати природний об'єкт з метою вилучення з нього корисних властивостей слід застосовувати термін "право природокористування". Під використанням природних об'єктів слід розуміти їх експлуатацію як на праві власності, так і на праві користування ("використання природних об'єктів на праві власності" і "використання природних об'єктів на праві користування"). Зважаючи на зміну в сучасних умовах правового регулювання відносин приналежності природних ресурсів і розширення кола суб'єктів права власності на природні ресурси, можливо зараз доцільним буде розширення змісту поняття і інституту природокористування, включаючи в нього правомочності по використанню природних ресурсів, які здійснюються суб'єктами, що володіють природними об'єктами на праві власності, і суб'єктами, яким природні об'єкти передані в користування» [20, с. 64]. В подальшому вчена обґрунтовує тенденцію до розмежування права природокористування як речового права та використання природних ресурсів як виду господарсько-економічної діяльності, пов'язаної з освоєнням природних ресурсів [272, с. 198].

Отже, право постійного користування земельними ділянками, лісами (земельними лісовими ділянками), надрами мають характер речових прав. Однак, спираючись на доводи І. В. Спасибо-Фатєєвої щодо особливого характеру права повного господарського відання та оперативного управління і неможливості віднесення цих прав до «речових прав на чуже майно» [261], вважаємо, що право постійного землекористування та право постійного користування іншими природними об'єктами також не належить до цієї групи прав, а можуть бути класифіковані до інших, обмежених речових прав.

Ще більш проблематичним є питання віднесення оренди до числа обмежених речових прав. Є О. Мічурін наводить такі відмінності речових прав на земельну ділянку й оренди: 1) перші є речовими правами, а оренда – зобов'язальними; 2) речові відносини мають абсолютний характер; оренда – зобов'язальний, тобто відносний; 3) речові права мають безстроковий характер, тоді як орендні відносини – строкові; 4) речове право має пасивний характер. Виходячи з цього, коли є необхідність в активних діях, то такі відносини регулюються договором, а не нормами речового права. Зобов'язальні відносини передбачають активні дії, і лише як виняток на учасника зобов'язання покладаються пасивні функції (орендар зобов'язаний утримуватись від перешкоджання нормальному використанню майна, зданого в оренду); 5) у випадку порушення речове право користується абсолютним захистом, тоді як права сторін договору оренди захищаються зобов'язальними позовами [273, с. 248-250]. Водночас, оренду землі визнає обмеженим речовим правом Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Ю. В. Паскевич, аналізуючи наукові підходи щодо речової чи зобов'язальної природи оренди, констатує таке: «Слід відзначити, що зобов'язальна природа права оренди не викликає сумніву, а позиції вчених, які вбачають в орендних правах і речово-правову природу, ґрунтуються на визнанні орендаря (наймача) титульним володільцем та на можливості використання орендарем речово-правових способів захисту порушених прав (віндикаційного та негаторного позовів). Необхідно зазначити, що твердження про речово-правову природу орендних прав, яка хай навіть носить обмежений характер, виправдане лише за умови, коли за договором оренди майно передається у володіння та користування. Права наймача (орендаря), які виникають з договору про передачу майна лише у користування, мають виключно зобов'язальний характер» [274, с. 199-200].

Окремі науковці відносять до речових прав не лише право оренди земельної ділянки, а й право оренди водного об'єкта. Так, М. С. Костюченко

в своєму дисертаційному дослідженні вважає, що «право оренди водного об'єкта є речовим правом на водний об'єкт, що передбачає наявність у орендаря водного об'єкта права на його володіння та користування ним на умовах, визначених між орендарем та орендодавцем на підставі договору оренди, за встановлену плату» [275, с. 16]. На нашу думку, такі висновки не мають достатнього підґрунтя, оскільки договір оренди водного об'єкта закріплює зобов'язальні відносини двох сторін і спрямований на використання водного об'єкта відповідно з визначеною метою та на визначених умовах.

Ще одним речовим правом, що прямо закріплене Цивільним кодексом України та віднесене до речових прав на чуже майно, є сервітут – право користування чужим майном (ч. 1 ст. 401 Цивільного кодексу України). В дисертаційному дослідженні, присвяченому дослідженню сервітутів в Україні, Г. В. Сосніна визначає сервітут як цільове обтяження чужого майна, встановлене на користь певної особи (групи осіб) або на користь (іншого) майна, у чітко визначеному обсязі та межах, обумовлених необхідністю його встановлення, а також виводить систему суттєвих ознак сервітуту: 1) сервітут є правом обмеженого користування майном; 2) суб'єктивне сервітутне право є неподільним правом; 3) обтяжене майно повинно бути чужим та індивідуально визначеним; 4) сервітут повинен бути необхідністю, без якої сторона, зацікавлена в установленні сервітуту, не зможе повною мірою користатися своїм майном (виняток становлять деякі особисті сервітути); 5) сервітут повинен бути встановлений найменш обтяженим способом щодо власника обслуговуючої нерухомості й лише за наявності особливих підстав; 6) абсолютний захист суб'єктивного сервітутного права; 7) сервітутам властивий принцип «слідування»; 8) сервітут не підлягає відчуженню [276, с. 4].

Сервітути, відповідно до ст. 401 Цивільного кодексу України, поділяються на земельні та особисті. Деталізовані норми щодо змісту, видів, підстав встановлення, припинення та дії земельного сервітуту містяться в гл.

16 Земельного кодексу України. Розкриваючи правову природу земельного сервітуту, Р. І. Марусенко визначає його особливості: а) це є право користування земельною ділянкою, б) це право на земельну ділянку, яка належить іншій особі на праві власності чи користування, тобто право на чужу земельну ділянку, в) це право користування є обмеженим за обсягом порівняно з правом власника земельної ділянки за обсягом повноважень та територіальним поширенням [277, с. 19]. В роз'ясненні вищої судової інстанції наголошується, що встановлюючи земельний сервітут на певний строк чи без зазначення строку (постійний), суд має враховувати, що метою сервітуту є задоволення потреб власника або землекористувача земельної ділянки в ефективному її використанні; умовою встановлення сервітуту є неможливість задовольнити такі потреби в інший спосіб, а сервітут, який встановлюється, є найменш обтяжливим для власника земельної ділянки (п. 38 постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» від 7.02.2014 р. № 5 [278]).

Стосовно співвідношення дії Цивільного і Земельного кодексів, то тут традиційним є принцип *lex specialis*, тобто Цивільний кодекс України щодо Земельного є кодексом загального характеру, а Земельний покликаний спеціалізувати, конкретизувати регулювання з урахуванням специфіки відносин. Представники науки земельного права обстоюють позицію, що регламентація відносин щодо реалізації сервітутних прав на земельні ділянки повинна відбуватись виходячи з комплексного підходу, який забезпечує тільки земельне право шляхом установлення певних імперативів та специфічних обов'язків суб'єктів, які відсутні у цивільно-правових моделях регулювання суспільних відносин [277, с. 20]. Однак, Н.С. Кузнецова звертає увагу на необхідність врахування того, що *lex specialis* завжди має бути вичерпним нормативним актом, який передбачає повноту регулювання. На її думку, з огляду на ту кількість неузгодженостей та банкетних норм, що їх

містить Земельний кодекс України, назвати цей спеціальний нормативний акт вичерпним і повним досить складно [279, с. 19].

З іншої сторони, конкретизація окремих положень Земельним кодексом України не завжди є доречною. Наприклад, ч. 1 ст. 404 Цивільного кодексу України наводить неповний перелік видів земельних сервітутів, який деталізується в ст. 99 Земельного кодексу України. Однак, такий перелік все одно не є повним. Адже, як слушно підкреслюється в наукових публікаціях, «неможливо на законодавчому рівні передбачити всі суспільні відносини, а головне – їх динаміку, в яких може виникнути необхідність у користуванні чужим майном» [280, с. 97-98]. Варто підтримати точку зору Н. Ніколаєнка, що найбільш правильним варіантом було би закріплення в Земельному кодексу України визначення, що формує певний «образ» земельного сервітуту. За наявності такого визначення будь-який вигаданий особою спосіб користування чужою земельною ділянкою повинен був би чітко вписуватися в загальну «конструкцію» земельного сервітуту [281].

Окремі колізії між цивільно-правовим і земельно-правовим регулюванням земельного сервітуту достатньо легко подолати, шляхом внесення змін. Зокрема, ст. 401 Цивільного кодексу України називає земельні ділянки серед об'єктів, щодо яких можуть встановлюватися сервітуту, але не визначає детально поняття і змісту сервітуту. В ч. 2 цієї статті закріплений поділ сервітутів на предіальні (земельні) і особисті (персональні). При цьому, як зазначає Т. Є Харитонova, різниця між ними лежить не в площині об'єкта сервітутного права, а винятково в способі визначення суб'єкта (уповноваженої особи), якій належить право обмеженого користування чужою річчю [262, с. 161]. Визначення поняття «земельний сервітут» закріпила ч. 1 ст. 98 Земельного кодексу України. Діюча до березня 2018 року її редакція визначала земельний сервітут як право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками), тобто фактично закріплювала лише предіальний сервітут. На цю обставину вказували

науковці, зазначаючи, що земельний сервітут може належати не лише власнику або землекористувачу земельної ділянки, а й іншій конкретно визначеній особі – особистий сервітут [282, с. 235]. У березні 2018 року у відповідну статтю були внесені доповнення («... право власника або землекористувача земельної ділянки *чи іншої заінтересованої особи*»), які закріпили можливість встановлення особистих сервітутів.

Особисті сервітути можуть встановлюватися як на користь громадян, так і на користь юридичних осіб. При аналізі судової практики у справах зі спорів, що виникають із земельних відносин, Велика Палата Верховного Суду звернула увагу на те, що належність сервітуту юридичній особі не означає, що право користування чужим майном належить цій юридичній особі виключно в особі її виконавчого чи іншого органу. Юридична особа, якій належить сервітут, може користуватися чужим майном так само, як ним звичайно користувався би власник, з урахуванням обсягу прав щодо користування, визначеного сервітутом. Так, якщо змістом сервітуту є право проїзду через частину чужої земельної ділянки, то юридична особа, якій належить сервітут, може здійснювати своє право для проїзду членів виконавчого та інших органів юридичної особи, зокрема її членів, для проїзду працівників юридичної особи, відвідувачів юридичної особи, зокрема її контрагентів (які, наприклад, поставляють продукти, будівельні матеріали, здійснюють ремонт майна юридичної особи чи будівництво, здійснюють обслуговування комунікацій) тощо. Тому встановлення сервітуту для проїзду юридичної особи та її членів не означає, що сервітут належить одночасно і юридичній особі, і членам цієї юридичної особи як фізичним або юридичним особам. Натомість єдиним суб'єктом сервітуту є юридична особа, а не її члени [283, с. 45-46].

Цікавий висновок щодо усунення колізій та проблем регулювання земельного сервітуту нормами цивільного і земельного права міститься в дисертаційному дослідженні Г. І. Ковалик з теорії та історії держави і права. На думку дослідниці, з врахуванням правового регулювання сервітутів у

римському праві та практики застосування та рецепції його положень в джерелах права України, доцільно вдосконалити правове регулювання права користування чужим майном в Україні шляхом викладення глави 32 Цивільного кодексу України «Право користування чужим майном (сервітут)» в новій редакції та виключення глави 16 Земельного кодексу України «Право земельного сервітуту» [284, с. 14]. Однак, хотіли б підтримати іншу, більш зважену позицію, висловлену Т. Є Харитоновою. Вона зазначає, «що норми Цивільного кодексу України є більш адаптованими, оскільки мають відсильні норми або логічний зв'язок між способами встановлення та їх реалізацією через цивільне законодавство. Натомість норми Земельного кодексу України, хоча й закріплюють способи встановлення земельного сервітуту, але у багатьох випадках не передбачають способів їхньої практичної реалізації. Тому є сенс збереження належної уваги законодавця до цього питання. Тоді інститут сервітутних відносин буде мати майбутнє» [262, с. 85].

Як бачимо, міжгалузевий характер земельних сервітутів визначає характер та особливості їх наукового аналізу. Правильне розуміння та ефективне правове забезпечення відповідних відносин має враховувати різні сторони даної юридичної конструкції. Сьогодні правове регулювання цього інституту потребує вдосконалення на основі критичного узагальнення висновків науковців різних галузей права та практики застосування законодавчих приписів.

Українським законодавством прямо закріплений ще один різновид сервітутів – лісовий сервітут. Ст. 23 Лісового кодексу України визначає лісовий сервітут як право на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною лісовою ділянкою. Я. В. Оніка, досліджуючи цивільно-правову природу лісових сервітутів, доводить, що вони є речовими земельними сервітутами. Особливість змісту лісового сервітуту полягає в тому, що сервітуарій використовує не лише земельну ділянку, а й лісові ресурси, які знаходяться на ній. Вченою також виведено ознаки лісового сервітуту: обмежений характер цього права; використання земельної лісової

ділянки з метою вилучення лісових ресурсів і корисних властивостей лісу; право слідування; здійснення способом найменш обтяжливим для власника лісу чи користувача земельною лісовою ділянкою, щодо якої він встановлений; умова про встановлення сервітуту для задоволення потреб, які не можуть бути задоволені іншим способом [269, с. 13-14].

Аналіз ст. 99 Земельного кодексу України дає також підстави виділяти як різновид водний сервітут, що включає, зокрема, право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми; право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми.

Науковцями також обґрунтовується можливість виокремлення фауністичних сервітутів [285], флористичних сервітутів [286], гірничих сервітутів [287].

Підставою запровадження фауністичних сервітутів є припис ст. 21 Закону України «Про мисливське господарство та полювання», ч. 6 якої закріплює, що «відносини між власниками або користувачами земельних ділянок і користувачами мисливських угідь регулюються відповідними договорами». Н. Р. Кобецька вказує, що «на перший погляд, такий договір може мати характер договору оренди земельної ділянки. Однак, інтерес користувача спрямований не на земельну ділянку, а на мисливські угіддя і безпосередньої потреби в користуванні земельною ділянкою немає, передача земельних ділянок в оренду в цьому випадку не вбачається доцільною. Оптимальним, як видається, в даних випадках є укладення договору про встановлення природноресурсного сервітуту» [56, с. 200, 201]. В. В. Семків визначає поняття «договору про встановлення приватного природноресурсового сервітуту, відповідно до якого надавач сервітутних прав (власник природного ресурсу) надає набувачу на встановлений договором строк право користування природним ресурсом (земельною чи лісовою ділянкою) для ведення мисливського господарства за відповідну

плату. Дана договірна конструкція охоплює як користування корисними властивостями конкретних територій, так і обмежене (в межах, необхідних для повноцінного ведення мисливського господарства) користування самими територіями» [199, с. 11].

А. К. Соколова, з огляду на історичний досвід і з урахуванням тенденції розвитку сучасного законодавства про рослинний світ наводить такий можливий перелік флористичних сервітутів: а) збирання лікарських рослин; б) заготівля деревини; в) заготівля живиці; г) заготівля кори, луба, деревної зелені, деревних соків; д) збирання квітів, ягід, плодів, горіхів, насіння, грибів, лісової підстилки, очерету; е) заготівля сіна; є) випас худоби; ж) прохід і проїзд через сусідню земельну ділянку (ділянку лісового фонду); з) прокладання й експлуатації ліній електропередачі, зв'язку й трубопроводів; и) забезпечення водокористування й меліорації; і) задоволення інших потреб [286, с. 106].

С. Разметаєв та Р. Біловус, досліджуючи існування та особливості реалізації права загального надрокористування, приходять до висновку, що «ні гірниче, ні цивільне законодавство не перешкоджає запровадженню в гірничому праві поняття гірничого сервітуту як права обмеженого користування ділянкою надр, яке встановлюється в інтересах фізичної особи для доступу до природних (корисних) властивостей надр, з метою задоволення особистих побутово-господарських, культурних, естетичних, оздоровчих та інших потреб у порядку загального користування надрами. Запропоноване поняття повною мірою відповідає природі сервітуту як обмеженого права користування, оскільки під час надрокористування часто виникають колізії прав користувачів ділянок надр. У більшості випадків фізична особа, яка потребує встановлення гірничого сервітуту, не може в необхідному обсязі здійснювати свої права надрокористувача, не здійснивши обмежене використання певної ділянки надр» [287, с. 90].

Разом з тим, всі охарактеризовані вище види природноресурсових сервітутів так чи інакше пов'язані з використанням земельних ділянок, на

яких розміщені відповідні природні об'єкти (природні ресурси). Лісові, водні, фауністичні, флористичні, гірничі сервітути є окремими різновидами земельних сервітутів. Це має знайти належне закріплення в природноресурсових законодавчих актах. Зокрема, Кодекс України про надра, Водний кодекс України, Закон України «Про рослинний світ», Закон України «Про мисливське господарство та полювання» доцільно доповнити статтями, в яких закріпити можливість встановлення відповідних сервітутів з вказівкою, що їх регулювання забезпечується приписами Земельного та Цивільного кодексів України.

В еколого-правовій науковій літературі також представлений аналіз публічних природноресурсових сервітутів на противагу приватним сервітутам, встановленим Цивільним та Земельним кодексами України. Легальне закріплення публічного сервітуту містить сьогодні в ст. 23 Лісового кодексу України «Лісові сервітути». Визначаючи в ч. 1 цієї статті поняття лісового сервітуту (про що йшлося вище), в ч. 2 законодавець проголосив: «Громадяни мають право вільно перебувати в лісах державної та комунальної власності, якщо інше не передбачено законом».

Особливість публічних сервітутів визначається тим, що вони, зумовлені потребами забезпечення загальносуспільних інтересів та встановлюються стосовно невизначеного кола осіб. До ознак публічних сервітутів науковці відносять: 1. Суб'єктний склад. Публічний сервітут має в якості суб'єкта абстрактне, не конкретизоване і вельми широке коло осіб. 2. Порядок встановлення публічного сервітуту також має деякі особливості. Публічний сервітут встановлюється законами, іншими нормативними актами на підставі законів. 3. За своєю метою публічний сервітут також відрізняється від приватного. Цілями його виступають суспільні та державні інтереси, тобто – публічні [288, с. 208].

Наукові підходи щодо доцільності існування подібної юридичної конструкції різняться. І. В. Мироненко докладно аналізує законодавчі та наукові підходи щодо впровадження публічних земельних сервітутів [289, с.

290-302] та приходять до висновку про очевидність запровадження подібної правової конструкції, «оскільки вона заповнює собою «пробіл» між законодавчими (нормативними) обмеженнями прав на землю та приватними земельними інститутами» [289, с. 302]. Водночас, досліджуючи лісові сервітути, Я. В. Оніка доводить безпідставність віднесення до лісових сервітутів права громадян перебувати у лісах державної та комунальної власності (ч. 2 ст. 23 Лісового кодексу України) та вказує, що вільне перебування громадян в лісах державної та комунальної власності передбачено окремо ст. 66 Лісового кодексу України. Це приводить до змішування права загального природокористування із сервітутом, що є неприпустимим з погляду юридичної техніки [269, с. 13]. Окремі представники еколого-правової науки також стоять на позиції заперечення публічних сервітутів, зазначаючи, що «встановлення сервітуту є більш логічним стосовно приватних власників та конкретних прав визначеного кола осіб, на користь яких він встановлюється. Щодо законодавчого закріплення прав громадян на користування природними ресурсами для задоволення особистих життєво необхідних потреб, їх вільного доступу до природних благ більш обґрунтованим буде використання традиційної еколого-правової конструкції «права загального природокористування» [290, с. 330]. Підтримуємо позиції заперечення публічного сервітуту. Введення такої форми регулювання суперечить сутності сервітутів, закладених ще в римському приватному праві. Особистий сервітут (саме його характер може мати публічний сервітут) встановлюється щодо конкретної особи чи конкретно визначеного кола осіб. Як правило публічні сервітути встановлюються на земельних ділянках державної чи комунальної (публічної) власності, на територіях «загального користування», що теж не відповідає меті та специфіці цивільно-правового інституту сервітутів. Захист та забезпечення доступу громадян до природних об'єктів можливо реалізувати з використанням інших правових механізмів (юридичних

обмежень права власності, загального природокористування тощо), але такі відносини не повинні мати форму сервітутних.

Висновки до розділу 3

Відповідний розділ включає аналіз особливостей поширення на природні об'єкти та природні ресурси цивільно-правового інституту речових прав. Констатується існування в Україні складного та багатофункціонального механізму права власності на природні об'єкти та їх ресурси в основі якого покладена конструкція «права власності Українського народу». Конституційне закріплення права власності Українського народу на природні об'єкти та їх ресурси є підтвердженням особливого правового режиму відповідних об'єктів та їх особливого значення для суспільства і держави. Разом з тим, власність Українського народу не проголошена як виключна (як це визнавалося радянським законодавством в розумінні виключної державної власності на природні об'єкти). В межах та порядку, встановленому законодавством, природні об'єкти та їх ресурси можуть бути об'єктами державної, комунальної і приватної власності.

Теза щодо ототожнення права власності Українського народу і права державної власності, яка обґрунтовується в окремих наукових дослідженнях, на нашу думку, не є вірною. Право власності Українського народу і право державної власності відрізняються за своєю сутністю та механізмами законодавчого регулювання. Право власності Українського народу відображає публічно-правову природу приналежності найважливіших природних цінностей докілья такому особливому публічно-правовому суб'єкту як народ. Держава, як суб'єкт державної власності на природні об'єкти та їх ресурси, перебуває в формально рівному становищі з іншими суб'єктами власності. Здійснення від імені Українського народу чи держави України прав власника покладається на відповідні органи державної влади, а щодо власності Українського народу – також і органи місцевого

самоврядування. Причому, суб'єктами здійснення права державної власності традиційно є органи державної виконавчої влади, а власності Українського народу – насамперед, представницькі органи влади, а органи виконавчої влади – лише в частині делегованих їм повноважень.

Ще один різновид публічної власності – комунальна власність, досліджується в роботі, насамперед, через суб'єктів її здійснення. Аналіз положень законодавства та судової практики дав підстави обґрунтувати висновок, що при реалізації прав власників земельних ділянок, органи місцевого самоврядування вступають з іншими особами у правовідносини, які мають характер цивільних, приватно-правових.

Аналіз діючого природноресурсового законодавства показує, що обсяг природних ресурсів, які можуть перебувати у приватній власності фізичних та юридичних осіб, мінімальний (за винятком, хіба що, земельних ділянок). В роботі наводиться характеристика законодавчо визнаного права приватної власності на земельні ділянки, ліси та об'єкти тваринного світу, розкрита специфіка суб'єктів, об'єктів, підстав набуття, обмежень права приватної власності на природні об'єкти та природні ресурси. Аргументується, що встановлення обмежень права приватної власності на природні об'єкти та їх ресурси є абсолютно виправданим. Такі обмеження визначаються екологічним значенням, цінністю цих об'єктів, існуючими особливостями правової та економічної системи держави, правовими традиціями тощо.

Незважаючи на відсутність в статтях спеціальних актів (Кодексу України про надра та Водного кодексу України) приписів щодо поширення на надра і водні об'єкти права приватної власності, комплексний аналіз законодавства, тлумачення ряду статей цих та Земельного кодексу України, дав підстави констатувати існування в обмеженому вигляді приватної власності на ділянки над та водні об'єкти. Можливість реалізації правомочностей власників земельних ділянок на надра, корисні копалини місцевого значення і підземні води передбачена ст. 23 Кодексу України про надра. Щодо права приватної власності на водні об'єкти існує

невідповідність положень Водного кодексу України та ст. 59 Земельного кодексу України. Вважаємо за необхідне внести зміни до Водного кодексу України в частині приведення його у відповідність до ст. 59 Земельного кодексу України з визначенням умов, порядку та обмежень права приватної власності на водні об'єкти.

Нині об'єктивно виправданою є тенденція розширення кола природних об'єктів, що можуть бути об'єктами права приватної власності. В роботі висунута пропозиція внесення змін в главу 27 Цивільного кодексу України. Зокрема, змінити її назву на «Право власності на землю (земельну ділянку) та інші природні об'єкти» та доповнити главу статтями, які б визначали особливості права власності на надра, ліси (земельні лісові ділянки), водні об'єкти, об'єкти тваринного світу та інші природні комплекси, як, наприклад, об'єкти природно-заповідного фонду.

На підставі дослідження права власності на природні об'єкти та природні ресурси можна вивести такі особливості цього правового інституту: конституційне закріплення особливого становища природних об'єктів та їх ресурсів в системі об'єктів права власності і встановлення щодо них режиму власності Українського народу; переважання публічних форм власності з обмеженою можливістю поширення права приватної власності; необхідність врахування об'єктивно існуючого взаємозв'язку природних об'єктів при встановленні права власності та наданні природних об'єктів у власність; обґрунтованість встановлення обмежень права приватної власності щодо суб'єктів, об'єктів, умов набуття та здійснення цього права.

Підрозділ 3.2. роботи включає аналіз інших, відмінних від права власності, речових прав на природні об'єкти та їх ресурси. Для з'ясування характеристик відповідних речових прав в роботі, насамперед, розкрито існуючі в цивільно-правовій доктрині підходи до розуміння, юридичної природи, класифікації речових прав на чуже майно, що регулюються розділом II книги 3 Цивільного кодексу України. Водночас, зважаючи на широкий спектр «суміжних речових прав», «обмежених речових прав»,

відповідна група речових прав аналізуються не лише на підставі закріпленого ч. 1 ст. 395 Цивільного кодексу України переліку видів речових прав на чуже майно, а й з урахуванням норм іншого законодавства (господарського, природноресурсового).

У системі інших речових прав, похідних від права власності, окреме місце займає право постійного користування природними ресурсами (право постійного користування земельними ділянками, право постійного користування лісами, право постійного користування надрами). В роботі на підставі аналізу та узагальнення наукових досліджень представників цивільно-правової, земельно-правової та еколого-правової науки, додаткового обґрунтовується можливість віднесення права постійного природокористування до системи речових прав. Аргументами на користь такого висновку є: існування цих прав об'єктивно зумовлене господарсько-економічними потребами періоду реформування радянської правової та економічної системи; вони тісно пов'язані з правом власності (зокрема, публічної власності на природні об'єкти та природні ресурси) і покликані в різних юридичних формах сприяти його функціонуванню; вони надані лише визначеному законодавством колу суб'єктів і їх перехід до інших осіб обмежений; абсолютний захист права постійного природокористування, що дає можливість користувачу пред'явити речовий позов у разі порушення його права; визначене законодавством цільове призначення об'єкта користування і неможливість його зміни; обов'язкова державна реєстрація.

Водночас, в роботі підтримані аргументи науковців щодо спірного речового характеру оренди, насамперед, оренди водних об'єктів, яка виступає класичним зобов'язальним правовідношенням.

Спираючись на аргументи, представлені в цивільно-правовій доктрині, зроблено висновок, що право постійного землекористування та право постійного користування іншими природними об'єктами за своїми характеристиками не можуть належати до речових прав на чуже майно,

однак мають речову природу та можуть бути зараховані до обмежених, похідних від права власності речових прав.

У процесі аналізу земельних сервітутів, як одного з різновидів речових прав на чуже майно, розкрито співвідношення Земельного та Цивільного кодексів України в регулюванні відповідних відносин, колізії такого регулювання та шляхи їх вирішення, а також зроблено висновок про міжгалузевий характер правового регулювання земельних сервітутів.

Аналіз сучасного українського законодавства та наукових досліджень дозволяє сьогодні детальніше розглянути існування, крім традиційного земельного сервітуту, лісових, водних, гірничих, фауністичних, флористичних сервітутів. Розділ включає короткий аналіз змісту кожного з них. При цьому, названі види природноресурсових сервітутів так чи інакше пов'язані з використанням земельних ділянок, на яких розміщені відповідні природні об'єкти (природні ресурси). Лісові, водні, фауністичні, флористичні, гірничі сервітути є окремими різновидами земельних сервітутів. Це має знайти належне закріплення в природноресурсових законодавчих актах. Зокрема, пропонується доповнити Кодекс України про надра, Водний кодекс України, Закон України «Про рослинний світ», Закон України «Про мисливське господарство та полювання» статтями, в яких закріпити можливість встановлення відповідних сервітутів з вказівкою, що їх регулювання забезпечується приписами Земельного та Цивільного кодексів України.

Окреме місце у відповідному розділі роботи присвячено аналізу так званих «публічних сервітутів». Особливості публічних сервітутів полягають в тому, що вони зумовлені потребами забезпечення загальносуспільних інтересів, встановлюються стосовно невизначеного кола осіб, визначаються виключно законодавчими актами. Визнаючи дискусійність концепції запровадження публічних сервітутів, відстоюємо позицію заперечення введення публічного сервітуту. Введення такої форми регулювання суперечить сутності сервітутів як речових прав на чуже майно та веде до

підміни понять. Водночас, забезпечення доступу громадян до природних об'єктів доцільно реалізувати з використанням інших правових механізмів – юридичних обмежень права власності, загального природокористування тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проведене теоретичне узагальнення та запропоновано вирішення наукового завдання, яке полягає у визначенні місця, особливостей, правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів у системі об'єктів цивільних прав. Виходячи зі змісту викладених у дисертації теоретичних положень, результатів дослідження сучасних наукових доробків, інтерпретаційного аналізу нормативно-правових актів України, узагальнень судової та іншої правозастосовної практики, сформульовано низку висновків, пропозицій та рекомендацій, які мають теоретичне і практичне значення.

1. Приналежність природних об'єктів та природних ресурсів до системи об'єктів цивільних прав у сучасних умовах (на відміну від радянського періоду) визначається їх внутрішніми природними характеристиками, об'єктивними факторами розвитку економічної та господарської системи держави, а також формально-юридичними приписами цивільного, екологічного та природноресурсового законодавства, які поширюють на природні об'єкти та природні ресурси дію цивільно-правових форм та засобів регулювання. На основі аналізу категорій «природний об'єкт» та «природний ресурс» нами обґрунтовується доцільність використання поняття «природні об'єкти та природні ресурси» як єдиного об'єкту цивільних прав. Природні ресурси, позначаючи корисні, споживчі характеристики відповідних частин природного середовища, не існують поза межами цього середовища, його складових – вод, земель, лісів, надр. Природні об'єкти виступають просторовим базисом для природних ресурсів та нерозривно з ними пов'язані.

2. В роботі на підставі аналізу еколого-правової та цивільно-правової наукової літератури обґрунтовано розмежування розуміння природних об'єктів та їх ресурсів як об'єктів екологічного та об'єктів цивільного права. В основу розмежування покладена цільова, функціональна спрямованість

цивільно-правового та еколого-правового регулювання. Природні об'єкти та природні ресурси екологічне право розглядає як об'єкти правової охорони, що забезпечується імперативним методом правового регулювання: встановленням заборон, обмежень, зобов'язань. Цивільне право сприймає їх в якості особливої категорії речей, наділених споживчою цінністю, майновим змістом, як об'єктів речових і зобов'язальних правовідносин. Обґрунтовано висновок, що екологічне і цивільне право оперують різними об'єктами, адже на відміну від екологічного права, об'єктом цивільного права можуть бути лише відособлені природні об'єкти, обмежені і чітко визначені в просторі. Дискретністю в повній мірі характеризуються земельні ділянки, водні об'єкти (озера, ставки), лісові ділянки, об'єкти тваринного світу, водні біоресурси. Вони і підпадають під правовий режим об'єктів цивільного права.

3. Природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав – це функціонально і просторово відмежовані, індивідуально визначені, відособлені, юридично ідентифіковані частини чи компоненти навколишнього природного середовища, здатні задовольняти потреби учасників правовідносин, щодо яких можуть виникати цивільні права і обов'язки. Їх ознаками є: здатність задовольняти потреби суб'єктів цивільних правовідносин – матеріальні та нематеріальні; дискретність, яка визначається через фізичні (місцезнаходження, розміри, межі) та юридичні (кадастровий облік) ознаки; системність, а саме: інтегрованість правової ідеї про об'єкти прав в систему основних категорій права, а, по-друге, – системний зв'язок з іншими об'єктами; «юридична прив'язка» – нормативно гарантована можливість правового закріплення їх за суб'єктами цивільного права.

4. Природні об'єкти з погляду цивільно-правової категорії «об'єкт цивільних прав» належать до речей. З позицій поділу речей на нерухомі і рухомі, більшість природних об'єктів та природних ресурсів класифікують до нерухомості. Земельні ділянки як об'єкти нерухомості мають особливий правовий режим, з урахуванням об'єктивних особливостей земель як

природного об'єкту та формально-юридичних положень, пов'язаних з поширенням на них норм земельного права. Земельні ділянки, ділянки надр, ліси, інші багаторічні насадження, водні об'єкти не лише нерозривно пов'язані між собою, але не можуть фактично існувати поза цим зв'язком. Їх самостійне юридичне оформлення також не передбачене. Загалом, природні об'єкти, розташовані на земельній ділянці не можна вважати окремими нерухомими речами, самостійними об'єктами цивільних прав, їх роздільний цивільний оборот неможливий. Значна частина природних об'єктів є подільними, зокрема, земельні ділянки, земельні лісові ділянки, однак, окремі ділянки природних об'єктів (наприклад, водні об'єкти) не підлягають поділу, бо в такому разі неможливо провести їх відокремлення, індивідуалізацію. Природні об'єкти та природні ресурси як об'єкти цивільних прав є індивідуально-визначеними речами. В окремих випадках (це стосується водних біоресурсів, які знаходяться на праві приватної власності у штучно створених умовах) вони визнаються речами, визначеними родовими ознаками. Споживність та неспоживність природних об'єктів та природних ресурсів відрізняється та залежить від виду природного об'єкта і порядку їх використання.

5. Визнаючи природні об'єкти та природні ресурси об'єктами цивільних прав та поширюючи на них правовий режим об'єктів цивільних прав, в роботі ми виходили з того, що їх цивільно-правовий режим: має відповідати базовим цивільно-правовим принципам регулювання, сфері цивільно-правового регулювання; регулюватись приписами цивільного законодавства; враховувати особливості самих природних об'єктів та природних ресурсів як особливих об'єктів цивільних прав. Цивільно-правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів виступає елементом комплексного міжгалузевого правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів, спрямований на задоволення приватних майнових інтересів осіб, оперує приватно-правовими засобами регулювання. Він поширюється тільки на

відносини майнового характеру, де допускається свобода та відносна самостійність учасників.

6. Під «цивільно-правовим режимом природних об'єктів та природних ресурсів» пропонується розуміти сукупність пов'язаних між собою засобів цивільно-правового регулювання, які забезпечують особливий порядок регулювання природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав, встановлюють умови і порядок виникнення, здійснення та припинення прав на природні об'єкти та природні ресурси, їх захист. Особливостями цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів є: специфіка права власності на природні об'єкти та ресурси, зумовлена конституційною нормою про право власності Українського народу; більш ширший вплив публічного інтересу в механізмі цивільно-правового регулювання, що зумовлює встановлення цілого ряду обмежень цивільних прав на природні об'єкти та природні ресурси; особливий порядок виникнення цивільних прав на природні об'єкти та їх ресурси, поєднаний з реєстраційними, адміністративно-дозвільними, погоджувальними процедурами; обмеженість в цивільному обороті природних об'єктів.

7. Цивільно-правовий режим включає систему особливих правових засобів регулювання відповідних відносин, які уособлюють суть приватно-правового механізму регулювання. Для того, щоб охарактеризувати правовий режим того чи іншого явища, об'єкта, треба детально розкрити особливості виникнення, здійснення, припинення щодо нього цивільних прав, як речових, так і зобов'язальних. Правовий режим конкретних природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав охоплює такі аспекти: приналежність природних об'єктів та природних ресурсів до загальної системи цивільних прав; приналежність до певного виду (категорії) об'єктів цивільних прав, а саме, речей; приналежність до того чи іншого різновиду речей (нерухомих чи рухомих, подільних чи неподільних, визначених індивідуальними ознаками, споживних чи неспоживних, головних речей і

приналежностей, складних речей); існування стосовно них речових прав (права власності та речових прав на чуже майно); загальні правила та особливості оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів; встановлення щодо них певних зобов'язальних правовідносин (наприклад, відносин оренди); різного роду обмеження, обтяження, зобов'язання, заборони і приписи, пов'язані з оборотом даного об'єкта цивільних прав.

8. Цивільну оборотоздатність природних об'єктів можна характеризувати за оборотоздатністю речей. Про цивільний оборот природних об'єктів та їх ресурсів (або ж «обіг» у вузькому його розумінні) варто говорити при переході їх як об'єктів цивільних прав у межах цивільно-правових відносин та на підставі цивільно-правових механізмів. Оборотоздатність природних об'єктів та їх ресурсів як об'єктів цивільних прав нами визначається як врегульована нормами цивільного права можливість переходу прав на індивідуально-визначені, відокремлені ділянки природних об'єктів та природних ресурсів від одного суб'єкта до іншого з урахуванням умов та обмежень, встановлених природноресурсовим законодавством. В основі цивільного обороту природних об'єктів та їх ресурсів лежать загальні приписи цивільного права з урахуванням специфіки, особливостей та обмежень переходу природних об'єктів та природних ресурсів і прав на них, встановлених земельним, природноресурсовим, екологічним законодавством. До особливих умов оборотоздатності природних об'єктів та природних ресурсів можна віднести: збереження цільового призначення природних об'єктів при переході прав на них; обмеження суб'єктного та об'єктного складу відносин цивільного обороту; особливий порядок укладення правочинів (конкурсний, аукціонний); особливості визначення ціни (вартості) та майнової оцінки.

9. Конституційне закріплення права власності Українського народу на природні об'єкти та їх ресурси є підтвердженням особливого правового режиму відповідних об'єктів та їх особливого значення для суспільства і держави. Разом з тим, власність Українського народу не проголошена як

виключна (як це визнавалося радянським законодавством в розумінні виключної державної власності на природні об'єкти). В межах та порядку, встановленому законодавством, природні об'єкти та їх ресурси можуть бути об'єктами державної, комунальної і приватної власності. В роботі додатково обґрунтовується нетотожність права власності Українського народу та права державної власності з метою аналізу суб'єктів права власності та суб'єктів здійснення права власності.

10. На підставі дослідження права власності на природні об'єкти та природні ресурси в роботі виведені такі особливості цього правового інституту: конституційне закріплення особливого становища природних об'єктів та їх ресурсів в системі об'єктів права власності і встановлення щодо них режиму власності Українського народу; переважання публічних форм власності з обмеженою можливістю поширення права приватної власності; необхідність врахування об'єктивно існуючого взаємозв'язку природних об'єктів при встановленні права власності та наданні природних об'єктів у власність; обґрунтованість встановлення обмежень права приватної власності щодо суб'єктів, об'єктів, умов набуття та здійснення цього права.

11. На підставі аналізу та узагальнення наукових досліджень представників цивільно-правової, земельно-правової та еколого-правової науки, нами додатково обґрунтовується можливість віднесення права постійного природокористування до системи речових прав. Аргументами на користь такого висновку є: існування цього права об'єктивно зумовлене господарсько-економічними потребами періоду реформування радянської правової та економічної системи; воно тісно пов'язане з правом власності (зокрема, публічної власності на природні об'єкти та природні ресурси) і покликане в різних юридичних формах сприяти його функціонуванню; це право належить лише визначеному законодавством колу суб'єктів і його перехід до інших осіб обмежений; абсолютний захист права постійного природокористування, що дає можливість користувачу пред'явити речовий позов у разі порушення його права; визначене законодавством цільове

призначення об'єкта користування і неможливість його зміни; обов'язкова державна реєстрація.

12. Аналіз сучасного українського законодавства та наукових досліджень дозволяє сьогодні розглядати існування, крім традиційного земельного сервітуту, лісових, водних, гірничих, фауністичних, флористичних сервітутів, які виступають різновидами земельних сервітутів. Це має знайти належне закріплення в природноресурсових законодавчих актах. Пропонується доповнити Кодекс України про надра, Водний кодекс України, Закон України «Про рослинний світ», Закон України «Про мисливське господарство та полювання» статтями, в яких закріпити можливість встановлення відповідних сервітутів з вказівкою, що їх регулювання забезпечується приписами Земельного та Цивільного кодексів України. Визнаючи дискусійність концепції запровадження публічних сервітутів, ми стоїмо на позиції заперечення введення публічного сервітуту. Закріплення такої форми регулювання суперечить сутності сервітутів як речових прав на чуже майно та веде до підміни понять. Водночас, забезпечення доступу громадян до природних об'єктів доцільно реалізувати з використанням інших правових механізмів – юридичних обмежень права власності, загального природокористування тощо.

13. Оскільки цивільно-правовий режим об'єктів визначається нормами Цивільного кодексу України, то базові підходи, конструкції, умови дії приватно-правових механізмів повинні поширюватися і на майнові відносини, об'єктами яких виступають природні об'єкти та природні ресурси. Вважаємо за доцільне розширити цивільно-правове регулювання природних об'єктів та природних ресурсів, що дозволить об'єднати діючі нині положення щодо речових та зобов'язальних правовідносин, розміщені в природноресурсових законодавчих актах; забезпечити уніфікований підхід до закріплення базових засад їх цивільно-правового режиму; сприятиме подоланню існуючих прогалин та недосконалостей виникнення, переходу та припинення прав на природні об'єкти та їх ресурси. Відповідно, пропонуємо

внести зміни в Цивільний кодекс України та доповнити його приписами, які б вказували на приналежність природних об'єктів та їх ресурсів до об'єктів цивільних прав. Зокрема, викласти в новій редакції ст. 180 Цивільного кодексу України: «Земельні ділянки, лісові ділянки, ділянки надр, замкнені природні водойми та природні ресурси, що вони включають, а також тварини є особливими об'єктами цивільних прав. До них застосовуються положення цього Кодексу, що встановлюють правовий режим речей, з урахуванням особливостей та обмежень, встановлених законодавством»; доповнити ст. 178 Цивільного кодексу частиною такого змісту: «Цивільний оборот земельних ділянок та відособлених частин природних об'єктів допускається лише у випадках та на умовах, встановлених законодавством». Формування узгодженої системи правового регулювання речових права на природні об'єкти та природні ресурси, закріплення єдиних правил і умов їх цивільного обороту забезпечить належне здійснення і захист майнових прав на природні ресурси, сприятиме ефективному їх використанню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. 5-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2013. Т. 1. 832 с.
2. Иоффе О. С. Правоотношения по советскому гражданскому праву. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1949. 144 с.
3. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 554 с.
4. Шимон С. І. Співвідношення понять «об'єкт цивільних прав» та «об'єкт цивільних правовідносин» (до наукової дискусії). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2010. Вип. 10. С. 217–225.
5. Шимон С. І. Майнові права в системі об'єктів цивільних правовідносин та цивільного обороту. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2011. № 4. С. 841–846. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index.htm_2011_4_137.
6. Сліпченко С. О. Співвідношення понять «об'єкт цивільного права», «об'єкт цивільного правовідношення» та «об'єкт об'єктивного права». *Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: матеріали міжнародн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 квітня 2011 р.)* / відп. ред. І. С. Канзафарова. Одеса: Астропринт, 2011. С. 373–376.
7. Алексеев С. С. Предмет советского социалистического гражданского права. *Вопросы общей теории советского права: сборник статей* / под ред. С. Н. Братуся. Москва: Госюриздат, 1960. 406 с.

8. Васильєва В. А. Цивільно-правове регулювання діяльності з надання посередницьких послуг: монографія. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2006. 346 с.
9. Слипченко С. А. Оборотоспособность объектов личных имущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица: монография. Харьков: ФОП Мічурина Н. А., 2011. 336 с.
10. Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навчальний посібник / за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків: Право, 2017. 808 с.
11. Теорія держави і права: підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).
13. Слипченко С. А. Метод альтернатив в розвитку учения о личных неимущественных правах. *Методология исследования проблем цивилистики*: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков: Право, 2017. С. 92–113.
14. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>. (дата звернення: 10.05.2018).
15. Краснов Н. И. Правовой режим земель специального назначения: монография. Москва: Юридическая литература, 1961. 215 с.
16. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27 (зі змінами).
17. Лісовий кодекс України в редакції від 8 лютого 2006 р. № 3404-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 21. Ст. 170 (із змінами).
18. Про тваринний світ : Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2894-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 14. Ст. 97 (із змінами).
19. Водний кодекс України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189 (із змінами).

20. Кобецька Н. Р. Екологічне право України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
21. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2017. 438 с.
22. Петров В. В. Экология и право. Москва: Юрид. лит., 1981. 224 с.
23. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды: учебник / под ред. В. В. Петрова. Москва: Юрид. лит., 1988. 421 с.
24. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник. Москва: Мысль, 1990. 637 с.
25. Екологія: підручник / С. І. Дорогунцов, К. Ф. Коценко, М. А. Хвесик та ін. Київ: КНЕУ, 2005. 371 с. URL: <http://buklib.net/books/23847/> (дата звернення: 12.07.2018).
26. Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія. Донецьк: Національний гірничий університет, 2011. 373 с.
27. Шемшученко Ю. С., Єрофєєв М. І. Природні ресурси. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 14: Екологічне право / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2018. С. 640–641.
28. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546 (із змінами).
29. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 36. Ст. 340 (із змінами).
30. Про рослинний світ: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 591-ХІV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22. Ст. 198 (із змінами).
31. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.

32. Костицький В. В. Теоретико-методологічні засади розвитку екологічного права. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні*: колективна монографія / відп. ред. Т. Є Харитонova, І. І. Каракаш. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 418–441.

33. Краснова М. Методологічні засади сучасного екологічного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 92. С. 5–8.

34. Науково-практичний коментар Лісового кодексу України / Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, Т. Г. Ковальчук [та ін.]; за ред. Г. І. Балюк. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 368 с.

35. Положение о социалистическом землеустройстве и мерах перехода к социалистическому земледелию: постановление ВЦИК от 14 февраля 1919 г. *Собрание узаконений РСФСР*. 1919. № 14.

36. Каракаш І. І. Право власності на ресурсові складові фондів природних об'єктів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. літ., 2015. Т. XVI. С. 173–182.

37. Печуляк В. П. Лісовий фонд чи лісові землі: питання понятійного апарату у сфері державного регулювання лісогосподарських відносин. *Фінансове право*. 2007. № 3(21). С. 38–42.

38. Мартинюк В. А. Природні об'єкти як об'єкти цивільних прав. *Одеські юридичні читання*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 листопада 2018 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 38–41.

39. Природноресурсове право України: навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2005. 376 с.

40. Сліпченко С. О. Місце об'єктів особистих немайнових відносин у системі об'єктів цивільного права. *Право і суспільство*. 2013. № 6–2. С. 92–97.

41. Краснова М. Стан та перспективи розвитку вчення про об'єкти екологічного права: науково-методологічні аспекти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 2(96). С. 8–12.

42. Клименко С. В., Плєскач М. В. Води (водні ресурси) як об'єкт правовідносин. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69). С.136–142.

43. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 664 с.

44. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Страйд, 2010. 768 с.

45. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ФО-П Лисяк Л. С., 2011. 624 с.

46. Екологічне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. 432 с.

47. Про затвердження Положення про порядок надання гірничих відводів: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 59. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59-95-%D0%BF> (дата звернення: 15.12.2018).

48. Оніка Я. В. Речові права на земельні ділянки лісгосподарського призначення: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.

49. Яремак З. В. Правове регулювання ведення державних кадастрів природних ресурсів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 22 с.

50. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 7 липня 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 8. Ст. 61 (із змінами).

51. Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1996 р. № 413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-96-%D0%BF> (дата звернення: 25.11.2018).

52. Про затвердження Порядку ведення державного лісового кадастру та обліку лісів: постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2007 р. № 848. *Офіційний вісник України*. 2007. № 46. Ст. 1885 (із змінами).

53. Про затвердження Порядку ведення державного кадастру тваринного світу: постанова Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1994 р. № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-94-%D0%BF> (дата звернення: 25.11.2018).

54. Вовк Ю. О. Вибрані праці / упоряд. А. П. Гетьман, М. В. Шульга; відп. ред. М. В. Шульга. Харків: Юрайт, 2013. 704 с.

55. Шемшученко Ю. С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды в СССР. Киев: Изд-во «Наукова думка», 1978. 275 с.

56. Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. 271 с.

57. Гражданское право Украины. В двух частях. Ч. 1. / под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. Харьков: Ун-т внутр. дел; «Основа», 1996. 440 с.

58. Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав: монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2015. 720 с.

59. Мартинюк В. А. Особливості природних об'єктів та природних ресурсів як об'єктів цивільних прав. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип 7. Ч. 1. С. 249–255.

60. Ходико Ю. Є. Поняття речі в контексті визначення об'єкта речового правовідношення. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 78–85.

61. Гражданское право: учебник. 3-е изд. / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. Москва: Проспект, 1997. Ч. 1. 600 с.
62. Кохановська О.В. Нормативне закріплення поняття та видів об'єктів цивільних прав як втілення та реалізація ідей розробників ЦК України. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-Епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 153–175.
63. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: навч. пос. Київ: Істина, 2008. 304 с.
64. Цивільне право України: підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
65. Полянек К. М. Нерухомість як особливий об'єкт права власності. *Адвокат*. 2009. № 7 (106). С. 27–30.
66. Слободянюк С. О. Окремі аспекти правової природи нерухомого майна. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)*: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 16 вересня 2010 р.). Київ: КНТ, 2011. С. 385–388.
67. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонova. 4-е вид., перероб. та доп. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 1200 с.
68. Семків В. В. Про предмет договорів на використання природних ресурсів. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 69. С. 541–547.
69. Кулинич О. П. До питання про визначення земельної ділянки як об'єкта цивільних та земельних прав. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 182–188.
70. Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 215–219.

71. Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт земельно-реєстраційних правовідносин. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*: зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 60. С. 324–330.

72. Кулинич О. П. Цивільно-правові аспекти визнання права приватної власності в Україні в умовах формування електронних реєстрів нерухомості. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2015. Вип. 218. С. 170–177.

73. Бондар О. Г. Земля як об'єкт власності за земельним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 22 с.

74. Бондар О. Г. Земельна нерухомість як об'єкт правового регулювання: проблеми термінології. *Вісник Університету внутрішніх справ МВС України*: зб. наук. пр. Харків: Ун-т внутрішніх справ МВС України. 2000. Вип. 11. С. 317–321.

75. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та інших законодавчих актів України: Закон України від 11 лютого 2010 р. № 1878-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 18. Ст. 141.

76. Про іпотеку: Закон України від 5 червня 2003 р. № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313 (зі змінами).

77. Тоцька К. М. Поняття земельної ділянки як об'єкту права власності: підходи до тлумачення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2014. Вип. 17. С. 254–257.

78. Гаврилюк М. І. Цивільно-правовий захист права власності на земельні ділянки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 21 с.

79. Мироненко І. В. Зміст та межі здійснення права приватної власності на землю в Україні: монографія. Івано-Франківськ: Вид. Супрун В.П., 2012. 190 с.

80. Мироненко І. В. Поняття та ознаки нерухомого майна. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: зб. наук. статей. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 34. С. 154–163.

81. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. праці. Харків: Золоті сторінки, 2012. 696 с.
82. Грущинська Н. І. Правовий режим нерухомого майна як об'єкта цивільних прав. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 164–167.
83. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553 (зі змінами).
84. Методичні рекомендації стосовно об'єктів нерухомого майна, права на які підлягають державній реєстрації: протокол № 3 Колегії Державної реєстраційної служби України від 11 грудня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0006835-12> (дата звернення 15.01.2019).
85. Про затвердження Класифікатора державного майна: наказ Фонду державного майна України від 15 березня 2006 р. № 461. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0461224-06> (дата звернення 18.01.2019).
86. Про аквакультуру: Закон України від 18 вересня 2012 р. № 5293-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 43. Ст. 616 (зі змінами).
87. Про затвердження типових договорів користування на умовах оренди частиною рибогосподарського водного об'єкта, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України для цілей аквакультури: постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. № 981. *Офіційний вісник України*. 2015. № 96. Ст. 3289.
88. Про затвердження Методики обстеження і паспортизації гідротехнічних споруд систем гідравлічного вилучення та складування промислових відходів: наказ Державного комітету України у справах містобудування і архітектури в редакції від 10 вересня 1996 р. № 165. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0466-95> (дата звернення 15.01.2019).
89. Півторак М. В. Облік основних засобів у рибному господарстві: автореф. дис. ...канд. економ. наук. Київ, 2006, 19 с.

90. Степура Т. Рибницький ставок – водний об'єкт чи гідропоруда? *Державний інформаційний бюлетень про приватизацію*. 2011. № 6. С. 16–19.
91. Постанова Вищого господарського суду України від 9 березня 2009 року, судова справа № 16/231-О-08. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2270817.html (дата звернення 15.01.2019).
92. Положення про громадське майно (основні засоби) споживчої кооперації України, затверджене постановою шостих зборів Ради Укоопспілки сімнадцятого скликання 03.04.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0008626-03> (дата звернення 15.01.2019).
93. Про затвердження деяких нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку в державному секторі: наказ Міністерства фінансів України від 29 грудня 2015 № 1219. *Офіційний вісник України*. 2016. № 8. Ст. 405.
94. Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 № 177. *Офіційний вісник України*. 2005. № 9. Ст. 216.
95. Холод В. В. Деякі аспекти визначення правового режиму земельної ділянки та багаторічних насаджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Т. 1. С. 182–185.
96. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 974 с.
97. Цивільне право України: навчальний посібник / за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.
98. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21 лютого 2006 р. № 3447-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 27. Ст. 230 (зі змінами).

99. Устименко О. А. Поняття «тварина» у цивільному праві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2014. № 1106. Вип. 17. С. 262–265.

100. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов: учебное пособие / под ред. А. А. Погребного. Издание второе. Харьков: Одиссей, 2001. 400 с.

101. Нечипорук Л. Д. Еколого-правове регулювання раціонального використання об'єктів тваринного світу: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 198 с.

102. Данилюк Л. Р. Правовий режим мисливських природних ресурсів в Україні: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 176 с.

103. Луц. Д. М. Тварини як об'єкт цивільних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 19 с.

104. Устименко О. А. Тварина як об'єкт права власності (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

105. Устименко О. А. Спеціальні ознаки тварини як об'єкта права власності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2015. № 1151. Вип. 19. С. 98–100.

106. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 18 липня 2011 р. № 3677-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 17. Ст. 155 (зі змінами).

107. Савчак В. Обставини, що унеможливають поділ земельної ділянки. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Серія: Економіка АПК. 2015. № 22(1).

108. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-04?find=1&text=%EF%EE%E4%B3%E> (дата звернення 4.02 2019).

109. Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується: постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1908. *Офіційний вісник України*. 2003. № 51. Т. 1. Ст. 2682.

110. Скрипник В. Л. Речі з родовими ознаками як об'єкти цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017. Вип. 42. С. 93–97.

111. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Тула: Автораф, 2001. 720 с.

112. Постанова Верховного Суду України від 25 лютого 2015 року, судова справа № 6-14цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42886580> (дата звернення 20.01.2019).

113. Постанова Верховного Суду від 30 січня 2019 року, судова справа № 918/518/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79545415> (дата звернення 15.02.2019).

114. Коссе Д. Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*: зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. 44. С. 25–31.

115. Соколова І. О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 20 с.

116. Гарда І. В. Поняття режиму в адміністративному матеріальному та процесуальному праві та його значення щодо застосування адміністративних стягнень. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2008. № 3. С. 97–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2008_3_18 (дата звернення: 21.03.2019).

117. Алексеев С. С. Структура советского права. Москва: Юридическая литература, 1975. 264 с.

118. Алексеев С. С. Теория права. 2-е изд. перераб. и доп. Москва: БЭК, 1995. 320 с.

119. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право, 2008. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. 640 с.
120. Соколова І. О. Особливості приватно-правового режиму правового регулювання суспільних відносин. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 135. С. 19–29.
121. Жук В. Д. До питання визначення категорії «цивільно-правовий режим майна». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Випуск 30. Том 1. С. 125–129.
122. Спасибо-Фатєєва І. В. Види об'єктів цивільних прав. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 13–18.
123. Кобецька Н. Р. Правовий режим використання природних ресурсів: поняття, особливості. *Екологічне право України*. 2016. №3-4. С. 37–43.
124. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144 (зі змінами).
125. Вінник О. М. Господарське право: курс лекцій. Київ: Атіка, 2005. 624 с.
126. Шаповалова О. В. Передумови і проблеми виокремлення інституту господарського використання природних ресурсів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*: зб. наук. праць. 2005. №. 7. С. 178–185.
127. Джумагельдієва Г. Д. Правове регулювання господарського використання природних ресурсів: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2014. 202 с.
128. Афанасієв Р. В. Адміністративно-правовий режим об'єктів права власності на природні ресурси: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.
129. Сурілова О. О. Адміністративно-правове регулювання у сфері використання і охорони надр: автореф. дис. ... докт-ра. юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 31 с.

130. Мартинюк В. А. Характеристика цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів. *Порівняльно-аналітичне право*: електронне наукове видання. 2018. №. 5. С. 130–133. URL: http://www.pap.in.ua/5_2018/34.pdf (дата звернення: 25.03.2019).

131. Майданик Р. А. Місце цивільного (приватного) права в системі права. *Актуальні проблеми цивільного права*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 13–14 травня 2011 р.). Харків, 2011. С. 10–15.

132. Шишка А. Р. Концепт статьи 1 ГК Украины: методологический путь к познанию проблемы. *Методология исследования проблем цивилистики*: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков: Право, 2017. С. 389–414.

133. Кузнецова Н. С. Методологічні засади сучасного цивільного права України: предмет, метод, принципи, система. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-Епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 200–215.

134. Ромовська З. В. Проблеми загальної теорії права у проекті Цивільного кодексу України. *Кодифікація приватного (цивільного) права України* / за ред. проф. А. Довгерта. Київ: Укр. центр правн. студій, 2000. 336 с.

135. Крупчан О. Д. Проблеми взаємозв'язку приватного та публічного в цивільному праві України / О. Д. Крупчан // Приватне право і підприємництво. – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 5–11.

136. Майданик Р. Гражданское право как сфера частного права Украины. *Частное право*. 2013. № 1. С. 67–83.

137. Борисова В. І. Цивільне право як галузь приватного права. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-Епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 21–37.

138. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин: монографія. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 268 с.
139. Васильєва В. А. Щодо стану сучасного законодавства України. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-Епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 38–50.
140. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
141. Анісімова Г. В. Законодавчі проблеми забезпечення загального природокористування. *Теорія і практика правознавства*: електронне наукове фахове видання. 2013. № 3. Т. 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62839>.
142. Шевченко Я. Право приватної власності в Україні: проблеми і перспективи. *Українське комерційне право*. 2004. № 5. С. 19–24.
143. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
144. Перчеклій І. М. Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 16 с.
145. Харьковская цивилистическая школа: право собственности: монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2012. 424 с.
146. Кулинич П. Ф. Перспективи розвитку земельного законодавства України. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т. Харків: Право, 2008. Т. 4: *Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права* / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. С. 86–125.
147. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб: концептуальні та правові аспекти. *Міжнародний юридичний вісник*: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2015. Вип. 1(2). С. 170–174.

148. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2009. 40 с.
149. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія. Харків: Юрсвіт, 2008. 482 с.
150. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис.... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 22 с.
151. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ: лист Верховного Суду України від 1.07.2013 р. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/B714BFACD5463C0DC2257B4B002E5416/](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/B714BFACD5463C0DC2257B4B002E5416/) (дата звернення 24.03.2019).
152. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. 226 с.
153. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 листопада 2018 року, судова справа № 183/1617/16 (провадження № 14-208цс18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015> (дата звернення 25.05.2019).
154. Дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають із земельних відносин, за 2018 рік. Київ, 2019. 108 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zemelnyi_2018.pdf (дата звернення 25.05.2019).
155. Денисова А. Правові засоби: поняття види. *Право України*. 2010. № 7. С. 190–195.
156. Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций: монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2011. 296 с.
157. Сивий Р. Б. Приватне (цивільне) право в системі права України: монографія. Київ: КВІЦ, 2006. 214 с.
158. Белов В. А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и

соотношение понятий. *Объекты гражданского оборота*: сб. статей / отв. ред. М. А. Рожкова. Москва: Статут, 2007. С. 6-77.

159. Сліпченко А. С. Значення дефініції «цивільний оборот» в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 201-210.

160. Мірошніченко А. М. Земельне право України: підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.

161. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46-47. Ст. 280 (зі змінами).

162. Спасибо-Фатеева І. В. Відчуження права оренди. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 118–127

163. Волков Е. Істотне порушення договору оренди успадкованої земельної ділянки. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 3–7.

164. Скрипник В. Речі, обмежені в цивільному обороті, як об'єкти цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 36–40.

165. Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: конспект лекцій. 4-те видання. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 312 с.

166. Мозолин В. П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике. Москва: Изд-во ИГиП РАН, 1992. 176 с.

167. Пейчев К. П. Визначення категорії «обіг природних ресурсів». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2015. Вип. 19. С. 105–107.

168. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.

169. Кваша В. М. Поняття «обіг земель» в законодавстві та правовій доктрині України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 7. С. 166–169.

170. Зубрицький О. В. Правове регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 17 с.
171. Балджи М. Д. Ринок природних ресурсів: стан і перспективи розвитку. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2009. Вип. 36. С. 239–243.
172. Васильєв С. В., Олексюк В. О. Теоретичні засади ринку земель сільськогосподарського призначення. *Агросвіт*. 2018. № 9. С. 9–14.
173. Безух О. В. Господарський (комерційний) та цивільний обороти: сутність та відмінності в умовах ринкової економіки. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 35–41.
174. Пейчев К. Правові проблеми визначення поняття відчуження земельних ділянок. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 12. С. 47–51.
175. Зубенко К. Введення в цивільний оборот рухомих речей, на які поширено правовий режим нерухомості. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 4 (20). С. 116–120.
176. Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 18 с.
177. Костицький В. В. Екологічне право України: підручник. Дрогобич: Коло, 2012. 360 с.
178. Зубрицький О. В. Співвідношення понять «обіг земель сільськогосподарського призначення» із суміжними поняттями. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 150–153.
179. Хом'яченко С. І. Регулювання земельним законодавством обігу земельних ділянок. *Держава і право: юридичні і політичні науки: зб. наук. праць*. Київ, 2009. Вип. 44. С. 434–438.

180. Третяк А. М. Законодавчо-нормативне забезпечення обороту земельних ділянок сільськогосподарського призначення. *Земельне право України: теорія і практика*. 2011. №. 1. С. 15–32.

181. Устименко О. А. Обороздатність тварин як об'єктів цивільних прав. *Право і суспільство*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 70–74.

182. Постанова Вищого господарського суду України від 12 листопада 2012 року, судова справа 5023/1173/12. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_3896679.html (дата звернення 10.05.2019).

183. Про затвердження Правил утримання домашніх тварин підприємствами, організаціями і громадянами в місті Івано-Франківську: рішення виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради від 18 квітня 2013 р. № 214. URL: <http://www.namvk.if.ua/dt/6366/> (дата звернення 17.05.2019).

184. Шеховцов В. В. Право приватної власності на об'єкти тваринного світу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 19 с.

185. Устименко О. А. Особливості залучення в цивільний оборот окремих об'єктів цивільних прав. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №. 1. С. 133–135. URL: http://www.pap.in.ua/1_2019/38.pdf (дата звернення 10.05.2019).

186. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1478-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 18. Ст. 132.

187. Про затвердження Типового договору про умови ведення мисливського господарства: наказ Міністерства лісового господарства України від 12 грудня 1996 р. № 153. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0735-96> (дата звернення 10.05.2019).

188. Кобецька Н. Р. Договори у відносинах користування мисливськими угіддями. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. С. 99–102.

189. Про затвердження Порядку утримання та розведення диких тварин, які перебувають у стані неволі або напіввільних умовах: наказ

Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 30 вересня 2010 р. № 429. *Офіційний вісник України*. 2011. № 2. Ст. 128 (зі змінами).

190. Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення: ООН, 3 березня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_129 (дата звернення 12.05.2019).

191. Про Червону книгу України: Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3055-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 30. Ст. 201 (зі змінами).

192. Про приєднання України до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення: Закон України від 14 травня 1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. Ст. 232.

193. Про затвердження Порядку видачі дозволів на імпорт та експорт зразків видів дикої фауни і флори, сертифікатів на пересувні виставки, реекспорт та інтродукцію з моря зазначених зразків, які є об'єктами регулювання Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, в частині осетрових риб і виробленої з них продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 953 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/953-2007-%D0%BF> (дата звернення 12.05.2019).

194. Ріпенко А. І. Правові питання використання надземного та підземного простору земельних ділянок. *Форум права*. 2012. № 1. С. 820–829. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2012_1_129.pdf (дата звернення 20.05.2019).

195. Кулинич П. Ф. Проблеми вдосконалення правового режиму нерухомості: землецентрична і надрозцентрична концепції. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: Правничі науки. 2014. Вип. 1. С. 30–35.

196. Кірін Р. С. Правовий режим корисних копалин місцевого значення: генеза, проблеми, перспективи. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 46–51.
197. Про нафту і газ: Закон України від 12 липня 2001 р. № 2665-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 50. Ст. 262 (зі змінами).
198. Постанова Вищого господарського суду України від 10 лютого 2009 року, судова справа № 3/298-10/156. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2239779.html (дата звернення 25.06.2019).
199. Семків В. В. Договори у сфері використання природних ресурсів: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.
200. Договір як універсальна форма правового регулювання: монографія / за заг. ред. В. В. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 399 с.
201. Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності: навч. посібн. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.
202. Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель: наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 23 липня 2010 р. № 548. *Офіційний вісник України*. 2010. № 85. Ст. 3006.
203. Мироненко І. В. Види обмежень права власності на землю. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. 20. С. 107–111.
204. Марахін Є. А. Обмеження як засіб забезпечення використання земельних ділянок за цільовим призначенням. *Форум права*. 2012. № 4. С. 639–645. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2012_4_104.pdf (дата звернення 10.06.2019).
205. Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах: Закон України від 17 березня 2011 р. № 3159-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 40. Ст. 400 (зі змінами).

206. Про затвердження Правил використання корисних властивостей лісів: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14 серпня 2012 р. № 502. *Офіційний вісник України*. 2012. № 69. Ст. 2834.

207. Про затвердження Примірного договору довгострокового тимчасового користування лісами: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 7 вересня 2012 р. № 551. URL: http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=102674&cat_id=985 (дата звернення 10.06.2019).

208. Про затвердження Типового договору оренди водних об'єктів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 2013 р. № 420. *Офіційний вісник України*. 2013. № 47. Ст. 1692.

209. Чуйко Л. А. Особливості обороту майнових прав на земельні ділянки у сфері матеріального і нематеріального виробництва. *Право та інноваційне суспільство*: електрон. наук. вид. 2015. № 1 (4). С. 90–98. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Chuiko.pdf> (дата звернення 15.07.2019).

210. Ухвала Конституційного Суду від 01.12.2009 року № 66-уп/2009. *Вісник Конституційного суду України*. 2010. № 1. ст. 98.

211. Ухвала Конституційного Суду від 14.02.2018 року № 4-у/2018. *Вісник Конституційного суду України*. 2018. № 2. ст. 209.

212. Ухвала Конституційного Суду від 01.11.2018 року № 67-у/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/67_u_2018.pdf (дата звернення 15.07.2019).

213. Рішення Європейського суду з прав людини від 22.05.2018 року у справі "Зеленчук і Цицюра проти України" (Заяви № 846/16 і № 1075/16). *Офіційний вісник України*. 2018. № 73. Ст. 2465.

214. Коржнев М. М. Економіка природокористування. Київ: Вид. КНУ, 2005. 99 с.

215. Про оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1378-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 15. Ст. 229 (зі змінами).

216. Про експертну грошову оцінку земельних ділянок: постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531. *Офіційний вісник України*. 2002. № 42. Ст. 1941.

217. Про затвердження Методичних вказівок з відведення і таксації лісосік, видачі лісорубних квитків та огляду місць заготівлі деревини в лісах Державного агентства лісових ресурсів України: наказ Державного агентства лісових ресурсів України від 21 січня 2013 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0009820-13> (дата звернення 17.07.2019).

218. Про затвердження Методики визначення розміру плати за надані в оренду водні об'єкти: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 28 травня 2013 р. № 236. *Офіційний вісник України*. 2013. № 9. Ст. 1778.

219. Яворська О. С. Речові права за римським правом і сучасний рівень законодавчого регулювання. *Інтернет видання «Юриспруденція online»*. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=354> (дата звернення 6.08.2019).

220. Харченко Г. Г. Речові права у законодавстві, доктрині та судовій практиці України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 30 с.

221. Майданик Р. А. Речове право: підручник. Київ: Алерта, 2019. 1102 с.

222. Заєць І. О. Розвиток сучасної правничої думки про право власності на природні ресурси та комплекси в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 63-64. С. 9–13.

223. Набуття та припинення права власності в Україні (проблеми теорії та практики): монографія / за заг. ред. академіка НАПрН України В. В. Луця. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2013. 358 с.

224. Первомайський О. О. Особливості участі суб'єктів публічного права у відносинах власності. *Актуальні питання правового регулювання участі*

суб'єктів публічного права в приватних відносинах: збірник наукових праць / за ред. акад. НАПрН України О. Д. Крупчана, доц. О. О. Первомайського. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 212–235.

225. Вівчаренко О. А. Конституційно-правові вимоги охорони земель, передбачені Конституцією України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 48. С. 92–99.

226. Перчеклій І.М. Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Інесса Миколаївна Перчеклій. – Київ, 2015. – 226 с.

227. Тадєєва О. М. Генеза поняття «публічне майно». *Адміністративне право і процес*. 2013. № 4(6). С. 67–75.

228. Мороз Г. В. Конституційно-правова та доктринальна модель публічної власності на природні ресурси. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 42. С. 119–128.

229. Харитонова О. І. До питання про характеристику права державної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 33. С. 253–259.

230. Соколова А. К. проблеми законодавчого забезпечення форм власності на природні ресурси та комплекси. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 124. С. 80–89.

231. Ушакова Ю. А. Поняття, зміст та форми права власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 19 с.

232. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-правові аспекти періоду відродження та занепаду. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 9. С. 96–106.

233. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

234. Рішення Верховного Суду України від 21 травня 2008 року, судова справа № 6–936св08. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1876961> (дата звернення 10.08.2019).

235. Вінник О. М. Господарське право: курс лекцій. Київ: Атіка, 2004. 624 с.

236. Лісове господарство України. Державне агентство лісових ресурсів України. 2017. 48 с. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/Brosura_DALRU_2017-web%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Brosura_DALRU_2017-web%20(1).pdf) (дата звернення 2.08.2019).

237. Непийвода В. П. Правове регулювання в галузі лісів: доба утвердження підтримного розвитку: монографія / В. П. Непийвода. Київ: Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва, 2004. 339 с.

238. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170 (зі змінами).

239. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України від 1 квітня 2010 р. № 10–рп/2010. *Офіційний вісник України*. 2010. № 27. Ст. 1069.

240. Костяшкін І. О. Окремі аспекти реалізації права власності на землю Українського народу. *Університетські наукові записки*. 2017. № 63. С. 204–214.

241. Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17 травня 2011 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006600-11> (дата звернення 20.08.2019).

242. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 квітня 2019 року, судова справа № 727/1002/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81171420> (дата звернення 20.08.2019).

243. Троцька М. Право комунальної власності на ліси. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7(199). С. 131–133.

244. Настіна О. І. Окремі аспекти співвідношення земельного, екологічного, природоресурсового законодавства щодо визначення комунальної власності на природні ресурси. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 70–72.

245. Земельний кодекс України в редакції Закону від 13 березня 1992 р. № 2196-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 25. Ст. 354.

246. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ: узагальнення Верховного суду України від 1 липня 2013 р. URL: https://zib.com.ua/ua/print/100768-analiz_vsu_deyakh_pitan_zastosuvannya_sudami_zakonodavstva.html (дата звернення 20.08.2019).

247. Юрчишин Н. Г. Реалізація права приватної власності на ліси в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 16 с.

248. Чопик О. П. Право приватної власності на землі лісогосподарського призначення. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1147–1153. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2013_1_188.pdf (дата звернення 30.08.2019)

249. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 травня 2018 року, судова справа № 368/1158/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74506124> (дата звернення 10.09.2019).

250. Жидан О. С. Види прав на болота в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. Івано-Франківськ, 2015. Вип. 37. С. 207–217.

251. Устименко О. А. Здійснення права власності на тварину. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2015. Вип. 20. С. 131–133.

252. Шеховцов В. В. Особливості регулювання цивільно-правових відносин приватної власності на об'єкти тваринного світу в екологічному законодавстві України. *Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України: зб. тез наук. доп. учасн. «круглого столу»* (м. Харків, 9 листопада 2012 р.). Харків, 2012. С. 145–147.

253. Розгон О. Деякі особливості переходу права власності на тварину. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 4 (94). С. 161–171.

254. Нечипорук Л. Д. Право власності на об'єкти тваринного світу: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. 2011. Вип. 15. С. 194–197.

255. Макаренко О. Ю. Характеристика еволюції виникнення права власності на надра та ресурси надр в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 186–189. URL: http://www.pap.in.ua/3-1_2013/6/Makarenko%20O.Yu..pdf.

256. Нагнибіда В. І. Речові права на чуже майно: досвід правового регулювання зарубіжних країн: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. 182 с.

257. Майка Н. В. Набуття речових прав на чуже нерухоме майно в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Тернопіль, 2018. 20 с.

258. Харченко Г. Поділ речових прав в доктрині цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 73–78.

259. Харченко Г. Г. Речові права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 432 с.

260. Харченко Г. Г. Ознаки речового права. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 137–141.

261. Спасибо-Фатєєва І. Речові права за Цивільним і Господарськими кодексами України. *Право України*. 2015. № 4. С. 60–68.
262. Харитонova Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. 424 с.
263. Сліпченко О. І. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис): автореф. дис. ... канд. юр. наук. Одеса, 2016. 20 с.
264. Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Київ, 2005. 19 с.
265. Гутьєва В. В. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Львів, 2003. 19 с.
266. Літошенко О. Право постійного користування земельною ділянкою: особливості об'єктного та суб'єктного складу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 113–117.
267. Земельне право України: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М. В. Шульга. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 600 с.
268. Суханов Е. А. Ограниченные вещные права. *Хозяйство и право*. 2005. № 1 (336). С. 5–19.
269. Оніка Я. В. Речові права на земельні ділянки лісogосподарського призначення: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Харків, 2015. 20 с.
270. Постанова Верховного Суду України від 27 січня 2015 року, судова справа № 21-570a14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42886574> (дата звернення 20.09.2019).
271. Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами: постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2011 р. № 615. *Офіційний вісник України*. 2011. № 45. Ст. 1832.

272. Кобецька Н. Р. Особливості прав на природні ресурси. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: збірник наукових статей. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. Випуск 26. С. 194–201.

273. Мічурін Є. О. Вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. 2-ге вид., перероб. та доп. Харків: Юрсвіт, 2007. 436 с.

274. Паскевич Ю. В. Правова природа договору найму (оренди). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2013. Вип. 22. Ч. 1. Т. 1. С. 197–200.

275. Костюченко М. С. Правове регулювання оренди водних об'єктів в Україні: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Харків, 2018. 23 с.

276. Сосніна Г. В. Правове регулювання сервітутів в Україні: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Одеса, 2015. 20 с.

277. Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні: дис. ... канд. юрид. К., 2005. 211 с.

278. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав: постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 лютого 2014 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14> (дата звернення: 25.09.2019 р.).

279. Кузнєцова Н. Проблеми співвідношення земельного та цивільного законодавства при вирішенні господарських спорів з питань земельних відносин. *Право України*. 2009. № 9. С. 19–21.

280. Сосніна Г. В. Особисті і земельні сервітути за законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 95–99.

281. Николаенко Н. Земельный сервитут как институт права. *Юридическая практика*. 2005. 12-18 июля. URL: <http://pravo.ua/article.php?id=10004864> (дата звернення: 20.09.2019).

282. Мірошниченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. 496 с.

283. Дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають із земельних відносин (застосування норм матеріального права). Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 20.04.2018 по 18.09.2019. Київ, 2019. 75 с.

284. Ковалик Г. І. Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 19 с.

285. Томин О. О. Особливості правового регулювання фауністичних сервітутів в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Вип. 1 (3). С. 204–216.

286. Соколова А. К. Флористичні сервітути. *Проблеми законності*. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2005. Вип. 75. С. 99–107.

287. Размєтаєв С., Біловус Р. Механізм правового регулювання порядку здійснення загального користування надрами. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 88–90.

288. Терновая Ю. Е. Проблема правовой природы и сущности публичного сервитута по законодательству РФ. *Евразийский юридический журнал*. 2016. № 4 (95). С. 207–209.

289. Мироненко І. В. Інститут права сусідства: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2019. 341 с.

290. Кобецька Н. Р. Природноресурсові сервітути за законодавством України. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю створення юридичного факультету НУБіП (19-20 травня 2011 р., м. Київ) / упор. О. М. Гончаренко*. Київ: Видавничий центр НУБіУ України, 2011. С. 329–330.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ:

наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мартинюк В. А. Характеристика цивільно-правового режиму природних об'єктів та природних ресурсів. *Порівняльно-аналітичне право*: електронне наукове видання. 2018. №. 5. С. 130–133. URL: http://www.pap.in.ua/5_2018/34.pdf (дата звернення: 25.03.2019).

2. Мартинюк В. А. Особливості природних об'єктів і природних ресурсів як об'єктів цивільних прав. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7. Ч. 1. С. 249–255.

3. Мартинюк В. Природні об'єкти як об'єкти нерухомості. *Evropský politický a právní diskurz (European Political and Law Discourse)*. 2019. Vol. 6. Issue 5. С. 76–83.

4. Мартинюк В. А. Право власності Українського народу і право державної власності на природні об'єкти та їх ресурси. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: збірник наукових статей. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2019. Випуск 49. С.164-174.

наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Мартинюк В. А. Особливості поширення цивільно-правового режиму на природні об'єкти та природні ресурси. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (м. Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 277–281.

6. Мартинюк В. А. Природні об'єкти як об'єкти цивільних прав. *Одеські юридичні читання*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції

(м. Одеса, 9 листопада 2018 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 38–41.

7. Мартинюк В. А. Окремі питання співвідношення цивільно-правового та земельно-правового регулювання земельних сервітутів. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених* (м. Івано-Франківськ, 3-4 травня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 104–107.

8. Мартинюк В. А. Земельні ділянки та природні об'єкти, на них розташовані, як об'єкти нерухомості. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 19-20 липня 2019 р.). Харків, 2019. С. 70–73.

Відомості про апробацію результатів дослідження

Положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри цивільного права навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Основні наукові результати дисертації були оприлюднені на: міжнародній науково-практичній конференції «Одеські юридичні читання» (м. Одеса, 9 листопада 2018 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 19-20 липня 2019 р.); науково-практичній конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав» (м. Харків, 19 грудня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 3-4 травня 2019 р.).